الحج المبرور ليس له جزاء الا الجنة

پاڪ حج جي جزا ناهي بغير بهشت جي

بفضله تعالیٰ ۽ ڪمال ڪرم هي ڪتاب مستطاب مختصر بيان مسائل

حج ۽ زيارت مدينه منوره ۽ تاريخي حالات حرمين شريفين جي جيڪي سنڌي ۾

هدية الحج

ازتاليف جناب حضرت صاحب

پلشر مولوي صاحبداد سلطان ڪوٽي حال معلم الفقه

سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي

سنڌ مدرسه فريئر روڊ ڪراچي مان شايع ڪيو.

بمهتمي الحاج علي غلام حسين عباسي ڪتب فروش

فريئر روڊ ڪراچي ۾ ڇپيو.

جمعه ٢٥ شوال سنه ١٣٦٠ھ ١٤-١١-٤١

تعداد هزار قيمت في جلد

باسمه تعالیٰ شانه

نحمده ونصلي ونسلم علیٰ حبیبه الکریم وعلیٰ آله وصحبه واتباعه اجمعین۔

امّا بعد برادران اسلام! واضح هجي ته هن ڪتاب "هداية الحج" ۾ نه رڳو حج جي سڀني احڪامن ۽ مسئلن جي پوري تفصيل ۽ حرمين شريفين جي آداب ۽ احترام جي حقيقت ۽ انهن جي سڀني مقدس مقامات جي تاريخي حالات تي ڪافي روشني وڌل آهي. اڄ تائين سنڌي زبان ۾ اهڙو مدلل ۽ مفصل ڪتاب ڪو به شايع نه ٿيو آهي جنهن جي پڙهڻ سان تفصيلي حالات سان گڏ سفر حرمين شريفين جو پورو خلوص، جذبو ۽ ڪمال اشتياق پيدا ٿئي.

ع زهي سعادت آن بنده که کرد نزول — گهي به بيت خدا گهي به بيت رسول

هڪ طرف بيت الله شريف ۽ شعائر الله جل سلطانه جي عظمت ۽ جلال جو پورو وجد ۽ مقامات مقدسه جو شوق زيارت پيدا ٿئي ٿو ته ٻئي طرف دربيت الرسول عليه افضل الصلوات واڪمل التسليمات والتحيات جي رفعت ۽ جمال جو عشق ۽ محبت دل اندر دامنگير ٿئي ٿو. بقول شاعر ـ ع

اولین خانهٔ حق کی تو ضیائیں دیکھیں — آخرین بیت نبی کا بھی تجلا دیکھو
دھو چکا ظلمتِ دل بوسۂ سنگِ اسود — خاکِ بوسیٔ مدینہ کا بھی رتبہ دیکھو
کرچکی رفعت کعبہ پہ نظر پروازیں — ٹوپی اب تھام کے خاکِ درِ والا دیکھو

مطلب ته سڀني مسلمانن لاءِ عموماً ۽ حاجين لاءِ خصوصاً هي ڪتاب هڪ ڪامل رهنمائي جو ڪم ڏيندو جو ڏسڻ سان تعلق رکي ٿو ته

لذت اين باده نداني بخدا تا نچشي

حضرت رب العزت جل سلطانه ڪتاب جي مصنف حضرت صاحبزاده عبدالله جان صاحب مدظله کي جزاء خير عطا فرمائي جو اهڙو مفيد ڪتاب تيار ڪري بني جي اهڙي سخت گراني جي حالت ۾ گهري خرچ سان شايع ڪرايو آهي۔

بفضله تعاليٰ ڪتاب ۽ ڇپائي جي اهتمام ۾ هن عاجز کي سمورو

ڪتاب ڏسڻ جو موقعو مليو، پر عديم الفرصتي هوندي به حتي الوسع
ڪتاب جي صحت ۽ صفائي تي پورو ڌيان ڏنو ويو آهي. تنهن هوندي
به پريس جي ڪاريگرن کان غلطي رهجي وئي هوندي ته عجب
نه آهي.

حضرت مصنف ۽ ناظرين ڪرام دعاء خير سان امداد فرمائين ته حق تعالى
دارين ۾ هن ناچيز کي سرافراز فرمائي ۽ حرمين شريفين جو مبارڪ
سفر مع الخير نصيب فرمائي. اميد ته بفضله تعالى اها دعا فائز المرامي جو سبب
ٿيندي بقول شاعري ؎

بود مورے ہوسے داشت کہ در کعبہ رسد
دست در پای کبوتر زد و ناگاہ رسید

اَللّٰهُمَّ اسئلك العفو والعافية والمعافاة في الدين والدنيا والآخرة
آمين يا ارحم الراحمين.

؎ يَارَبِّ بِالْمُصْطَفٰى بَلِّغْ مَقَاصِدَنَا — وَاغْفِرْلَنَا مَا مَضٰى يَا وَاسِعَ الْكَرَمِ

وصلى الله تعالى على حبيبه محمد وآله واصحابه واتباعه اجمعين

عصر جمعه ۲۳ شوال المكرم سنه ۱۳۶۰ھ
مطابق ۱۴ نومبر سنه ۱۹۴۱ع

الملتمس
الفقير صاحبداد السلطانڪوٽي عفي عنه.
في الحال
(معلم الفقه سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي)

هداية الحج

فهرست مضامين كتاب هداية الحج

ديباچه كتاب درحمد وثنا وصلوة وسلام	صفحه
وسبب تاليف كتاب-	١
پهريون باب جنهن ۾ بيان مسائل حج اول كان	
آخر تائين ترتيب وار-	٢
حج جي فرض هجڻ ۽ جلد ادا كرڻ جو تاكيد	٣
حج جي فضيلت ۽ ثواب جو بيان	٤
حج كهڙن ماڻهن تي فرض ٿئي ٿو-	٥
حج اسلام ۾ كڏهن فرض ٿيو	٧
حج كهڙن ماڻهن تي فرض آهي	٨
فقيرن ۽ ڇوكرن کي نصيحت ۽ هدايت ۽	
شرعي حكم جو بيان	٩
حج لاءِ تياري كرڻ جو بيان	״
سنگت ۽ رفاقت جا آداب	١٣
حج تي وڃڻ مهل كهڙو سامان پاڻ سان كڻڻ گهرجي	١٥
پاسپورٽ كٿان وٺجي	١٨
گهر كان روانگي بالخير ۽ ان جا آداب	٢٠
جهاز جي سواري جو بيان	٢١
حاجين جي بمبئي ۾ عزيزن كان موڪلاڻي	٢٤
حج جي سفر ۾ قبلي جو طرف كيئن آهي	٢٥
سمنڊ جي ٻيڙي جو نقشو ۽ مكي كان مديني تائين نقشو	٢٧ ٢٨
عربستان جي گهوڙن مالي ۽ بعضي ملڪ جي	
تيم جو بيان ۽ وقت جو ذڪر	٢٩
ميقات جي احرام ٻڌڻ جو وقت	٣٠
حل ۽ حرم جا احكام ۽ مسئلا	٣٢
احرام ٻڌڻ جي ترتيب ۽ لبيك پڙهڻ ۽ ٻين ضروري مسئلن جا بيان	٣٤
حج جي قسمن جو بيان	٣٦
احرام جي راز ۽ حقيقت جا آهي	٣٨
احرام ۾ جيكي كم منع آهن	٣٩

شڪ ڪرڻ جا مسئلا ۽ سمجهاڻي ۴۰ ڪان ۴۲
احرام ۾ جيڪي ڪم ڪرڻ ڇڏڻ جا آهن ۴۳
دم پوڻ جا مسئلا ۴۴
جنايت جو بيان ۽ انهيءَ ڪفاري جي متعلق مسئلن جو بيان ۴۵ ڪان ۴۷
جده بندر تي جهاز مان لهڻ جو بيان ۴۷
جدي جي شهر ۽ بندر جو بيان ۴۹
جدي کان روانگي عربستان جي سوارين جو بيان ۵۱
مڪه شريف ۾ گهڙڻ ۽ انهيءَ جا آداب ۵۳
طواف ڪرڻ جي ترتيب ۵۴
طواف جا قسم ڪيترا آهن ۵۶
طواف جا شرائط ۽ سنتون ۽ مستحبات ۵۸
طواف ۾ ڪهڙيون ڳالهيون ممنوع آهن ۵۹
طواف ۾ ڪهڙيون ڳالهيون جائز آهن ۶۰
ٻه رڪعتون سنت طواف پڙهڻ جو بيان ۶۱
متفرق مسئلا طواف جا ۶۳
صفا مروه تي ڊوڙڻ جو سبب ۽ انهيءَ ترتيب ۶۴
صفا مروه جا شرائط ۽ مسنونات ۽ مباحات ۽ ممنوعات جو بيان ۶۷ ڪان ۶۸
حج جي شروع ٿيڻ جو وقت ۽ عرفات جي تياري ۶۹
ٽين منزل منيٰ جو بيان ۽ اتي جي ڪجهه ... ۷۰
ٻي منزل عرفات تي وڃڻ جو بيان ۷۲
حج جي ڪن جا اسرار ۽ حڪمتون ۷۳
عرفات جو ميدان جيان نقشو ۷۵
مسجد نمره جو بيان ۷۶
آداب ۽ فضائل وقوف عرفات جا ۷۷

جبل رحمت ۷۹
موقف اعظم ۸۰
مسائل ۽ احڪام عرفات جا ۸۱
عرفات ۾ ٻن نمازن گڏ پڙهڻ جا شرائط ۸۲
حج جا ٽي خطبا ۸۳
عرفات کان واپسي ۽ مزدلفه تي رهڻ جا آداب ۸۴
مزدلفه تي رات رهڻ جا آداب ۽ احڪام ۸۶
وادي محسر جو بيان ۸۷ ڪان ۸۸
موٽي منيٰ ۾ گهڙڻ ۽ حج جا مناسڪ بجاءِ آڻڻ جي بيان ۾ ۸۸
رمي يعني شيطانن کي ڪنڪريون هڻڻ جي تشريح ۹۰
رمي جي ترتيب ۹۱
رمي جو وقت ۹۲
فائدو حج ۾ ڏينهن جا نالا ۹۳
رمي جا ٻيا مسئلا ۽ احڪام ۹۴
ذبح يعني قرباني ڪرڻ جو بيان ۹۵
قرباني جو راز ۽ تعليم جهاد بالنفس جي ۹۶
حلق يعني مٿي ڪوڙائڻ جو بيان ۽ انهيءَ متعلق مسئلا ۹۸
طواف زيارت ڪرڻ جو بيان ۹۹
منيٰ ۾ ترسڻ جا ڏينهن ۱۰۰
بعضي احڪام ۽ مسئلا حج جا ۱۰۱
موٽي مڪه ۾ اچڻ ۽ ترسڻ جي بيان ۾ ۱۰۲
عمري جو بيان ۱۰۳
عمري جي ترتيب ۽ انهيءَ جا مسئلا ۱۰۴

زالن ۽ مردن جي حج ۽ عمرہ ۾ فرق آهي	١٠٨
طواف وداع جو بيان	١١٠
اول کان وٺي آخر تائين مختصر ترتيب حج جو بيان	١١٣
حجة الوداع جو بيان	١١٤
حج کان رهجي وڃڻ جا مسئلا	١٢٥
ٻين ڪنهن جي پاران حج ڪرڻ جو بيان	١٢٧
ٻين کي عملن جو ثواب پهچائڻ جو بيان	١٢٨

باب ٻيو

مختصر تاريخي حالات شهر مکہ مکرم ۽ متبرڪ جاين جي بيان ۾	١٣٣
شهر مڪي جو تمدني احوال	١٣٣
جاين جو بازارين جو مال متاع جو آب و هوا تي	١٣٣ کان ١٣٨ تائين
مدرسن جو تيال جو تعليم جو	
حڪومت جو وغيرہ وغيرہ	
تصوير ڪشي ۽ فوٽو ڪرائڻ جي مما نعت	١٤٢
بادشاهن جو فعل شرعي دليل نہ آهي	١٤٣
مسجد الحرام جو بيان ۽ تاريخي احوال	١٤٣
مسجد الحرام جا بعض ضروري مسئلا ۽ آداب	١٤٥
خانہ ڪعبہ جي تعمير جو تاريخي احوال	١٤٩
حجر اسود جو بيان	١٥٤
مقام ابراهيم جو بيان	١٥٦
حطيم جو بيان	١٥٧
ميزاب رحمت جو بيان	١٥٨
باب ڪعبہ	١٥٩
ملتزم جو بيان	١٦٠
چاہ زمزم جو بيان	١٦٢
زمزم پيئڻ جا فوائد	١٦٣
زمزم جي پيئڻ جا آداب	١٦٣
چئن مصلائن جو بيان	١٦٥
حنفي امام پٺيان نماز پڙهڻ جو بيان	١٦٦
محراب النبي جو بيان	١٦٧
منبر مسجد الحرام جو بيان	١٦٧
جنة المعلی جو بيان	١٦٨
جبل ابو قبيس يعني نارن جو بيان	١٦٩
جبل ثور ۽ غار حرا جو بيان	١٧٠
جبل نور جو بيان	١٧٠
نهر زبيدہ جو بيان	١٧١

باب ٽيو

مختصر بيان زيارت مدينہ عاليہ جي علی صاحبها الصلوٰۃ والسلام والتحيہ	١٧٢
زيارت ڪرڻ جي ترغيب ۽ مدينہ شريف جا فضائل	١٧٣
مدينہ طيبہ ڏانهن روانگي ۽ بيان سواري جو	١٧٥
رستہ جي امن امان جو احوال	١٧٦
گهم ٿيل شي جي لبڻ لاءِ دعا	١٧٧
بدوين جي اخلاق جي هڪ طائرانہ نظر	١٧٧

مدينه شريف جي راهه ۾ منزلن جو بيان ۱۷۹
نماز جي اهميت ۽ اوقاتن ۾ ٻارهن پهرن جو ٽاڪيد ۱۸۱
زيارت مدينه منوره جا آداب ۱۸۳
زيارت ۾ ممنوع فعلن جو بيان ۱۸۸
شهر مدينه جي گذشته ۽ موجوده حالات ۱۹۳
ساڪنان مدينه جي تاريخي حالا ۱۹۴
فضائل انصار ۱۹۶
اهل مدينه کي خيرات ڏيڻ جي ترغيب ۲۰۱
عادتي سوال ڪرڻ ۽ منڊڻ جي ممانعت ۲۰۱
مسجد نبوي جي تعمير ۽ تاريخي بيان ۲۰۲
بهشتي روضه جو بيان ۲۰۵
مسجد شريف جا ٿنڀا ۲۰۶
محراب ۽ منبر جو بيان ۲۰۸
گنبد خضرا جو بيان ۽ وقت بوقت انهيءَ تعمير جو احوال ۲۱۰
حجره بي بي فاطمه جو بيان ۲۱۵
اصحاب صفه جو بيان ۲۱۶
مسجد قبا جو بيان ۲۱۷
ٻين مبارڪ مسجدن جو بيان ۲۱۸
مدينه جي مبارڪ کوهن جو بيان ۲۲۲
عين الزرقا يعني مدينه جي نهر جو بيان ۲۲۴
جنة البقيع جو بيان ۽ انهي جي متبرڪ مقامن جو بيان ۲۲۸
قبرن جي زيارت ڪرڻ جي شرعي ترتيب ۽ انهيءَ جي ترغيب ۲۳۰
مقامن تي ناجائز ڪمن ۽ غير شرعي رسمن ۽ سوالن ڪرڻ جي ممانعت ۲۳۴
جبل احد جو بيان ۲۳۵
امير حمزه جو ڪجهه بيان ۲۳۷
شهداء احد جي زيارت ڪرڻ جو بيان ۲۳۸
مدينه شريف کان موڪلائڻ وطن ڏانهن رجوع ڪرڻ ۽ خير سلامتيءَ سان اچڻ جو بيان ۲۴۰
ٻيا ٽي ٻه حاجي صاحبن کي نصيحت ۲۴۱

باب چوٿون

حج جي متعلق دعائن جو بيان
۽ ٻيا بيان فضائل درود شريف

۽ ٻيئي مبارڪ صيغا صلوٰة جا	٢٤٣
استغفار ڪرڻ جي مسنون ترتيب	٢٤٣
دعائن گهرڻ جي ترغيب ۽ ٻيجي ٻيجي هوڻ ۾ خضوع خشوع سان دعا گهرڻ	٢٤٥
دعائن جي قبول ٿيڻ جا شرائط ۽ آداب	٢٤٧
دعا جي قبول ٿيڻ جا اوقات	٢٤٨
دعا جي قبول ٿيڻ جون جايون	٢٤٨
جن ماڻهن جيون دعائون قبول ٿين ٿيون	٢٤٩
هڪڙو عجيب نقل	٢٥٠
احرام ٻڌڻ جي وقت جي دعا	٢٥٢
دعا نيت طواف جي.	٢٥٣
طواف جي ڦيرن ۾ دعائون	٢٥٤
ٻه رڪعتون طواف جي پڙهڻ کان پوءِ دعا-	٢٥٥
صفا مروه جيون دعائون	٢٥٦
منيٰ ڏانهن وڃڻ وقت دعا	٢٥٧
منيٰ ۾ رهڻ واري رات دعا	٢٥٧
عرفات جيون دعائون	٢٥٨
مزدلفه جيون دعائون	٢٦١
مزدلفه کان موٽي اچڻ وقت دعا	٢٦٣
رمي جمار ڪرڻ وقت دعا	٢٦٣
ذبح قرباني ڪرڻ وقت دعا	٢٦٣
مٿي ڪوڙائڻ وقت دعا	٢٦٤
طواف وداع کان بعد دعا	٢٦٤
درود شريف پڙهڻ جو تاڪيد	٢٦٥
ديار حبيب ڏانهن وڃڻ وقت درود شريف ڪثرت سان پڙهڻ جو تاڪيد	٢٦٥
درود شريف جا فضائل ۽ فوائد ۽ خصائص ۽ ڪرامات	
درود شريف جا ڏهه صيغا	٢٦٦ کان ٢٧٥ تائين
پهريون صيغو	
ٻيو صيغو	//
ٽيو صيغو	//
چوٿون صيغو	//
پنجون صيغو	//
ڇهون صيغو	//
ستون صيغو	//
اٺون صيغو	//
نائون صيغو	//
ڏهون صيغو	//
————————	//

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

نحمدهٗ سبحانه وتعالیٰ حمد الشاکرين ونصلي ونسلم علیٰ حبيبه سيدنا ومولانا محمد النبي الامي الطاهر الزکي وعلیٰ آله واصحابه اجمعين.

اما بعد هن ڳالهه ۾ ڪين شڪ آهي ته الله تبارڪ وتعالیٰ جا جنهن هن بندي کي پنجويهه سالن کان بعد وري هن سال ۱۳۵۸ هجري ۾ سفر حرمين شريفين جي توفيق ڏني جو تاريخ ۱۳ ذي القعده جي ڏينهن روانو ٿي جهاز ۾ چڙهي ڪراچي مان عيال سميت روانا ٿيا سين.

جهاز ۾ ست اٺ ڏينهن جي مسافري جو وقت هٿ آيو تنهن کري خيال ٿيو ته جيڪي فائدي واري ڪم سان مشغولي ڪريان ۽ حج جي سفر جيون ضروري هدايتون ۽ حج جا مسائل ۽ احڪام سنڌي ۾ پاڙهن جي سهوليت لاءِ سنڌي زبان ۾ لکي شائع ڪريان، تان ته عام ماڻهن کي فائدو وٺي ۽ مون کي به ثواب جو ڪارڻ ۽ سفر آخرت جو توشو ٿئي.

اُردو زبان ۾ هن مضمون تي گهڻائي ڪتاب ۽ رسالا شائع ٿي چڪا آهن عربي ۾ ته آڳي ئي علم جو ذخيرو موجود آهي جنهن مان پڙهيل ماڻهون فائدو وٺي نٿا سگهن تنهنڪري هي ڪتاب ٿوري علم وارن سنڌي خواندن پاڻ واقف ماڻهن جي مد نظر رکيو ويو آهي ۽ اتي جي مشڪل مڪانن جي تشريح ۽ شرعي الفاظن جي معنی سولائي سان ڪئي ويئي آهي ته جن ماڻهن آڳي اهو ملڪ مبارڪ نه ڏٺو هجي ۽ اهو حج جو سفر نه ڪيو هجي سي به هن مان مستفيد ٿي سگهن. وما توفيقي الا بالله عليه توکلت واليه انيب.

هن ڪتاب کي ڇهن بابن تي تقسيم ڪيو ويو.

پهرين باب ۾ احڪام شرعي ۽ مسائل ومناسڪ حج جا مذڪور ٿيندا.
ٻئي باب ۾ مقامات متبرڪه جا فضائل ۽ تواريخي حالات خصوصًا شهر مڪه

مڪرمه جي گذشته ۽ موجوده حالات تي نظر ۽ ٻيا واقعات ۽ معلومات سفر لکيا ويندا.

ٽئين باب ۾ مدينه عاليه علي صاحبها الصلوٰة والسّلام والتحيه جو سفر ۽ اتي جي مقدس مزارات ۽ تواريخي حالات جو بيان ٿيندو.

چوٿين باب ۾ ماثور ۽ مقبول دعائن جي مخصوص اوقات ۽ مقدس مقامات ۾ پڙهڻ مستحب ۽ منقول آهن.

علاوه ان جا بجا فوائد زوائد. دلائل ۽ شواهد. ضروري هدايتون ۽ نصيحتون مناسب حال ۽ مقال جي مذڪور ٿينديون. اِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَبَارَکَ وَتَعَالىٰ. ۽ نالو هن ڪتاب جو **"هداية الحج"** رکيو ويو.

ان شاء الله تبارک وتعالیٰ مون کي ۽ سڀني مؤمنن کي ان مان فائدو رسائي.

پهريون باب منجهه بيان ترتيب حج جي ۽ مسائل ومناسڪ حج جا

حج جي فرضيت ۽ اهميت

حج فرض قطعي آهي. نه ان تي خواه مردن تي حڪم خداوندي آهي. رڪن اسلام جو آهي. بغير عذر جي ڇڏڻ وارو ٻنهي دين ۽ اسلام کي ڇڏڻ ۽ ڍاهڻ وارو آهي. انهيءَ ڪري ان جو دنيا ۾ اسلام قائم نه آهي. الله تبارک وتعالیٰ قرآن مجيد ۽ فرقان حميد ۾ تمام سخت تاڪيدي الفاظن سان مسلمانن تي حج فرض هجڻ بيان فرمايو آهي. وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَيْهِ سَبِيْلًا ؕ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعٰلَمِيْنَ ۔ يعني خدا تعالىٰ جو ضروري ۽ لازمي حق ماڻهن تي حج ڪرڻ جو آهي. اهو ماڻهو جو حج تي وڃي سگهي ۽ جيڪو ڪو ڪنهن وقت به حج نه ڪندو ته خدا تعالیٰ کي انهيءَ جي ڪا پرواه نه آهي ڇوته خدا تعالیٰ سڄي جهان کان بي نياز ۽ بي پروا بادشاه آهي.

ڏسو ته هن آيت ۾ الله تبارک وتعالیٰ حج نه ڪرڻ کي ڪفر جي لفظ سان ياد ڪيو آهي ۽ اهڙي شخص کان بيزاري ۽ پنهنجي بي نيازي ڏيکاري آهي جو حج نٿو ڪري. حديث شريف ۾ آيو آهي ته جيڪو حج تي وڃي سگهي ۽ نه وڃي اهو چاهي يهودي ٿي مري چاهي نصراني ٿي مري. نعوذ بالله تعالیٰ من ذٰلڪ.

حضرت امير عمر رضي الله تعاليٰ عنه فرمايو ته آءٌ خيال ٿو ڪريان ته ملڪن ڏانهن قاصد ڪري ماڻهن موڪليان ۽ ڇنڊ ڇاڻ ڪرايان ته جيڪو ماڻهو پهچندي واري حج ڪري نٿو وڃي تنهن تي جزيو لڳايو وڃي جيئن ڪافرن تي جزيو لڳايو وڃي ٿو.

حضرت سعيد بن جبير - ابراهيم نخعي - مجاهد ۽ طاؤس وڏن عظيم القدر تابعين رضي الله تعاليٰ عنهم اجمعين فرمايو آهي: "جيڪڏهن اسان کي خبر پوي ته فلاڻي ماڻهو فرض هوندي حج ادا نه ڪيو آهي ۽ مري ويو آهي ته جيڪر اسين هن جي جنازه جي نماز نه پڙهون."

حج ۾ دير نه ڪجي جلد ادا ڪرڻ گهرجي

مسلمان کي گهرجي ته حڪم خداوندي جي تعميل ۾ دير مدار نه ڪن ۽ حج جهڙي مٿن فرض ٿئي ته هڪدم في الفور پنهنجي فرض ادائي جي ڪوشش ڪن ۽ اسلام جو رڪن جلد بجا آڻين.

حديث شريف ۾ آيو آهي ته مَنْ أَرَادَ الْحَجَّ فَلْيُعَجِّلْ يعني جيڪو ماڻهو حج جو ارادو ڪري "جڏهن فرض ٿئي وقت سڪو مؤمن ضرور اهو ارادو دل ۾ ڪندو" ته هن کي تڪڙ ڪري جلد حج ادا ڪرڻ گهرجي ڇو ته ٻي سال شايد حياتي نه هجي جي حياتي ته موجوده فرصت ۽ استطاعت هن کي هٿ نه اچي ۽ گذريل وقت لاءِ افسوس جاصل ٿئي.

گهڻا مؤمن ماڻهو اهڙا به ڏٺا ويا آهن جو هميشه حج جي آرزو دل ۾ رکندا آهن ۽ اهڙيءَ تمام گهڻي دل ۾ جاءِ گزين هوندي اٿن مگر باوجود تندرستي ۽ دولتمندي جي سدائين هن خام خيال ۾ رهندا آهن ته هن سال نه ٻي سال ضرور حج تي وينداسين - هن سال هي ڪم آهي - هو ڪم آهي - پٽ جي شادي ڪرڻي آهي ڌياڻي ضرور اُٿاري آهي - فصل چڱو نه ٿيو آهي - ڏندي جو مزو نه آهي طبيعت برابر چست ۽ چاق نه آهي - سنگت به برابر خاطر خواه نه آهي - ايندڙ سال هي سڀ ڪم خاطر خواه پورا ڪري پڪو حج وينداسين - مگر افسوس جو اهڙا تمنا ۽ آرزو سندن جي عمر گذري وڃي ٿي - سڀ تمنائون پوريون نه ٿيون ٿين - سنسين ٿي

سڀني نديون ۽ جيتو موت جو مٿان اچي ڪڙڪو ٿيو ته سڀ آرزوءَ خاڪ ۾ ملي وڃن ٿا.

اي بسا آرزو ڪه خاڪ شده

يقين سان سمجهڻ گهرجي ۽ روزمره تجربو ۽ مشاهدو شاهد آهي ته دنيا جا ڪم اڻ کٽ آهن. هن سال ڪي ڪم پورا ٿيا ته ٻئي سال وري انهن کان زياده نوان ڪم پيدا ٿيندا. روزمره نئون نئون ڪم پيو ٿو ته نوان ڪم پاڻ سان آڻي ٿو. انسان جا تعلقات دنيا سان روز بروز وڌندا ٿا رهن گهٽجن نٿا. جيترو ڏينهن ماڻهو دنيا ۾ زياده رهندو اوترو تعلق زياده پيدا ٿيندو ويندو ۽ آئنده سال اڄوڪي ڀيٽ ۾ پابنديون زياده ٿينديون. تنهن ڪري اهڙن نيڪ نيت ڀائرن جي خدمت ۾ منهنجو عرض آهي ته پيارا! اڄوڪو وقت اڳتي ۽ اڄوڪو ڏينهن غنيمت سمجهو. خير جي ڪم ۾ دير نه ڪريو. شريعت جا اڪثر عالمن وٽ حج فوري فرض آهي فقط دير ڪرڻ ۽ ٻئي سال تي ڇڏڻ ڪري ماڻهو گنهگار ٿئي ٿو. دنيا جي ڌنڌن کان اکيون ٻوٽي توڪل جو ترهو ٻڌي هن سال ئي فرض ادا ڪريو. بلاجبڪ ممڪن آهي ته اوهين زماني جي ڪمن ڪارڻ ڪري هن سال گهرجي ته فرض ادائي ۾ تاخير ڪريو ۽ موت جو پيغام اوچتو اوهان جي مٿان اچي وڃي. جو گهڙي سوا به نٿي ڏئي ۽ بيشڪ ٽرندو نه آهي ۽ زبردستي سان اوهان جا تعلقات اوهان کان ٽوڙي ڇڏي ٿو. پوءِ اوهين ڇا ڪريو؟

حج جو ثواب صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم ۾ روايت آهي ته حضرت نبي صلي الله عليه وسلم کان پڇيائون ته بهترين عمل ڪهڙو آهي؟ پاڻ سڳورن فرمايو ته ايمان آڻڻ خدا تعاليٰ تي ۽ خدا تعاليٰ جي رسول تي. پڇيائون ٻيو ڪهڙو؟ فرمايون ته جهاد في سبيل الله. پڇيائون ٻيو ڪهڙو عمل؟ پاڻ سڳورن فرمايو تنهن کان پوءِ "حج مبرور" افضل اعمالن جو آهي. ۽ پاڻ سڳورن فرمايو آهي جيڪو خدا لاءِ حج ڪري ٿو ۽ فحش ڳالهين ۽ جهيڙن جهٽن کان بچي ٿو سو گناهن کان اهڙو پاڪ ٿئي ٿو جهڙو ڄاپڻ وقت پنهنجي ماءُ جي پيٽان گناهن کان پاڪ ۽ صاف نڪري ٿو. ۽ رسول ڪريم عليه الصلوٰة والسلام فرمايو آهي ته هڪڙو عمرو ٻئي عمري تائين ۽ وچ وارن گناهن کي

ميٽيندڙ آهي ۽ حج مبرور جي جزا بهشت کان سواءِ ٻي ڪا نه آهي - يعني ڪوئي گناه هنگي بهشت کان نٿو روڪي بلڪ ضرور بهشت ۾ داخل ٿيندو. اُهي نه جو ڪي گناه معاف ٿين ۽ ڪن گناهن جيڪي بهشت کان روڪيجي پوءِ

حج مبرور جي معنيٰ حج مقبول آهي جو گناهن کان پاڪ هجي خاص خدا ڪارڻ هجي ريا ۽ خود نمائي جو غرض نه هجي ۽ ڪا غير شرعي ڪم اهڙي نه ڪري. تنهجي علامت ڪتابن ۾ هيءَ لکيل آهي ته حج ڪرڻ کان پوءِ اهو ماڻهون سڌري اڳي ۾ اڳي کان زياده صلاحيت - تقويٰ - خوف ۽ خشية وارو ٿئي.

ٻي روايت ۾ آهي ته حضور جن فرمايو حج مبرور جي جزا بهشت کان سواءِ نه آهي تڏهن ڪنهن عرض ڪيو ته "بر" حج جو ڇا آهي - پاڻ فرمايون ته خوش ڪلامي ۽ کارائڻ طعام جو - يعني رفيقن سان سٺي سهڻي سنگت رکڻ خوشي سان ڳالهائڻ ۽ هنگي ماني کارائڻ.

روايت آهي ته هڪڙو شخص حضرت جنهجي خدمت ۾ آيو ۽ عرض ڪيائين ته يا رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم - مون جهاد لئي يعني غزا تي وڃڻ جو ارادو ڪيو آهي پاڻ سڳورن فرمايو ته آءُ توکي اهڙي جهاد جي ڏس ڏيان جنهن ڏکڻ نه هجي جيا ڀڄا ٿو - پاڻ سڳورن فرمايو ته اهو حج آهي.

۽ پاڻ سڳورن فرمايو آهي ته ننڍي ٻار ۽ وڏي ضعيف ماڻهون زال ۽ مرد لاءِ جهاد حج ۽ عمرو آهي.

حج ڪهڙن ماڻهن تي فرض آهي؟	جيڪو مسلمان عاقل - بالغ - آزاد هجي - خواه مرد هجي خواه زال بشرطيڪه زال سان سندس مرد يا ڪو قريب

۽ عزيز سندس محرم موجود هجي - سواري سان سفر ڪري. اچڻ وڃڻ جو خرچ موجود هجيس بدن ۾ صحيح ۽ سالم هجي - انڌو يا منڊ يا معذور ۽ بيمار نه هجي رستو به امن امان وارو هجي. ڪو خوف خطر مال جو يا جان جو نه هجي ته اهڙن ماڻهون تي حج وڃڻ فرض آهي.

مسئله حج جي فرضيت لاءِ رڳو سندس خرچ سفر جو موجود هجڻ ڪافي نه آهي بلڪ جن ماڻهن جو خرچ ۽ نفقو يعني ڪاڌو پيتو ڪندي. ڪپڙو ڏسڻ انهجو - ٻار ۽ ٻچن

جو يا محتاج عزيزن ۽ قريبن جو مٿس واجب آهي، سو به ڏئي سگهي جو سندس
موٽي اچڻ تائين هنن لاءِ ڪافي ٿئي جيڪڏهن پاڻ ٻنهي پيسا جو ڪي ڪٽي وجهي
ته ٻنهي جو نفقو پورو نه ٿو ٿئي ته حج مٿس فرض نه ٿيندو. اهڙيءَ طرح
جيڪڏهن قرضدار آهي ته پهرين قرض ادا ڪرڻ مٿس فرض آهي پوءِ حج ڪرڻ
اهڙيطرح انسان جا ضروري اسباب مثلاً رهڻ جو گهر، پائڻ جا ڪپڙا، ڪم لاءِ
ٻانهن، چڙهڻ لاءِ گهوڙو، پورهئي ڪرڻ لاءِ اوزار. گهر جا ٿانوَ ٿاڙي ٿانوَ ٿپا معاف
آهن اهي وڪڻي حج تي وڃڻ ضروري نه آهي، پر جيڪڏهن هنکي باهمانث ۾ گهوڙا
گهڻا آهن يا ڪپڙا ۽ ٿانوَ ضرورت کان زياده آهن يا ٻيا گهر ۽ دُڪان به آهن
يا زمين ۽ باغ قدر ضرورت کان زياده آهن ته انهن کي وڪڻي حج تي وڃڻ
واجب آهي. هاري يا واپاري يا ڌنڌي واري ماڻهون لاءِ ايترو سرمايو موجود
هجي جو موٽي اچڻ کان پوءِ به ڌنڌو ڪري سگهي ته حج مٿس فرض آهي نه ته نه.
مسئله ايما قدرت حج تي وڃڻ جي انهيءَ وقت سمجهبي جڏهن حج جي موسم
اچي يا انهن شهر جا ماڻهون حج تي وڃڻ شروع ڪن. تڏهن هجي موجوده حالت تي
نظر ڪري حڪم ڪبو. جيڪڏهن انهيءَ وقت مذڪوره طاقت موجود هوندي ته حج
وڃڻ مٿس فرض ٿيندو ۽ انهيءَ وقت موجوده پيسو ٻين غير ضروري ڪمن تي
خرچ ڪرڻ درست نه ٿيندو. پر جيڪڏهن حج جي موسم کان اڳي پيسا ٿيا ماڻهو
اهيان حج تي نه وڃڻ ٿهڪي ٻين ڪمن تي مثلاً جاءِ وٺڻ شادي ڪرڻ وغيره تي پيسو
خرچ ڪرڻ درست آهي ۽ وقت کان اڳي حج تي خرچڻ مٿس فرض نه آهي.
مسئله بعضي ماڻهون حج جي فرضيت ۾ سفرِ حج ۽ مدينه طيبه جو پڻ سفر ليندا
آهن. مدينه شريف جو اچڻ وڃڻ جو خرچ به انهن سان شمار ڪندا آهن. مگر
حج جي فرضيت ۾ اهو داخل نه آهي فقط حج ڪري سگهڻ جو خرچ معتبر آهي تنهڪري
اڄ ڪلهه جيڪي پنج ڇهه سؤ رپيا حج جي خرچ ۾ شمار ڪيا وڃن ٿا تنهن ۾ انڪل
اڌ جيتري رقم ۾ به حج فرض ٿي سگهي ٿو. اهڙيطرح ٻيو تبرڪات خريد ڪرڻ
يا دوست آشنا لاءِ تحفه تائف وٺڻ ضروري خرچ ۾ شمار نه ڪبو.
مسئله اڄ ڪلهه جيڪي واجبي خرچن کان سواءِ حڪومت ناجائز ٽيڪسون ۽

محصول زور زبردستيءَ سان حاجين کان وصول ڪري ٿي سي ضروري خرچ ۾ شمار ڪيا ويندا؟ يا انهيءَ ڪري عدم فرضيت حج جو عذر صحيح آهي يا نه؟ تنهنجو بيان شاميءَ ۾ در مختار ۾ موجود آهي. تنهن ۾ ٻه قول لکيا اٿن. صحيح ۽ مفتيٰ به قول هي آهي ته اهو عذر مستطيع حج جو نه آهي ۽ اهي محصول ۽ ٽيڪس ضروري خرچ ۾ شمار ڪيا ويندا. اهڙو بيس ضرور ڏجي ته ياترا پتاءِ ڏيڻي ڪاڏي پيئي ضروري خرچن کان سواءِ اهي ٽيڪس به ڀري سگهي.

حج ڪڏهن فرض ٿيو؟ | حج جو سلسلو قديم زماني کان شروع ٿيو آهي. حضرت آدم علیٰ نبينا وعليه الصلوٰة والسلام کان اڳ ملائڪن به طواف پي ڪيو آهي. محي الدين ابن العربي هڪڙو ڏاڍو وڏو ولي صاحب ڪشف ۽ ڪرامت جو ٿي گذريو آهي تنهن لکيو آهي ته هڪڙي ڏينهن طواف ڪندي مون کي تمام وڏا قد آور ماڻهون عالم ارواح ۾ ڪعبه شريف کي طواف ڪندي نظر آيا. مون هنن کان پڇيو ته اوهين ڪهڙي قوم مان آهيو. ڇا ڏاڏي آدم جا اولاد آهيو يا ڪا ٻي مخلوق؟ تنهن تي هنن چيو ته توهان ڪهڙي آدم جو پڇيو ٿا. اوهان حيران ٿيس ۽ چيم ته ڇو ڪيترا آدم آهن ڇا؟ هنن چيو ته هزارها آدم ٿي گذريا آهن ۽ اسين اوهان جي ڏاڏي آدم کان چاليهه هزار سال اڳي طواف ڪري رهيا آهيون ۽ هي بيت پڙهيائون

لَقَدْ طُفْنَا كَمَا طُفْتُمْ سِنِيْنًا   بِهٰذَا الْبَيْتِ طُرًّا اَجْمَعِيْنَا

يعني اسان به اوهان وانگي گهڻن سالن اڳي خانه ڪعبه جو طواف پئي ڪيو آهي جيئن اوهان طواف ڪري رهيا آهيو.

مطلب ته حضرت آدم علیٰ نبينا وعليه الصلوٰة والسلام جي اولاد مان اڳوڻن نبين سڳورن گهڻن ڪري حج ادا ڪيو آهي ۽ حج لاءِ عربستان اچڻا هوا انهيءَ حج فرض هو يا نفلي تنهن جي خبر خدا تعاليٰ کي آهي. مگر هن امت مرحومه تي جهن سنه ۾ حج فرض ٿيو آهي ۽ ڪن روايتن ۾ آهي ته نائين سنه ۹ھ ۾. پاڪ سڳورن اللهم صل وسلم عليه هجرت ڪرڻ کان پوءِ بالاتفاق هڪڙو حج ڏهين سنه ١٠ھ ۾ ڪيو آهي جنهن کي حجة الوداع آهي ۽ تنهن جو بيان اڳتي ايندو. هجرت کان اڳي حجن جو تعداد پورو معلوم نه آهي باقي عمرا هجرت کان پوءِ "منڍي" چار ڪيا اٿن. پهرين سنه جهين

هجري ۾ مديني شريف مان عمره ڪرڻ جو ارادو ڪري احرام ٻڌي آيا. جڏهن مڪه شريف کي ويجهو آيا تڏهن ڪفارن مڪه ۾ اچڻ ۽ عمره ڪرڻ کان روڪي ڇڏيو. آخر گهڻي گفت وشنيد کان بعد "صلح حديبيه وارو فيصلو ٿيو. جنهن ۾ هڪڙو شرط هي به هو ته هن سال هرگز اوهانکي عمرو ڪرڻ نه ڏبو. ٻئي سال هٿيار پوهلر ڇڏي خالي هٿ سان اچي عمرو ڪريو. اسين ٽي ڏينهن وهانکي شهر خالي ڪري ڏينداسين. مطلب ته اهو سال اهو عمرو پورو ونه ٿيو پاڻ سڳورا پنهنجن اصحابن سان موٽي ويا. وري ٻيو عمرو ٻئي سال سنه ٧ هجري ۾ گذشته سال جو اچي قضا ڪيائون. ۽ صلح موجب ڪافرن ٽي ڏينهن مڪه خالي ڪري ڏنو جو امن امان سان عمرو قضا ڪري مدينه شريف موٽي ويا. ٽيون عمرو سنه ٨ هجري ۾ ٿيو آهي. جڏهن ڪافرن صلح حديبيه جي شرطن جي عهد شڪني ڪئي پاڻ سڳورن مڪه تي چڙهائي ڪري مڪه طائف وغيره فتح ڪيو ۽ ڪافرن جي قبضه مان اهو ملڪ آزاد ڪري دارالاسلام بڻايو تڏهن ذي القعد مهيني ۾ عمرو ڪري مدينه شريف موٽي ويا.

چوٿون آخري عمره حجة الوداع سان گڏ سنه ١٠ هجري مهيني ذي الحج ۾ ڪري ويا آهن.

حج ڪهڙن ماڻهن تي فرض نه آهي؟	جو ڪرو يا جو ڪري ان بالغ هجي يا مستي ۽ بيعقل هجي يا ڪنهن ٻانهون هجي آزاد نه هجي يا انڌو يا منڊو يا

عذر وارو يا بيمار هجي يا وقت تي امن ۽ امان نه هجي جان جو يا مال جو خوف غالب هجي يا فقير ۽ نادار هجي ياز ال سان محرم نه هجي ته انهني تي حج ڪرڻ فرض نه آهي.

اجوڪي زماني ۾ ڏٺو ويو آهي ته جيڪي ماڻهو دولتمند ۽ دنيادار آهن وڏي ٻنهار ڪي وارا يا وڏي پيدا ئش وارا آهن. سي ته گهڻو ڪري حج ڪرڻ کان ويڙهن آهي ۽ پنهنجن شاندار بنگلن ۽ عاليشان محلاتن ۾ آرام گذرين آهن جڏهن حج فرض به آهي ۽ انهني وٽ مال ملڪ ۽ دولت جي ڪانه ڪا ڪمي به نه هجي. سڀني تو ۽ سهوليت پنهنجو عيش ۽ آرام ڇڏي عربستان جهڙي "بيابان" ۾ تڪليفون ۽ زحمتون (جي في الحقيقة راحتون ۽ نعمتون آهن بلڪ هن وقت هر طرح آرام ۽ سهولتون موجود آهن) پاڻ سان سٺي

گوارا نہ ڪن. اھڙن لاءِ تہ ولايت جو سفر لنڊن ۽ پيرس جو سير ضروري آھي
باقي ويچارا غريب ۽ عاجز مفلس ۽ نادار مسلمان جن تي حج فرض بہ نہ آھي جي ڪي
طرحين طرحين مشڪلاتن ۽ تڪليفن در پيش اچڻ ٿيڻ سبب گھوڙي
حج وڃڻ لاءِ تيار ٿين ٿا جي ھتي وڃي لاچار ۽ پريشان ٿين ٿا نہ ھتي رھڻ جي
ھمت نہ موٽي اچڻ جي طاقت پاڻ ۾ لاچار تہ بيخ تي بہ بار ٻچا ۽ ٻيا تہ ڪيترن
وٽ دست سوال جو دراز ڪندا ۽ ٻين نا جائز طريقن سان پيسو حاصل ڪندا.

اھڙن ماڻھن لاءِ الله تبارڪ وتعالىٰ قرآن مجيد ۾ ھدايت فرمائي آھي تہ
وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَىٰ وَاتَّقُونِ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لعلكم تعلمون
حضرت ابن عباس ھن آيت جي شان نزول ۾ فرمايو آھي تہ يمن جا ماڻھون حج
تي نڪرندا ھوا ۽ سفر جو سمر پاڻ سان ڪونہ کڻندا ھوا ۽ چوندا ھوا تہ اسين
متوڪل آھيون "توڪل تي نڪتا آھيون" پوءِ جڏھن مڪہ ۾ ايندا ھوا تہ ڏھن
ماڻھن کان سوال ڪندا ھوا تنھن تي الله تبارڪ وتعالىٰ ھيءَ آيت نازل فرمائي
رواہ البخاري. خيال ڪريو تہ جڏھن سفر ۾ وڃڻ کانپوءِ مسافريءَ ۾ بہ
اھڙن ماڻھن کي سوال ڪرڻ کان منع ڪئي وئي آھي. تہ جڏھن ڏوران شھرن يا ملڪ
مان حج لاءِ سوال ڪرڻ ڪيتري قدر سخت ممنوع ۽ معيوب ٿيندو.

نصيحت ۽ ھدايت بعضي زالن کي چيو آھي تہ مائي! اوھان سان پنھنجي
محرم ڪوبہ اوھين اسان سان حج تي نہ ھلو. تہ ڏھن جو ڏينديون آھن تہ سائين اسان ضعيف
اسانجا وارث آھيو. اوھين اسانجا مائٽ آھيو. اوھان کان وڌيڪ ٻيو مائٽ
اسانجو ڪير ٿيندو؟ مگر اھو جواب سندن غلط ۽ خيال باطل آھي. شرعًا پير
مرشد ڪنھنجو محرم نہ آھي. وارث نہ آھي. محرم اھي مٽ مائٽ آھن جن سان شرعًا
نڪاح ڪرڻ حرام آھي ۽ جن کان پردو ڪرڻ ضروري نہ آھي جھڙوڪ پٽ. پوٽو.
ڀاءُ. يا سئٽ. يا ڀٽيجو. چاچو يا مامون ڪو ٻيو اھڙو عزيز ۽ قريب مٽ جو وقت
بوقت لاھڻ چاڙھڻ بيماري سيماري ڪفن دفن ۾ بيحجاب ٿي ھٿ وجھي ۽
ڏڪي سگھي ۾ ھر ڪري ڪرائي. خدا تعالىٰ ڪلام الله شريف ۾ سڀ محرم ذڪر ڪيا آھن
انھن ۾ پير مرشد يا ڪو ٻيو اوپرو پاڙي جو ھنگون مڙس ذڪر ڪونہ ڪيو آھي

حديث شريف ۾ آهي ته پاڻ سڳورن هڪڙي ڏينهن پنهنجن اصحابن
کي حڪم فرمايو ته ڪوبه ماڻهون ڪنهن به زال سان خلوت ۾ نه ويهي نه ڪا به
زال سفر تي وڃي مگر جو پنهنجو محرم ساڻس هجي تنهن تي هڪڙي اصحابي حضور ۾
عرض ڪيو ته يارسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم منهنجو نالو غازين جي دفتر ۾
فلاڻي غزا ۾ لکجي ويو آهي ۽ منهنجي زال حج تي نڪتي آهي هاڻي آئون ڇا ڪريان؟
پاڻ سڳورن فرمايو ته تون وڃ پنهنجي زال سان همراه ٿي وڃي حج ڪر يعني غزا تنهن
تنهنجو وڃڻ ضرور نه آهي تو کي گهرجي ته پنهنجي زال سان گڏجي وڃ جو ته غزا
لاءِ ٻيا ماڻهون تيار ٿي ويندا مگر زال کي اڪيلو يا اجنبي ماڻهن سان ڇڏڻ نه گهرجي
هي حديث شريف صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم جي آهي. هاڻي ڏسو ته غزا جهڙي ضروري
ڪم کان حضرت جن هڪڙي کي روڪيو ۽ زال سان وڃڻ جو حڪم ڪيو ۽ بغير محرم جي
ڇڏڻ جي اجازت نه ڏني.

هيئنر ته جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کي چئجي ته تو ته بابا بغير پيسه جي حج تي نه
وڃ ۽ حج جي واسطي سوال نه ڪريو جو ته حج ڪرڻ اوهان تي فرض ڪونهي ۽ سوال
ڪرڻ حرام آهي يا زال کي چئجي ته تون مائي اوهان سان پنهنجو محرم ڪونهي اجنبي ماڻهن
سان اوهين حج تي نه وڃو ته جهڙو ڪاوڙجي پوندا ته وڃي ڏهان. فلاڻو ته اسان کي
حج تان جهلي ۽ اسان تي بدگماني ٿو ڪري.

پيارا ڀينرو! اسان کي پنهنجي مولى ۽ پنهنجي آقا جي حڪم تي هلڻ گهرجي
اسان کي سندن چيو مڃڻ گهرجي ۽ هر حال ۾ تابعداري ڪرڻ گهرجي يا پنهنجي نفس ۽
زبردستي سان ڪم ڪرڻ ۽ سندن نافرمان ٿي هلڻ؟

مثلاً ڪو ساهوڪار پنهنجي ٻانهي يا نوڪر کي چئي ته بابا تون رڌڻ پچائڻ جو ڪم نه ڪر تون
فقط اوطاق جو پاڻي ڀر يا ڪاٺيون ڪر يا بازار جو ڪم ڪار ڪر رڌڻ پچائڻ وارا
ماڻهون ٻيا آهن هو چوي ته نه آئون هر ويهر رڌڻ پچائڻ جو ڪم ڪندس ڀيا
ڏنڊ ۽ گهر جو ڪم ڪندس ٻاهريون ڪم نه ڪندس. انهيءَ ٻانهي سمجهو ته هو
ماڻهون بيشڪ عتاب جو لائق ٿيندو نه اجر ۽ ثواب جو حقدار.
هي ۾ اهڙو مثال آهي جو خدا تعالى فرمائي ته انهيءَ گهر ۾ ويهي رهو ۽ نماز ڪريو

پنهنجو سنڌو ۽ پردو قائم رکو مگر هو جڏهن ته اسين هر وير ۽ حج ويندا يون سين
چاهي بي ستري ٿئي چاهي سوال ڪرڻون پوي .

بغير خرچ جي حج تي وڃڻ يا نامحرم سان گڏجي ڪرڻ بلڪ پليت ڪپڙي سان يا
بي وضوائي سان نماز پڙهڻ وانگي ممنوع ۽ ناجائز ڪم آهي پلاجيڪو ڪنهن ڪوبي
بي وضو نماز ته پڙهيا پليت ڪپڙي سان نماز جائز نه ٿيندي تنهنجي معنيٰ ايها نه
آهي ته هو نماز کان منع ٿو ڪري بلڪ هو هدايت ٿو ڪري ته نماز هن طريقه
سان پڙهڻ گهرجي ۽ هي نماز جا شرائط ۽ ارڪان آهن اهي بجاء آڻي - پو ۽
نماز پڙهو ته جائز ۽ صحيح ٿئي - هي تقرير ذرا ڏکي هن سبب ڪري لکيسين جو
گهڻا ماڻهون ڪجهه ٻڌي ڪندي هر غلط فهمي ۾ مبتلا ٿيا سين - فلاحول ولاقوة
الا بالله العلي العظيم .

مسئله زال پوڙهي هجي يا جوان خوبصورت هجي يا بد شڪل تنهن ڪو زني نه
آهي سڀ هن حڪم ۾ برابر آهن .

مسئله زال جو جيڪڏهن مرد يا محرم ڪونه آهي ته اڪيلي حج وڃڻ لاءِ نڪاح ڪرڻ
واجب ۽ لازم نه آهي ۽ هڪڙي روايت ڪري افتي نڪاح ڪرڻ واجب آهي جو اهو
هنکي وٺي وڃي حج ڪرائي .

مسئله مرد جو يا محرم جو خرچ زال تي لازم نه آهي ۾ جيڪڏهن هو چوي ته
بغير خرچ ڏيڻ جي آءُ اوهان تو سان ڪونه هلندس ۽ زال دولتمند آهي ته هنکي
فرض آهي جو پنهنجو خرچ ڏئي هن کي پاڻ سان حج تي وٺي وڃي .

مسئله زال جو جيڪڏهن پنهنجو ڪو ڀت مائٽ محرم نه هجي ته ٿنڃ واري محرم
سان به حج تي وڃڻ ڪيس درست آهي بلڪ سڳا وتي جو محرم يعني سهري يا ناٺي
سان وڃڻ به درست آهي - مطلب ته تن قسمن مان ڪونه ڪو محرم ساڻس هجي بشرطيڪ
عاقل بالغ هجي يا نه پنهنجو گهروارو ساڻس هجي ته سڀني صورتن ۾ حج وڃي سگهي ٿي .

حج جي طياري ۽ انهيءَ جا آداب

سڀني عملن جو دارومدار نيت تي آهي إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ
شريعت جو اصل الاصول آهي تنهنڪري پهرين پهرين لازم آهي
ته حاجي پنهنجي نيت صاف ۽ خالص ڪري خاص خدا تعاليٰ جي بندگي ۽ سندس حڪم جي

تعميل پنهنجن گناهن جي بخشش ۽ الله تبارڪ وتعاليٰ جو قرب ۽ رضامندي مدنظر رکي نه ثواب ته بجاءِ خود مرڳو گنهگار ٿي پوندو.

(٢) مسنون طريقي سان استخارو ڪري جنهن جي ترتيب ۽ دعا جو ٽيون باب ۾ لکي ويندي.

(٣) سڀني گناهن کان سچي دل سان توبه ڪري.

توبه ايما روا جي توبه نه آهي جو فقط زبان سان توبه توبه چوي يا استغفار پڙهي. توبه جي معنيٰ هي آهي ته اڳوڻن گناهن کان نادم ۽ دستبردار ٿئي آئنده پڪو وعدو ڪري ته وري اهو ڪم نه ڪندس. گذريل گناهن جو تدارڪ به ادا ڪرڻ سان يا قضائي ڪرڻ سان ڪجي. جيڪڏهن ڪي روزا ۽ نمازون يا صدقا ۽ زڪواتون منجهس رهيل هجن ته انهي قضا يا ادا ڪري خصوصاً حق العباد جو وڌيڪ خيال رکي ڇو ته الله تعاليٰ رحيم ڪريم بي پروا بادشاهه آهي پنهنجا حقوق پنهنجي ٻاجهه کري بخش ڇڏيندو مگر حقوق العباد نه بخشي انهيءَ ڪري انصاف ڪري ٿو ۽ هڪ ٻئي کي حق ڏيارائي ڏئي ٿو سو جيڪڏهن ڪنهن ٻانهي جو حق يا مال ڏانهس هجي ته اهو موٽائي ڏئي يا معاف ڪرائي جيڪڏهن ڪنهن کي ناحق مار ڪٽ سان يا گار گند سان يا گلا ۽ تهمت سان رنجايو هجي ته انهي کي راضي ڪري ۽ چوڻ چاهي معاف ڪرائي پر جيڪڏهن اهو شخص مري ويو هجي يا غائب ٿي ويو هجي جنهن ڪري هٿ نه ٿو اچي ته الله تعاليٰ کان مغفرت گهري ۽ جيڪڏهن وس پهچي ته هن معاف ڪرائي.

(٤) قرض فرض پنهنجا لاهي ۽ ماڻهن جي امانتون ۽ عاريتون ڪن جون وٽس هجن ته اهي موٽائي ڏئي يا پنهنجي معتبر وصي وارث جي حواله ڪري. ڏيتون ليتون ۽ وصيتون پنهنجيون لکي ڪنهن خاطري جهڙي امين ماڻهون کي سنڀالي ڇڏي.

(٥) مال حلال مان پنهنجو خرچ پاڻ سان کڻي ۽ پنهنجي عيال جو خرچ ۽ جن ماڻهن جو نفقو منجهس واجب آهي سي سارو سنڀالي ڏئي وڃي جيتري قدر ممڪن هجي ڪوشش ڪري ته حج جو خرچ پاڪ ۽ حلال وجه مان ڪري حرام جي پيسي مان حج قبول ڪو نه ٿيندو ان الله طيب لا يقبل الا الطيب جو قاعدو ياد رکي.

مسئلہ عالمن لکيو آهي تہ جيڪڏهن جو مال مشڪوڪ يا شبهہ ناڪ هجي تہ تنهن واسطي بهتر آهي تہ هي حيلو ڪري جو حلال مال واري کان قرض طور پيسا وٺي ۽ اهو قرض پنهنجي مال مان ادا ڪري.

سنگت ۽ رفاقت جا آداب.

دانائن جو چوڻ آهي تہ: الرفيق ثم الطريق. يعني مسافري ۾ وڃڻ وقت اول رفيق هٿ ڪرڻ گهرجي پوءِ واٽ وٺڻ گهرجي ـ هي تہ عام هر ڪنهن سفر ۾ وڃڻ جو قاعدو آهي پر هن دس دراز مگر مبارڪ سفر ۾ تہ خاص طرح هن ڳالهہ جو خيال مقدم رکڻ گهرجي ۽ چڱن ماڻهن صالحن ۽ ديندارن سان همراهہ ٿيڻ جي ڪوشش ڪجي جو اڪيلو سفر ۾ وڃڻ شرعًا بہ ممنوع ۽ مذموم آهي.

رفاقت ۾ هنن هيٺين ڳالهين جو خيال رکڻ ضروري آهي

هڪ تہ ديندار ۽ نيڪي ڪار ماڻهن سان سنگت ڪرڻ گهرجي ڇو تہ هي سفر خاص ديني سفر آهي دنياوي تعلقات ترڪ ڪري توبہ تائب ٿي ماڻهون خاص عبادت لاءِ ۽ گناهن بخشائڻ لاءِ وڃي ٿو سو جيڪڏهن صحبت بد هوندي تہ اهڙي بدن کان ماڻهون بچي نہ سگهندو. دیگ سیہ جار سیہ میکند.

ٻيو تہ رفيق شفيق هجن جو هر حال ۾ هڪ ٻئي جا غمخوار ۽ مددگار رهن ڇو تہ صحبت ناجنس ۾ ڏکي سنگت تہ مرڳو دل کي ڏکوئيندڙ ۽ وبال جان ٿيو پوي

ـ زينهار از قرين بد زنهار وقنا ربنا عذاب النار:

ٽيو هي جا آڻيل آهي تہ هن سفر ۾ دوستن آشنائن جي تلخي کليو پوي. يعني ماڻهن تي گهڻيون جهڙيون ڳالهيون ٿي ۽ تنگدلي ۽ نازڪ مزاجي ڪري يا ان ۾ کان ڪي جي پوندا آهن مثلاً تو منهنجو ڪروچ ڪيئن؟ منهنجي سانداري مان پاڻي جو پيتي؟ هتي پاڻي جو هاري؟ ۽ پراهڙيون ضيس ڳالهيون تان ٻاڻو ورتهو لاءِ طيار ٿئي ويندا آهن انهن سبب ڪري ئي حج جي سفر لاءِ خاص طرح حڪم آيو آهي تہ فلا رفث ولا فسوق ولا جدال في الحج. آنوهان کي گهرجي تہ رفيقن جي نازڪ مزاجي جي فراخدلي ۽ خندہ پيشاني سان برداشت ڪريو جيتري قدر ٿي سگهي هنن سان چڱو سلوڪ رکو ۽ سندن دلجاءِ خاطر ڪريو ڇڙ ۽ ڪاوڙ کان پري رهو.

ٿيون ته ڪنهن عزيز يا سياڻي جاڻو ملڪ جي ماڻهن سان سنگ ڪريو جيترو ڏله ۾ ٻين سڀني اجنبين ماڻهن جي رفاقت ۾ ڪاسه وهم نواله ٿيڻ کان پرهيز ڪريو.

چوٿون ته سنگتين جي جماعت ۾ جيترو ٿوري ۽ مختصر هجي اوترو سفر ۾ سهوليت ٿيندي ورنه بعضي اوقات هڪڙي سنگتي لاءِ سڄو قافلو حيران ۽ پريشان ٿي پوندو آهي.

پنجون ته ڪو خرچ جيڪڏهن گڏ آهي ته حساب ڪتاب صاف رکو هڪ ٻئي جي صلاح ۽ مرضيءَ سان خرچ ڪريو ته پيارڙي ياڻن سنگ سرهي رهي.

ڇهين ڳالهه ته سفر ۾ هر وقت هڪ ٻئي جي مدد ڪريو ڪم ڪار ۾ همراهي ڪرايو اهنئن نه ته هڪڙو ويچارو مشقت ۾ گرفتار هجي ته ٻيا معتبر ٿيا ويٺا هجن - حديث شريف ۾ آهي ته سيد القوم في السفر خادمهم سردار قوم جو اهو آهي جو سفر ۾ سڀني جو خدمتگار هجي حضور جن پاڻ سفر ۾ ٻين اصحابن سان ڪم ڪار ۾ شريڪ ٿيندا هوا - ۽ همراهي ڪرائيندا هوا جيئن ته هڪڙي موقعي تي ٻڪري ڪهڻ ۽ رڌڻ پچائڻ جو ڪم در پيش آيو ياران سڳورن پاڻ ۾ ڪم ورهي ڪنيو هڪڙن چيو ته اسين ٻڪري ڪهي گوشت ودي ڪنپي صاف ڪنداسين ٻين چيو ته اسين انهو گوشت مانيون پچائينداسين ڪن چيو ته اسين گوشت رڌينداسين حضور جن فرمايو ته اسين پاڻ ڄڀون ڪاٺيون جهنگ مان گڏ ڪري ايندا سين - اهو نقل "تحفه رسوليه" واري سنڌي بيراڳي ۾ نظم ڪيو آهي ۽ جيئن آهيس :—

زد چو نبي پاک بصحرا علم — جمله کس آورد دقيق و غنم
گفت يکي اصحاب که بسمل کنم — گفت دگر صاف عمل کنم
گفت دگر طبخ کنم دلپذير — گفت دگر کارد بسازم خمير
گفت نبي جمع حطب من کنم — زانکه يکي يار زياران منم
عرض نمودند که اي مرد کمک — ما بپسنديم درين کار نيک
گلبدني خار کشيدن چرا — زحمت اين کار گزيدن چرا
ما همه مملوک و غلام تو ايم — جان بکف آورده بنام تو ايم
تو که شهي شاه نشين بر سرير — ما همه خدام و اطاعت پذير

خوش نبود خواجه کند کار او — بنده نشسته بود رو برو
گفت پسندیده و لیکن خدا — دوست ندارد تن بیکار را
مرد بود آنکه کند کار یار — مرده بود آنکه شود بار یار
چونکه خداداد جوارح سلیم — پس زچه بیکار نشینی کریم

سفر جو سامان هڪڙن تجربہ ڪار ماڻهن جو خيال آهي ته هر سفر ۾ سامان جو بار جو مقدار جيترو گهٽ ۾ گهٽ هجي اوترو چڱو آهي. جيترو گهڻيون سامان جو لاهڻ چاڙهڻ - مزدورن کي پيسا ڏيڻ ۽ سار سنڀال ڪرڻ نه فقط فضول خرچي آهي بلڪ باعث صد تڪليف ۽ زحمت آهي - گيهه - چانور - اٽو وغيره سامان هر بندر ۽ هر شهر ۾ معمولي اگهن سان ملي سگهي ٿو. پوءِ خواه مخواه جو گهڻو بار سڀني کڻي ڪجهي ۾ تنگي ۽ بي فائده پاڻ کي پريشان ڪجي.

اهو خيال به هڪڙي حد تائين معقول آهي مگر منهنجو صحيح رايو هن باره ۾ هي آهي ته اهو ڳالهه هر هڪ حاجي جي حيثيت ۽ طاقت تي محمول ۽ موقوف آهي يعني جيڪڏهن ڪو غريب - عاجز ٿوري سگهه ۾ ٿوري خرچ وارو آهي سو ڀلي هلڪو ڦلڪو ٿي وڃي گهڻو جنجال ڪري ڪجهي ۾ نه وجهي -

ے لنگی زیر لنگی بالا - نے غم دزد نے غم کالا هر منزل هر شهر ۾ ترش ۽ قرض ڏئي مافي وٺي ڊوڪري ڪاني ۽ بيغم سمهي رهي - كما قيل:-

گدا را چو حاصل شود نان شام — چنان خوش بخسپد که سلطان شام

۽ جيڪڏهن ڪو ماڻهون حيثيت ۽ طاقت وارو آهي ۽ پاڻ ايذا پيري سگهي ٿو ته انهيءَ کي اهڙيءَ ڪرڻ نه گهرجي جو پيا جيلهه سان پيٽ خالي هٿن سان سفر ڪري اهڙي ماڻهن کي تڪڙ نه ڪرڻ گهرجي ۽ پيو ضروري سامان پاڻ سان کڻي هلڻ گهرجي آهي اهو سبب وتزودوا فان خير الزاد التقوى جي عموم ۾ داخل آهي.

وقت ناوقت جهڙي پنهنجي شئي هڪڙي تڪڙي ڪراچي تي ساهت ۽ بازار مان ملي ٿي اجهي. هڪ ته مسافر پرديسي ماڻهون هٿ ۽ پاڻ ان جاءِ کان واقف پيا ان پچائي ڪڻ ان وجهي پيسي هڻي شئي وٺي - ٻيو وڃڻ ۽ وڃي پوڻ ان جاءِ سو ٿوري گهڻي شئي لاءِ ڪيتري محنت ۽ ڏهه دفعا ڪري ڪري هتي هتي ڪاشي وڃي هٿ ڪري ٿو

علاوه برانِ سفر حضر ۾ وٽن پنهنجي ڀر ۾ سنگتين ساٿين کي اوير ۽ سوير ۽ ڪنهن شيءِ جي ضرورت درپيش اچي ته انهيءَ وقت پنهنجي اسباب سان انهن جي دستگيري ڪرڻ وارا ٿي ڪري ۽ ڪنهن محتاج جو محمل تي غرض پورو ڪري ڏين ڪهڙو نه وڏو ڪار خير ۽ ثواب جو ڪم آهي.

محمل تي چڙهڻ وقت پنهنجو اسپنگر ۾ پيا شاڪر اچن ٿا اهڙا انوٽ ۾ پيا ڪرن ٿا اچن

در بيابان غريب گرسنه را　　شلغم پخته به که نقره خام

موسم جي موافق ۽ تي چڙهڻ اڪيٽن جا. هلڪو سلڪو بسترو ۽ احرام جو چادرو ۽ ٻي پهچڻي جايا ڪو ٻيهر جا ڪاٺ ۽ پيهه لاءِ سانڍ ڪري ويا لوٽو. اهي اهڙيون معمولي شيون آهن جو اسانجي سفارش بنا هرڪو حاجي پنهنجي حال موافق پاڻ سان کڻي ٿو باقي ٻيون ڪار آمد شيون جن لاءِ اسين سفارش ڪريون ٿا تن جي يادگيري هيٺ ڏيا ريون ٿا.

فائدا پنهنجي سفر جو اسباب مناسب شيون سڀ پاڻ ۾ برابر قريني سان رکي هڪ منزل جدا مضبوط ڪري ٻڌي ۽ ٻيو بسترو ۽ پيتي تي تالو جي تو ڪري تي هر هڪ سامان جي گوڻ وغيره هر هڪ تنگ تي ٿلهن اکرن سان پنهنجو نالو نشان پاڻ لکي ڇڏي ۽ بر تقدير جيڪڏهن انهن جي شيءِ گم ٿي وڃي يا گڏ وڌي وڃي انهن کي گولي هڻ لاءِ سولائي ٿيندي بلڪ گهڻو ڪري نشان واري شيءِ گم ٿيڻ ٿيڻ نٿي ڪٿي نڪتي انهيءَ پتو پنجيو وڃي.

سائبان يا ڇٽري يعني ڇٽي. هن سفر ۾ ڏاڍي ڪارآمد چيز آهي هر جاءِ تي هميشه عدا جي ٿي منيٰ ۾ عرفات ۾ مدينه شريف جي راهه تي سج کان اُڃ کان مينهن کان واءَ کان پناهه ٿئي ٿي احرام جي حالت ۾ به منهن تي جهلڻ پاڻي يا جهلي ۾ رهڻ درست آهي. انگريزي ته جتي ڪٿي ڪيسي تي بحر ۾ هجي يا بر ۾ شهر ۾ هجي يا صحرا ۾ روشنائي ته هميشه پاڻ سان هوندي کڻي. سندي انگريزي ڪيسي ۾ ٻڌي هجي. نٿ ماچيس ته ضرور پاڻ سان کڻي. سفري ڪوٺو ۽ ڪرسيون جهاز ۾ جيڪڏهن انهن سان سفري کٽ ۽ ڪرسي ساڻ آهي ته بلا مبالغه گويا هو هين فسٽ ڪلاس ۾ مفت سفر ڪري رهيا آهن. فسٽ ڪلاس وارن وانگي بغير

پنهنجي ڪٽ تي سنا پيا هجون. هوا خوري لاءِ جيتي انهن کي وڃي اپر ڪرسي رکي وهو ۽ فسٽ ڪلاس واري ماڻهن پنهنجن پيسن سان هوٽل تان وڃي کائو پيو ۽ باقي ڇا؟ منهنجي خيال ۾ فسٽ ڪلاس ۽ سيڪنڊ ڪلاس جي ٽڪيٽ تي پيسا وڃائڻ فضول آهن - لمرءِ لوڏو سيڙ ڪي يڪسان ٿئي ٿو. پنهنجي سيني جو برابر ۽ حج جي سفر ۾ خاص وعام جي مساوات مطلوب ۽ يڪرنگي مد نظر آهي.

تڏ وڌ هر منزل هر جاءِ تي ڪيپ ٿو جنهن پنهنجن آڻڻ وارا تڏا ڪرا جي مان پاڻ سان وٺي وڃي پنهنجو بسترو انهن ويڙهيو آگبوٽ ۾ وڇايو سڄي سفر ۾ ڪارائتو ٿيندو.

چاڪر يون:- چڙهي جون جيتون جهازن جي پاڻي ۽ پاڻاڻن ۾ خراب ٿيو وڃن ٿيون انهن لاءِ ڪاٺ جون چاڪر يون يا ٻه ٽي جاسپا تاونڻ گهرجن.

ڪتڙا:- انوهين حيران ٿيندا ته ڪتڙا ڇا آهن ۽ ڇا لاءِ ڪتڻ. سو معلوم هجي ته آگبوٽ ۾ وٽ چينڻ لاءِ بلڪ سموري سفر ۾ ڇيڪي متي جا ڪتڙا ڪثرتي تمام ڪارآمد ۽ ضروري آهن. اسين جنڊ هن گوناڻ روانا ٿيا سين تي چڙهڻ مهل آخوند ميان آگيندڙ يا دگيري ڏياري ته سا ۽ ڪتڙ ڪنيان اٿان ۽ ڪتڙا ضرور ڪنجو هڪڙي ماڻهو ڊوڙي پيٽ مان وڏو جهنب ڪتي پيچي گوڻ ۾ وجهي ڏنو جو پاڻ سان ڪيو سين.
اگرچه العوقت اساڪي انهي شي جي ضرورت جيڏ ان محسوس نه ٿي پر پو ۽ ڏٺو سين ته نه فقط آگبوٽ ۾ بلڪ سڄي سفر ۾ ڪارآمد آهي - جو ته عربستان جي ملڪ ۾ گهڻو ڪري جبل ئي جبل آهن جيڪو ڪتڙو طهارت لاءِ هٿ نئوا جي -

رسو ۽ بار ڏي:- عربستان جي ملڪ ۾ وهندڙ پاڻي جو درياءَ ڪوڏ آهي ڪوهن جو پاڻي آهي پنهنجو رسو ۽ پوڪو ساڻ هوندو ته هر منزل تي سولائي سان پاڻي ڀري ايندو بلڪ آگبوٽ ۾ به انهي ضرورت ٿئي ٿي.

مصلو يعني جا نماز ۽ **قطب نما:-** نماز جي واسطي سڄي سفر ۾ گهرجي جيڪو هن سفر ۾ قبلو مختلف طرفن تي ٿئي ٿو قطب نما پاڻ سان هوندو ته قبلي جي خبر پوندي

گهڙيال ته ميني واچ جي ضرورت بيان ڪرڻ جو ضرور ڪونه آهي باقي هر ملڪ جو ٽيم ٻن ملڪ سان برابر نه ٿو رهي گهڻو فرق ٿئي ٿو سو ضرور گهڙيال گهرجي جنهن جو

پاڻي

بيان آگتي ڪيو ويندو.

دوائون، وڏيڪ نه تڏهن به اسپنگر- وڏف- هرڙون ته ضرور پاڻ سان هجن. امرت ڌارا جي شيشي پاڻ سان هجي ته بهتر آهي. امرت ڌارا جو سولو سهنجو مختصر نسخو انهن کي ٻڌايون ٿا.

ڪراچي مان ڪنهن پنساري جي دڪان تان پيپرمنٽ يعني جوهر ڦودنو هڪ تولو- جوهر اجوائڻ هڪ تولو- ڪافور ٻه تولا وٺي ٽنهي شين پاڻ ۾ گڏي ٿوري وقت اُس ۾ رکو ته ٽئي شيون پاڻ ۾ گڏجي پاڻي وانگي ملي ٿي وينديون هڪ شيشي ۾ وجهي مضبوط ٻوڄ لڳائي ڇڏيو. بس اها آهي "امرت ڌارا" اڪسير شفا، "آب حيات،" وغيره وغيره گهڻن مرضن جي دوا لاءِ هر قسم ڏکن لاءِ فوري علاج آهي نانگ- ڀتوڻ- ڏيڀو يا ٻيو ڪو زهري جيت ڪنهن کي کائي اهي جاءِ تي مالش ڪريو. بدهاضمو- قي- دست. بادي. پيٽ ۾ سور هجي ته ٻه ٽي ڦڙا پاڻي ۾ وجهي پيئڻ. کلاڪ ڪلاڪ ٻيا ڏيو- مٿي ۾ سور هجي ته ٻه ٽي ڦڙا تيل ۾ يا پاڻي ۾ وجهي نراڙ تي ۽ مٿي تي مالش ڪريو. ڏندن ۾ سور هجي ته ڪپهه جو ٽڪرو ٻيري ڏاڙهن ۾ رکو- ڦٽ- ڦرڙي يا هڙي ڏکي ته تيل سان لڳايو کالُل ۾ جهولا لاءِ به اهو مفيد علاج آهي.

مٺو تيل جيڪي ملڪ مان ڪيترا پاڻ سان کڻي ويندا آهن ملڪ ۾ ناياب آهي- مُٺيا- سڳو- سُئو سوٽيلي- وڃڻي- ٻهاري- ڇري يا چاڪون وغيره سفر ۾ ڪار آمد آهن- آخر ۾ اسين تبرڪا اهي شيون جي حضرت جن پاڻ سان سفر ۾ هميشه کڻندا هوا ذڪر ڪريون ٿا جنهن جو بيان حديث شريف ۾ آيو آهي سي هي آهن- آرسي- شيشي تيل جي- ڦڻي- ڏندڻ- سرمه داني- قينچي- مرڪش- مسلمان کي اهي شيون اقتداءً بسنيته صلي الله تعالى عليه وسلم پاڻ سان کڻڻ گهرجن.

مناسڪ حج جو ڪتاب: جنهن ۾ حج جا مسئلا- حرمين شريفين جا مقامي معاشرتي حالات هجن. ۽ ٻيون ضروري ڳالهيون ڪان ماڻهون واقف ۽ خبردار ٿئي مطالعه لاءِ پاڻ سان کڻڻ ضروري آهي. پاڻ پڙهيل نه هجي ته ٻي کان پڙهائي ٻڌي خبردار ٿئي پاسپورٽ- سيڪن حڪومت جو قاعدو آهي ته ٻي اجنبي حڪومت جا ڪجهه ڪو

ماڻهون ايندو ويندو ته انهن کي پاسپورٽ يعني پروانه راهداري وٺڻو پوندو
آهي جنهن ۾ هر ماڻهوءَ جو نالو نشان - ملڪ - ڄائي ڄم جي وغيره وغيره سڀ
لکيل هوندو - حاڪم ضلع جو انهي تصديق ۽ تصميم ڪري ڏيندو پوءِ هو بي ملڪ
جو سفر ڪري سگهندو ورنه ڪٿي به هو پڪڙجي پوندو سخت مشڪلات درپيش
اينديون آهن ته انهن پنهنجي ضلع جي آفيس مان اهي ڇاپيل فارم جيڪي ماڻهن
لاءِ درڪار آهن اوڏانهن وٺي انهن جا خانا ڀري ڪري آفيسر جي تصديق ڪرائي- انهن کي
اهي فارم مفت ملي سگهندا ۽ قاعده موجب هنن کي ڪجهه ڏيڻو وٺڻو نه آهي انهي
صورت ۾ انهن جو خرچ زياده ڪونه ٿيندو پر جيڪڏهن آفيس ۾ انهن جي
دسترس نه آهي ته انهن کي ڪراچي ۾ پاسپورٽ حاجين جي ڪيمپ مان اچي جلدي
ملي سگهندو- مگر هڪ پاسپورٽ تي ٽي روپيا ڏيڻا پوندا شرط هي ته انهن
ڪراچي ضلع جا باشندا نه هوندا جيڪڏهن ڪراچي ضلع جا باشندا آهيو ته ڪجهه
ڏيڻو نه آهي- اهو پاسپورٽ انهن جي سفر ۾ هر وقت محفوظ رکڻ گهرجي ته ڪڏهن
ڪنهن پريشاني ۾ نه پوندي- پاسپورٽ ۾ پنهنجي وصي وارث جو نالو نشان به پورو
پورو لکائڻ گهرجي- تنهن جو مطلب ته جيڪڏهن برتقدير انهن مري وڃو ته
انهن جو پيسو ڏوڪڙ- سامان- اسباب- سرڪار موٽائي وارث کي پهچائي پهچائيندا
وارث پاڻ گڏ هجي ته انهي جو نالو لکرايو انهي صورت ۾ اهو وارث "رفيق سفر" کي انهن جو
پر ثواب جائي ملندو پر جيڪڏهن ٻيو وارث "گوٺ واري" جو نالو لکائيندا
ته انهن جي رفيق سفر کي اگرچه عزيز قريب هجي "اهي ڪجهه ڪونه ملندا جنهن
وارث جو نالو پاسپورٽ ۾ لکايل هوندو گهڻي مدت کان پوءِ انهي کي پنهنجي
ملڪ ۾ موٽي ملندا- اهو تجربو اسان کي پاڻ هن سفر ۾ حاصل ٿيو جو منهنجي اهليه
"برخوردار غلام علي جان" جي والده حج کان بعد جده ۾ اچي وفات ڪئي اگرچه
اسين ٻئي وارث ساڻس همراه هئاسين مگر پاسپورٽ ۾ موت پنهنجي پٽ برخوردار
غلام نبي جان جو نالو لکايو هو تنهن ڪري اسان کي واپسي ٽڪيٽ جي موڪلائڻ ملي
جيئن پوءِ ته جنهن وارث جو نالو پاسپورٽ ۾ لکيل آهي تنهن کي پنهنجي ملڪ ۾
ملي ويندي جا جائداد تاءِ نه ملي آهي باقي پيا سڀ جيڪي سڀڪي ناموزون

ڇڏائي آڻنا سگهن ورنه قاعده موجب انهن جو ملڻ به مشڪل هو-

روانگي بالخير روانگي جي واسطي ڪو به وقت يا ڪا تاريخ مقرر ڪرڻ ضروري نه آهي. شريعت شريف ۾ نجوم جي ڳالهين سعديءَ نحس ساعتن يا تاريخن تي اعتقاد رکڻ صحيح نه آهي- انهيءَ باري ۾ جيڪي حضرت علي شاه ڪرم الله وجهه ڏانهن ڪي ابيات منسوب ڪيا وڃن ٿا ته فلاڻي ڏينهن فلاڻو ڪم ڪجي ۽ فلاڻي ڏينهن فلاڻو ڪم ڪجي اهي غير صحيح ۽ موضوع آهن- بلڪ حضرت علي شاه کان انهيءَ برخلاف صحيح روايت آهي ته هڪڙي ڏينهن ڪنهن شخص حضرت علي شاه ڪرم الله وجهه کي چيو ته اڄ سفر تي نه نڪرو ڇو ته فلاڻي ڏينهن نڪرڻ جو حضرت علي شاه ڪاوڙ ۾ هن کي چيو ته اڄ ئي منهنجي هٿ ۾ تلوار جهلي ها ته توکي ختم ڪيان ها- گهڻا سال مون حضور جن سان صحبت ڪئي ڪڏهن به نه فرمايائون ته فلاڻي ڏينهن وڃو ۽ فلاڻي ڏينهن نه وڃو- مگر متابعت سنت جي ڪري مستحب آهي ته خميس جي ڏينهن گهران نڪري يا سومر جي ڏينهن- ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو ته حجة الوداع جي سفر تي پاڻ سڳورا خميس جي ڏينهن مدينه شريف مان روانا ٿيا هئا. تنهنڪري خميس جي ڏينهن روانگي ڪرڻ بهتر آهي - بهرحال اوهان کي گهر جي ته جهاز جي روانگي جي تاريخ معلوم ڪري تنهن کان پوءِ ٿي ڏينهن اڳي ڪراچي وڃي پهچو فرصت سان ٽڪيٽ وٺو پاسپورٽ لکائڻ ۽ ٻين ڪمن جا آزار جيڪي به شهر جو ڪم ڪار فرصت سان لاهيو. پر مسافري لاءِ ضروري گهرجون سامان شهر مان خريد ڪري پاڻ سان کڻو.

گهر مان موڪلائي نڪرڻ جا آداب مستحب آهي ته روانگي وقت پنهنجن ترين دوستن آشنائن کان موڪلائجي جي ايو معاف ڪرائجي. انهن کي هن کي دعا ڪريو- هو اوهان کي دعا ڪن- حضرت امير عمر جي تو ته مون حضرت جن صلي الله تعالیٰ عليه وسلم کان عمره ڪرڻ لاءِ موڪل گهري پاڻ سڳورن موکي موڪل ڏني ۽ فرمايائون "اي پيارا يار منهنجا ! موکي پنهنجي دعا کان نه وسارجِ" حضرت امير عمر توجهي ته آنحضرت سان ان اهڙي ڪلمه سان اهڙو خوش ٿيس جو سڄي دنيا سان اهڙو خوش نه ٿيان ها- موڪلائڻ وقت گهروارن کي گهرجي ته مسافر کي هي دعا چون

أَسْتَوْدِعُ اللّٰهَ دِيْنَكَ وَاَمَانَتَكَ وَخَوَاتِيْمَ عَمَلِكَ. ۽ هي دعا ماثوره آهي

حضرت علي ڪرم الله وجهه جي روايت

حضرت امير عمر جو قول

ته چون "زَوَّدَكَ اللهُ التَّقْوىٰ وَغَفَرَ ذَنْبَكَ وَيَسَّرَ لَكَ الْخَيْرَ حَيْثُ مَا كُنْتَ"
۽ مسافر کي مستحب آهي ته جڏهن گهران نڪرڻ جو ارادو ڪري ته ٻه رڪعتون
نفل پڙهي پهرين رڪعت ۾ فاتحه کان پوءِ قل يا ايها الڪافرون پڙهي ٻي رڪعت
۾ قل هو الله احد ۽ پوءِ آية الڪرسي پڙهي - حديث شريف ۾ آيو آهي ته جيڪو
گهران نڪرڻ کان اڳ آية الڪرسي پڙهندو تنهن کي ڪا آفت نه پهچندي جيسين
موٽي ايندو. بهتر آهي ته ڪجهه خيرات ڏئي گهران نڪري ۽ نڪرڻ وقت هي دعا
پڙهي بسم الله بالله وتوكلت على الله ولا حول ولا قوة الا بالله - اَللّٰهُمَّ
اِنَّا نَسْئَلُكَ فِيْ سَفَرِنَا هٰذَا الْبِرَّ وَالتَّقْوٰى وَمِنَ الْعَمَلِ مَا تَرْضٰى. اَللّٰهُمَّ
هَوِّنْ عَلَيْنَا سَفَرَنَا هٰذَا وَاطْوِ عَنَّا بُعْدَهٗ. اَللّٰهُمَّ اَنْتَ الصَّاحِبُ فِي
السَّفَرِ وَالْخَلِيْفَةُ فِي الْاَهْلِ اَللّٰهُمَّ اِنِّيْ اَعُوْذُ بِكَ مِنْ وَعْثَاءِ السَّفَرِ وَ
كَآبَةِ الْمُنْقَلَبِ وَسُوْءِ الْمَنْظَرِ فِي الْمَالِ وَالْاَهْلِ وَالْوَلَدِ.

فائده هميشه ڪو ماڻهو جڏهن وهٽ تي چڙهي ته هن بسم الله ڪري
چڙهي ۽ سبحان الله والحمد لله ولا اله الا الله والله اكبر ٽي ڀيرا چوي ۽ هي
آيت پڙهي سبحان الذي سخر لنا هذا وما كنا له مقرنين وانا الى ربنا لمنقلبون
هو دعائون هن زماني ۾ ڀي جي وهٽ جي موٽر يا ريل گاڏي ۾ چڙهڻ وقت
پڙهڻ گهرجن.

جهاز جي سواري جهاز به هڪ عجيب الخلقت چيز آهي جا ڏسڻ سان
تعلق رکي ٿي اهڙا اسباب ۽ ڪلون ۽ ڪارخانا ڏسي عقل حيران ٿيو وڃي. شايد
ٿوري وقت ۾ هوائي جهاز به اهڙا عام جام هلڻ لڳن جهڙا دريائي جهاز.
اڳين زماني ۾ دريا جي سواري ڪاٺ جي ٻيڙين ۽ غرابن ۾ ٿيندي هئي جا
هڪ وڏي خطرناڪ ۽ خوف واري سمجهي ويندي هئي ڪي عالمن دريا
جو سفر هڪ عذر مستطاع ضيت ج، جو ڪري ليکيو آهي مگر اڄ ڪلهه اها ڳالهه
ڪانه آهي موجوده جهازن ۾ تمام امن امان ۽ هر طرح جون سهولتون پهچي گهر
جهڙيون بلڪ گهر کان به زياده آرام ڏيندڙ اسباب موجود آهن. جهازن ۾ ويهڻ
وارن کي سڌ ئي نه پوندي ته ڪا تڪليف ڏسڻ ۾ اچي. سو ڏهه سڳورو جي گهڻ

۽ گرمي جي ڪانه آهي. رات ڏينهن بجليون پرن ٿيون هواءَ جي واسطي بجلي جا پنکا چالو رهن ٿا. ڪاڏو پيتو طيار ملي ٿو عام طرح ۽ ڏيک وارن کي روز صبح جو ناشته لاءِ کير چانهه يا ڪوڪو ملي ٿي. ٻه ڀيرا جو گوشت جو ٻوڙ ماني سان ۽ چانور خشڪا ملن ٿا. شام جو وري کير چانهه ۽ رات جو ماني ترڪاري سان چانورن سميت ڏني ٿي بلڪ ضرورت کان زياده ملي ٿي سيڪنڊ ۽ فرسٽ وارن لاءِ مڇ لفاصي ماني مڪلف ۽ مرغن ٿي هوندي ۽ هوٽل جهاز ۾ موجود آهن جهڙي ماني ارهاڻي طبيعت کي وڻي هوٽل تان وٺي يا ٺهرائي سگهون ٿا. ازانسواءِ ترڪاريون بيضا مرغيون آچار، مٺيون، ملليٽ، سوڊا ۽ تازا ميوه اوهان کي اگبوٽ ۾ ملي سگهن ٿا.

جهازن ۾ ڪاڪوسن جي تڪليف

من دفعه جهاز ۾ ڪا عام تڪليف ڏسڻ ۾ آئي ته ڪا ڪاڪوسن جي هئي ڪاڪوس ڊيڪ وارن جي هيٺين ٽئين طبقن لاءِ فقط مٿين طبقه تي ٺهيل آهن هيٺين طبقه وارن کي ضرورت جي وقت مٿي چڙهڻو پوندو آهي جو خاص ڪري هيٺئين ماڻهن مان مٿي لنگهي وڃڻ ۽ سيڙهين تي چڙهڻ خصوصاً اهل پرده لاءِ تمام تڪليف وارو آهي. پئي وري ڪاڪوس تعداد ۾ به گهٽ آهن حاجين لاءِ ڪافي نه آهن. حاجين کي ڪاڪوسن جي در تي انتظار ۾ بيهڻو پوي ٿو ۽ پاڻ ۾ گوڙ شور ٿئي ٿو جيڪڏهن هر هڪ طبقه ۾ انهن ماڻهن لاءِ جدا ڪاڪوس ٺهيل هجن ۽ تعداد به زياده هجي ته جيڪا هيءَ تڪليف دفع ٿئي جنهن جي واسطي "جهازران ڪمپنين کي ضرور توجه ڪرڻ گهرجي".

ڪي حاجي وري اهڙا ڏور آور جو ڪاڪوسن تائين وڃڻ جيتري اچڻي ۾ ٻي وهي ٻيهنجو ڪم لاهي ڇڏين ته ماڻهن جو شرم نه ڪن ٿا ڪان پرهيز حاجين کي اهڙي بي فضيلتي ڪرڻ نه گهرجي. جهاز ۾ جيڪڏهن هوا ۽ موافق آهي ته ڪا تڪليف ڪانه آهي ماڻهن کي ڪا خبر ڪانه پوندي آهي ته جهاز ڪو هلي ٿو فقط اهڙا خوشگوار لوڏا ايندا آهن ۽ نرم نرم ٿرڪ محسوس ٿيندو وڃي ته ماڻهن هندوري ۾ آهسته آهسته لڏي رهيا آهي سياري ۾ گهڻو ڪري اهڙو ڪا ڇيولا ۽ سڪون ۽ خاموش رهي ٿو مگر ساوڻ ۽ برسات ۾ مستي ۽ جوش ڪري ٿو. درياهه لهرون کڻي ٿو ۽ اگبوٽ کي هيٺ مٿي لوڏا اچن ٿا. خصوصاً عدن ۽

ڪامران جي وچ ۾ هميشه ڦرندا آهن ٿيون گهٽ ۽ گرمي ۾ ٿيئي ٿي
سمنڊ جي ماڻهن کي عام طرح تڪليف ٿئي ٿي - متلي جي ڦيري - اوڪارا
الٽيون ٿيون ٿيون ماڻهون ڪريا پيا هوندا آهن ڪو گهڻي قري - ان جي بچي سگهندي
آهي - ڪمزور نازڪ مزاج ۽ ناتجربه ڪار ته خواهه مخواهه ٿوري گهڻي رواجي
لوڏي تي به ڪري پوندا آهن ۽ الٽيون پيا ڪندا آهن پر جيڪي ماڻهون
هري گهري ويا آهن انهن کي ته پرواهه ڪانه هوندي آهي خوش خرم کائيندا
پيندا ۽ وقت ندا ڪندا آهن.

معمولي تڪليف لاءِ ليمان ۽ نارنگيون چوسڻ ٿو ڏئي ۽ الاچي جو عرق پيڻ
ڪافي آهي ۽ جيڪڏهن تڪليف زياده ٿئي ته اسپتال ڊاڪٽر ڏانهن رجوع ڪرڻ گهرجي
آزمايو ويو آهي ته اهڙي حالت ۾ ڪا ڏو پيتو گهٽون ڪارڻ انهي تڪليف جو
سبب ٿيندو آهي ۽ يڪدم نه کائڻ ۽ پيٽ خالي رکڻ به جگري هستي جي ڦيري
جو سبب ٿئي ٿو تنهنڪري اعتدال بهرحال ملحوظ رکڻ گهرجي - ڪجهه بصر سرڪي
سان کائڻ مفيد آهي ۽ کليل هوا وٺڻ به ضروري آهي گهٽ ۽ گرمي ۾ اهو
جارضون ياده ضروري ٿي ٿو - هر هڪ جهاز ۾ اسپتالون موجود آهن مردن لاءِ
جدا ۽ زالن لاءِ جدا - بر تقدير ڪا اهڙي بيماري ٿي پوي ته ڊاڪٽر کان مفت بلا
قيمت دوا وٺي سگهي ٿي ۽ متعدي بيماري جهڙي ڪالرا ۽ چيچڪ واري کي ته خاص
طرح جدا اسپتال ۾ رکن ٿا.

جهاز ۾ ڪو ماڻهون مري ٿو ته اهڙي باقاعده غسل ۽ ڪفن ڏئي جنازه جي
نماز پڙهي لاش سان گڏ وزن ڌرو لوهه ٻڌي پيٽي ۾ رکن ٿا ۽ پيٽي کي پڻ ٻُڌ
عه لاهين ٿين ٿا اهڙي سان هيٺ درياءَ ۾ تا جيڪڏهن پاڻي کي وچ ۾ ٿئي ٿي ته پوءِ هيٺون
پيٽ کوليو ۽ لاش وچ تروني - انهن وقت ۾ جهاز کي ٿو ڪنارو ڪٿي ٿا پر جيڪڏهن
جهاز بندر کي ويجهو آهي ته ميت کي بندر تي لاهين ٿا -

ميت جي تجهيز ۽ تڪفين جو ڪم جيڪڏهن سڱا عزيز ۽ سنگ ۽ رفيق ڪن ته ڪم
وارا آهن ۽ جيڪڏهن ڪو مسافر غريب ۽ لاوارث آهي ته جهاز وارا انهي جي تجهيز ۽ تڪفين
لاءِ پتل آهن ۽ هر قسم ضروري سامان مهيا ڪري ڏيڻ لاءِ ذمه وار -

فائدو: جهاز يا ٻيڙيءَ ۾ چڙهڻ مهل هيءَ دعا پڙهجي: بسم الله مجريها و مرساها ان ربي لغفور رحيم وما قدروا الله حق قدره والارض جميعا قبضته يوم القيامة والسموات مطويات بيمينه سبحانه وتعالى عما يشركون ته خدا تعالى جي فضل سان غرق ٿيڻ کان امن امان ۾ هوندو. بر تقدير جيڪڏهن سخت طوفان ٿئي ۽ خوفناڪ حالت در پيش اچي ته وظيفو "حزب البحر" جو پڙهڻ گهرجي يا سيئي ڳنڍ جي "صلوٰة تنجينا" جو ختم پڙهڻ جنهنجو تجربو هن ڪتاب جي آخر ۾ صلوٰة تنجينا جي صيغه سان ڏنل آهي.

حاجين جيون بعضي مزيدار ڳالهيون.

ڪراچي مان جهاز ۾ وينديءَ ٻن ٽن ڏينهن کانپوءِ هڪڙا ٻه ڄڻا ڪابلي حاجي مٿي چڙهي ويٺا ڪرٽ ڏيئا تن ۾ هڪڙو وسفيد ريش حاجي جهاز جي هلڻ واريءَ پاسي ڏانهن هٿ ڪري ٻئي رفيق کان پڇي ٿو ته جهاز اين سو ميرود يا آن سو؟ ته مون کي چيو حاجي صاحب! شما ۾ طور ميداني جهاز ڪدام سو ميرود. چيئي ما ۾ خبر داريم مون چيو: جهاز روانه شده شما خبر نداري ڪه ڪدام سو ميرود چاءِ ٿو بابا- ما اندرون نشستيم ما ۾ خبر داريم- اهڙا ساده لوح مومن به آهن جنکي اها خبر نه پوندي آهي ته جهاز ڪهڙي طرف هلي ٿو.

ٻي ڳالهه: جنهن رات ڪراچي مان جهاز ڇٽو ٻئي ڏينهن ڏسان ته هڪڙو ويچارو شخص حيران پريشان وانگر ويٺو پيو پڇي: "همارا رفيق کدهر گيا؟ همارا سامان کدهر هي؟" مون چيو ڀائي تمهارا سامان کدهر ره گيا بندر پر يا جهاز ميں چاچا؟ نهيں بندر پر نهيں رها جهاز ميں هم سب سوار هو گئے. رات آپس ميں اکٹھے تھے آج وہ مکان نهيں ملتا مون چيو بابا هم تو تمهارا رفيق اور مکان نهيں جانتے چلئے همارے ساتھ تلاش کريں گے تو مل جائينگے گهبراؤ مت.

مطلب ته هن کي پاڻ سان وٺي جهاز جي هيٺين مٿين طبقن ۾ گهمايو ڀائنس جتي وٺي وڃانس چئي "نهيں يہ نهيں" جيڪو مجمع ماڻهن جو ڏٺائين پڇيائينس ته جيڪي "ادهر بهي نهيں" ڀائي اوهين ڪهڙي طبقه ۾ ويٺا هوا چيئي "نيچے طبقہ ميں"- خير پڇا ڪندي پڇا ڪندي هڪڙو عرب معلم جهاز ۾ سندس واقف مليو تنهن چيو ته" وه

تمہارا رفیق بیٹھا ہے - وہ تمہارا سامان رکھا ہے. ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو حالانڪ هو
طبقو اڳي به ڏسي ويا هوا سين. اهو في الحقيقة وچون طبقو هو نه هيٺيون -
خير اهڙا ساده لوح مومن ته هن سفر ۾ گھڻا ڏسڻ ۾ ايندا مگر اوهانکي هر بعض
ٻين ڳالهين جي خبرداري ۽ هشياري ضرور رکڻ گهرجي هڪ قبله جي طرف جي
ٻيو نماز جي وقتن جي ڇو ته اوهين پنهنجي ملڪ ۾ هميشه هڪ طرف الهندي رخ
ڪري نماز پڙهندا آيا هو مگر سفر ۾ اوهانکي هر طرف يعني الهندي يعني اڀرندي
ڪڏهن اتر ڪڏهن ڏکڻ قبلي کي سامهون ڪري نماز پڙهڻي آهي - گهڙيال جو
ٽائيم به هر ملڪ جو هن ملڪ سان برابر نٿو رهي - هتي ٻين ٻچ منجهند اڳي نماز
پڙهندا آيا هوته هتي ٻين ٻچ منجهند اچان به پهرين ڪوبه ٿيا هوندا تنهنڪري
اسين انهن ٻنهي ڳالهين جي مفصل سمجهاڻي هيٺ ڏيون ٿا.

ڪراچي مان جهاز جيتي ٿو سو خط مستقيم تي سنئون سنڌ ۽ مڪه شريف
نٿو وڃي ڇو ته درياه جو رستو ڦيري تي آهي - عربستان جي ملڪ کي ٽنهي طرف
کان سمنڊ ڦيري آيو آهي. الهندي . اڀرندي - ڏکڻ پاسي سمونڊ آهي فقط
اتريون پاسو "شام" جو کليل آهي انهيءَ ڪري ارض حجاز کي جزيرة العرب چئبو آهي
۽ مڪه شريف گويا دريا جي وچ ۾ بيٺي آهي جو اسين دريا ۾ چڪر لڳائي اتي
پهچون ٿا. ڪراچي مان پهرين جهاز روانو ٿئي ٿو ته ڏکڻ جو رخ ڪري ٿو الهندي طرف
ٿو تانجو "عدن" کان اڳتي "باب المندب" وٽان ڦري اتر ڏانهن مڙي ٿو ۽ قبله جي
الهندي پاسي کان جده جي بندر تي وڃي پهچي ٿو جو مڪه شريف کي وڃجو مغربي
ساحل دريا جو اهو آهي - ڪراچي وٽ اسين سنڌ و الهندي نماز پڙهون ٿا -
پر وڃنيئه جيئنه جهاز اڳتي هلندو ويندو اسين اتر ڏانهن سجي هٿ تي مڙندا
ايندا سين تانجو باب المندب وٽان اسين سڌو اتر نماز پڙهندا سين ۽ جده کان
جده وٽ ويندا سين تڏهن اڀرندي موڙه ڪري نماز پڙهندا سين جو ته جده
مڪه شريف کان الهندي پاسي دريا جي ڪناري تي بندر آهي جده کان
خشڪي رستي مڪه اچبو ته به اڀرندي نماز پڙهبي جيسين مڪه شريف پهچندو
مڪه شريف پهچڻ کان پوءِ ته قبلو ظاهر نظر آهي - جيئن راهه ۾ بابل جيتن محله جو

اوهين لنگهه ڪندا الهندي يا اپرندي ۽ اتر يا ڏکڻ پاسي کان ڪعبي جي سامهون ٿي نماز پڙهندا. وري مڪه شريف کان مني، مزدلفه ۽ عرفات تائين اسانجي طرف يعني اپرندي پاسي آهن. جنهن ڪري ملڪ ۾ الهندي پاسي نماز پڙهندا آهيو تنهن ڪري مني، مزدلفه، عرفات ۾ الهندي نماز پڙهندا وجو. ٻيو ۽ مڪه شريف کان مدينه منوره ٢ اتر طرف آهي جتي مڪه کان مدينه ڏانهن قافلا سانڀر روانا ٿيو ته قبلو ڏکڻ تي ٿيندو. ڏکڻ ڏانهن منهن ڪري نماز پڙهندا رهيو. جيڪڏهن لاري ۾ جده جي رستي کان مدينه شريف تائين وڃو ته جده تائين اپرندي نماز پڙهندا جو جده کان پوءِ هڪ ٻه منزلون ڪري ڏکڻ تي نماز پڙهندي مدينه شريف تائين بلڪ خود مدينه شريف ۾ به نماز ڏکڻ تي پڙهبي آهي.

رات تي هر هڪ منزل تي هوٽل ۽ قهوه خانا آهن وضو جي واسطي به نانڍيون پاڻي ملي ٿو. هڪ هلندڙ يا بي هلندڙ ڪوزن جي واسطي وهنڊ آهن ۽ بعضي منزلن تي نماز پڙهڻ لاءِ ڪمرا وغيره به ٺهيل آهن. نت به متي جا ماڻهون سڀ نمازي آهن. پاڻ انهن کي قبله جو طرف ڏيکاريندا.

اسين جتي دريائي سفر ۾ (ڪراچي کان جده تائين) ۽ خشڪي سفر ۾ (مڪه شريف کان مدينه عاليه تائين) قبله جو طرف نقشه ۾ ڏيکاريون ٿا جنهن مان انهن کي صورت حال جي پوري حقيقت ذهن نشين ٿيندي ۽ قبله جو طرف معلوم ٿيندو.

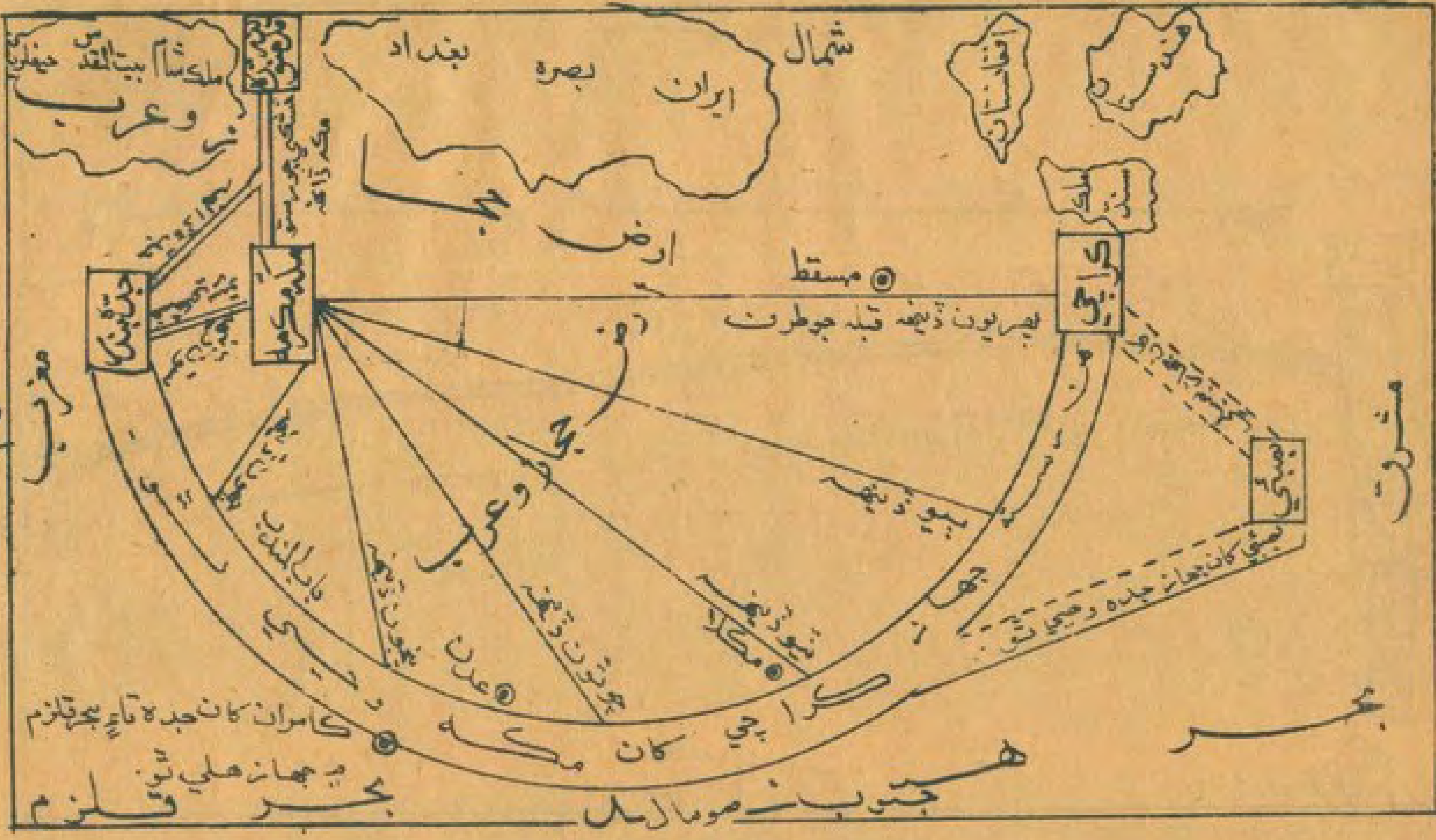
شمال
بغداد
بصره
ایران
ارض
مسقط
مشرق
مغرب
بحر
بحر قلزم
جنوب صومال
کراچي
مکه
وعرب

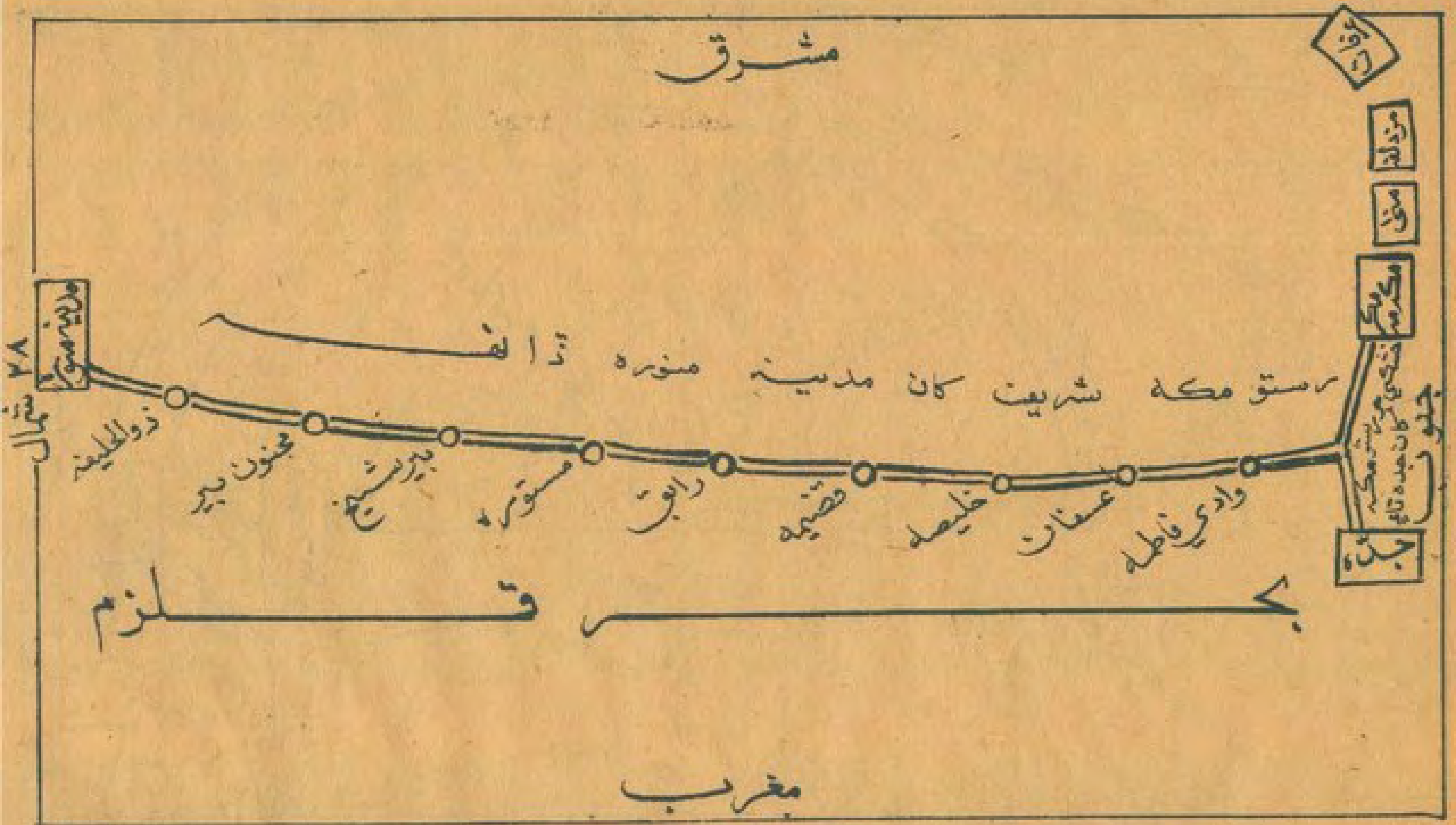

مشرق
ذو الحليفة
مستوره
رابغ
قضيمه
خليص
عسفان
وادي فاطمه
جده
بحر قلزم
مغرب

عربستان جي وقت جو بيان

هر ملڪ ۽ عربستان جي ٽيم ۾ گهڻو تفاوت آهي تقريباً
اڍائي ڪلاڪن جو فرق رهي ٿو هندستان وارن کي اٽڪل
ٻه ٽي ڪلاڪن جو فرق نظر ايندو ڪراچي ۾ ستين بجي صبح ٿئي ٿو ته مڪه شريف
۾ ستين بجي مهل اٽڪل وڏي ٽپهري ٿي سج مٿي چڙهيو هوندو. جيئن ته اتي غروب
دير سان ٿئي ٿو. مڪه شريف ۾ صبح ٿيڻ مهل انهن ۾ پنڌرهن ته ستين. جو ٽيم آهي
مگر انهي مهل گهڙيال انهن کي ٻڌائيندو ڏهه بجا. جو الف وقت هندستان ۾
سو مٿي پڙهي سمجهي ۾ رهيا هوندا. مطلب ته هي ٽيم هتي مرڳو سمجهه ۾ ٿيندو آهي
اوهان کي گهرجي ته پنهنجي واچ عربي ٽيم تي برابر ڪريو ته مونجهارو به نه ٿئي ۽ عربستان
جي رواج سان به موافق ٿئي. عربستان جو ٽيم رات ۽ ڏينهن تي بدل آهي رات
جا به ٻارهن ڪلاڪ ۽ ڏينهن جا به ٻارهن ڪلاڪ ليکيا وڃن ٿا. سج هميشه سياري ۾ اٽڪل
برابر ۱۲ بجي مهل لهندو آهي جيئن ته صبح جو ۽ رات ڏينهن ۲۴ ڪلاڪن تي مقرر ٿيو
ٿئي ٿو. رات ڏينهن برابر هوندا ته ۱۲ بجي سج اڀرندو ۽ ۱۲ بجي لهندو.

رات وڏي ٿيندي مثلاً ۱۳ ڪلاڪ ٿيندي ته اوترو حصو ڏينهن جو گهٽ ٿيندو ۽ سج
هڪ ٿي بجي مهل اڀرندو ۽ جي ڏينهن وڌندو مثلاً ۱۳ ڪلاڪ ٿيندو ته اوترو حصو رات
جو گهٽ ٿيندو ۽ سج ۱۱ بجي مهل اڀرندو. ڏينهن رات جي وڌڻ ۽ گهٽجڻ جو فرق
صبح جي پاسي نڪري وڃي ٿو ۽ غروب بهرحال ٻارهين بجي ٿئي ٿو. غروب ٿيڻ وقت
مغرب جي بانگ ٿيندي آهي ۽ يڪدم نماز مغرب جي شروع ٿيندي آهي ڏيڍ بجي مهل عشا
جي بانگ ٿيندي آهي ۽ ۱۵ منٽن کان پوءِ جماعت قائم ٿيندي آهي. صبح جو سج اڀرڻ کان ڏيڍ
ڪلاڪ اڳ صبح صادق ٿئي ٿو ۽ فجر جي نماز پڙهي ويندي آهي زوال کان يڪدم ظهر جي
بانگ ايندي آهي ۽ ۱۵ منٽن کان پوءِ نماز ٿيندي آهي. ۽ سج لهڻ کان اڍائي ڪلاڪ اڳ
يعني ساڍي نوين بجي مهل عصر جي نماز.

حرمين شريفين ۾ نمازن جو ٽائيم ٽيبل مسجد ۾ ٽنگيل هوندو آهي ۽ هوا هي
ڏسي ۽ واقف ڪار ماڻهن کان صحيح اوقات نماز جا معلوم ڪري جماعت لاءِ حاضر
ٿيو. باقي جهاز جي سواري ۾ ته هر روز طلوع ۽ غروب جو ٽيم بدلجي ٿو. جيئن ته
جهاز هڪڙي هنڌ بيٺل نه آهي بلڪ هر روز ٻه ٽي سو ميل پنڌ ڪري ٿو ۽ هر

ورن اختلاف مطالع جو ٿئي ٿو. جهڙي واري ڏينهن ۾ هڪڙي ڏينهن پاڻين
پنجن هندستان ۾ ٻي ڏينهن ڏهه ٻارنهن منٽ پوءِ. اهڙي واري ڏينهن جيڏا انهي برعڪس
ٻين هڪڙي ڏينهن پاڻين پنج هندستان ۾ ٻي ڏينهن ڏهه ٻارهن منٽ اڳي. والله تعالیٰ اعلم

ميقات يعني احرام ٻڌڻ جو وقت ۽ مڪان.

خدا تعالیٰ جي پاڪ درگاهه ۾ حاضري لاءِ ۽ ڪعبة الله شريف جي عزت ۽ حرمت لاءِ چئني پاسن کان ڪي حدون مقرر آهن (جنکي ميقات چئبو آهي) جيڪو ماڻهو ٻاهريون انهن حدن اندر داخل ٿيندو ۽ مڪه شريف وڃڻ جو ارادو ڪندو ته انهي احرام ٻڌڻ لازم ٿيندو ۽ حج يا عمرو ڪرڻ واجب ٿيندو. جيڪو بغير احرام جي انهن جاين اندر ويندو ته اهو شخص گنهگار ٿيندو. انهي واجب آهي ته موٽي وڃي ميقات تان (اهو ساڳيو ميقات هجي جنهن تان آيو آهي يا ڪو ٻيو) احرام ٻڌي پوءِ ۽ اندر اچي. ميقات تان پوءِ جي نه موٽيو ته انهي دم لازم ٿيندو ۽ جيڪڏهن عذر جي ڪري اهو شخص موٽي ميقات وڃي نٿو سگهي ته توبه سان گناهه معاف ٿيندو مگر دم جي صورت ڏيندو.

مسئلو ٻاهريون ماڻهون انهي کي چئبو آهي جو ميقات جي حد کان ٻاهر جو رهندڙ هجي. جيڪڏهن ميقات جي اندر رهندڙ آهي ته انکي بغير احرام جي مڪه ۾ اچڻ وڃڻ درست آهي.

مسئلو ٻاهريون ماڻهون جيڪو مڪه شريف يا حرم جي حدن اندر اچي، خواهه ڪنهن به ڪم سان اچڻو هجي ته هنکي احرام ٻڌڻ ضروري آهي. پر جيڪڏهن هنکي ڪنهن ضرورت سان مڪه ۾ اچڻ جو خيال نه آهي بلڪه مڪه شريف جي آس پاس ڪنهن ڳوٺ ۾ (حرم کان ٻاهر) اچڻ جو خيال آهي ته هنکي احرام ٻڌڻ ضروري نه آهي. مثلاً ڪو ماڻهون مدينه شريف مان واپار جي غرض يا ٻي ڪم ڪار سان جده اچي ٿو مڪه ۾ اچڻ جي نيت نه اٿس. مگر جده اچڻ کان پوءِ هنکي ڪنهن ڪم سان مڪه اچڻ جو خيال ٿئي ٿو (حج عمرو جي نيت نه اٿس) ته هنکي احرام ٻڌڻ ضروري نه آهي. پر جي ڪڏهن سڌو مدينه مان مڪه اچڻ جي نيت اٿس اگرچه واپار جي غرض سان آهي تڏهن احرام ٻڌڻ ۽ حج يا عمرو ڪرڻ مٿس لازم ٿيندو.

مسئلو مدينه شريف يا آس پاس مان جيڪو ماڻهو مڪه اچي ته انکي ذوالحليفه

مڪاني ميقات ۽ زماني ميقات جو بيان

ماٿان احرام ٻڌڻ گهرجي جو هاڻي اهو ميقات منزل بيرعليءَ سان مشهور آهي جو مدينه شريف کان ٨ ميلن تي منزل آهي ۽ اهو ميقات سڀني ميقاتن کان پراهون يعني مڪه کان ڏهه منزلون پري آهي.

مصر ۽ شام وارن حاجين لاءِ ميقات "جُحفه" آهي جو رابغ بندر کي ويجهو آهي مگر جحفه جو هينئر نالو نشان گم ٿي ويو آهي تنهنڪري احتياطي ماٿان احرام ٻڌڻ گهرجي جو مڪه شريف کان پنج منزلون پري آهي.

نجد وارن لاءِ ميقات "قرن" آهي ٻه ٽي منزلون مڪه شريف کان پري آهي.

يمن ۽ سنڌ ۽ هندستان وارن لاءِ ميقات "يَلَمْلَمْ" آهي جو مڪه کان ٣٢ ميل پري ڏاکڻي طرف هڪڙي جبل جو نالو آهي جو هاڻي "سعديه" نالي سان هڪڙو ننڍو ڳوٺ يلملوت مشهور آهي جتان احرام ٻڌبو آهي.

عراق ۽ اهل مشرق لاءِ "ذات عرق" آهي جو مڪه کان اتر ڏي پاسي ٽي ٣٢ ميل پري آهي.

مسئله جيڪو ماڻهو انهن ساڳين رستن سان اچي ته انهن تي اهي ميقات آهن سوءِ انهن جي مڪمل معلوم ڪرڻ تان احرام ٻڌندو پر جيڪو ماڻهو پريان پاسي وارو ڪو رستو خشڪي جو يا درياءَ جو وٺي آيو هجي ته اهو ماڻهو پاڻ خيال ڪري ته سنڌو پاڻي ڪنهن واقف ڪار کان پڇندو جتي هو پهچندو ته هاڻي ميقات جي برابر ۾ آيو آهيان ته اتان احرام ٻڌي هلندو.

مسئله ميقات جا ٻه قسم آهن. هڪڙا مڪاني جيڪي اوهين مٿي معلوم ڪري آيا. ٻيا زماني. زماني ميقات جيئن آهي شوال جي پهرين تاريخ کان ذي الحجه جي ڏهين تاريخ تائين ٻه مهينا ڏهه ڏينهن. سو مڪاني ميقات تي پهچڻ کان اڳي ته حاجي کي حج جو خواه عمره جو احرام ٻڌڻ جائز بلڪ افضل آهي. ڇو ته اهڙا خدا تعاليٰ جا برگزيده بندا آهن جي ڏورانهن سرانهن پنهنجي گهران احرام ٻڌي حج تي نڪرندا آهن.

حضرت علي شاه ڪرم الله وجهه واتموا الحج والعمرة لله جي تفسير ۾ چيو آهي ته اتمام حج ۽ عمره جو هي آهي جو پنهنجي گهران احرام ٻڌي هلي.

پر زماني ميقات کان اڳي يعني پهرين شوال کان به اڳي حج جو احرام ٻڌڻ

ڪراهت تحريمي آهي ڇو ته وقت حج جو (يعني اشهر الحج) اچڻ ڌاران داخل ڪونه ٿيو آهي سو جيڪڏهن ڪو ماڻهو شوال کان اڳي مڪه مڪرمه وڃي ته انهيءَ کي فقط عمره جو احرام ٻڌڻ گهرجي ڇو ته عمره لاءِ ڪو وقت خاص ڪونهي سڄو سال انهيءَ جو وقت آهي آفاقي ماڻهون جيڪڏهن ڪو ميقات اندر وڃڻ وسوڙي رکن احرام ٻڌي وڃڻ چاهي ڪٿان به وڃي هي خطرو لاءِ احرام ٻڌڻ جا آهي معنيٰ مقرر ڪيل آهن ته عمره لاءِ - هاڻي سنڌ مان جيڪي جهاز عربستان وڃن ٿا سي درياءَ مان ٿين جو ساحل ٿيو وڃن ٿا. ڪامران مان جڏهن جهاز ڇٽي ٿو ... خط ميل ٻه ڪري ٿو تڏهن يلملم جي برابري ملي ٿي ته پوءِ ڪان جبل ڏسڻ ۾ اچي ٿا تڏهن آگبوٽ سيٽي وڄائي ٿو ۽ حاجين کي احرام ٻڌڻ جو اطلاع ملي ٿو. حاجين کي گهرجي ته آگبوٽ ۾ احرام ٻڌڻ جي طياري ڪن - حج يا عمره جو يا ٻنهي جو احرام ٻڌڻ مگر جي حاجين کي جده کان پوءِ ٻاهر مدينه شريف وڃڻ جو ارادو هجي ته انهن کي احرام ٻڌڻ جو ضرورت نه آهي - اهو زيارت ڪري جڏهن مڪه شريف ڏانهن ايندو ته تڏهن - بير علي ۽ تان احرام ٻڌي ايندو ۽ جيڪڏهن رابغ جي رستي کان اچي ته رابغ مان احرام ٻڌندو ۽ پر اهي ميقات کان احرام ٻڌڻ افضل آهي.

حل ۽ حرم جا احڪام

جبنيءَ جينه ماڻهو ته ڪعبة الله کي ويجها ٿيندا ويندا تيئن تيئن منتي زياده آداب ۽ شرائط احترام جا بجا آڻڻ لازم ٿيندا ويندا ۽ زمين پاڪ جي حرمت زياده ٿيندي ويندي - پهرين حدون آهن ميقات جيون ٻيو ۽ حل ۽ حرم جيون ٽيو ۽ مسجد الحرام جيون پهريون پري ميقات کان ته انهن احرام ٻڌي آيا هاڻي ارض حرم ۾ پير پائيندا جو مڪه شريف جي چوڌاري جن پنجن ميلن تي حدون مقرر ٿيل آهن ۽ انهن حدن تي قديم زماني کان ارض حرم جيون نشانيون ڏنا ويا آهن ته انهي پنهنجا ڦيل آهن جا ماڻهو پري کان ڏسي سمجهي سگهي ته هي حد حرم جي آهي انهن نشانين جي اندر زمين کي حرم چئبو آهي ۽ ٻاهريون سڀ حل آهي حرم شريف جي حد مدينه کان ايندي "تنعيم" وٽ ٽن ميلن جي فاصلي تي آهي. طائف جعرانه کان ايندي ميلن تي عراق جي رستي کان ٻه ستن ميلن تي - جده کان ايندي ڏهن ميلن تي -

له اهي ارض حرم جيون علامتون پهرين حضرت ابراهيم علي نبينا وعليه الصلوٰة والسلام حضرت جبرئيل جي ڏسڻ تي قائم ڪيون پوءِ بابت نگوري اللهم صل وسلم عليه فتح مڪه کان پوءِ انهن نشانيون تمام ٺهرايون پوءِ حضرت عمر پوءِ حضرت عثمان پوءِ حضرت امير معاويه جي پنهنجي زماني ۾ انهي تجديد ڪرائي آهي ڪما في التراجم ج ١٣

حضرت ابن عباس رضه کان روايت آهي ته انبياء سڀ گڏ عليهم الصلوٰة والسلام
جڏهن ارض حرم ۾ داخل ٿيندا هئا تڏهن زمين پاڪ جي حرمت ۽ عزت
جي ڪري، پا پياده ٿي جتيون لاهي ايندا هئا. مگر افسوس جو اڄ ڪلهه ماڻهو
موٽرن ۽ لارين ۾ سوار ٿي شهر ۾ وڃي رهيا هن.

مسئله حرم شريف جي حدن اندر هر طرح سان شڪار ڪرڻ خواهه ڦندو
سان هجي يا تير ڪمان سان، باز ۽ شڪري سان هجي يا ڪتي سان......
يعني جو خواهه ٻي جانور جو حاجي توڙي شهر وارن لاءِ ۽ پاڻ ڌڪ ڏيڻ يا ٻين ڪنهن کي
ڏس ڏيڻ صراحةً يا اشارةً بالڪل ممنوع ۽ ناجائز آهي. ڪو به شخص حرم شريف
جي جانورن کي نه ماريندو نه هڪليندو، حرم مان ڪين نڪرندو نه ڪنهن کي ايذاءُ ڏيندو.
ها! جيڪڏهن ڪو جانور ماڻهن تي حملو ڪري ۽ ڦهڙا لاءِ اچي ته انهي کي دفع
ڪرڻ يا مارڻ درست آهي. مگر پنج شيون يعني نانگ، ڀِتُون، ڪُنُو، ڪتو، ڪاڙهيو
۽ سرڻ جيتي ڪٿي حل ۽ حرم ۾ مارڻ درست آهي. اهڙي طرح ٻيا موذي
جيت ۽ جانور جهڙوڪ منگهر مڇ، ڏيڏر، بگهڙ مارڻ جو منع نه آهي. باقي
گهريلو يا پاليل جانور جهڙوڪ ٻڪري، دنبو، اُٺ، ڍڳو، ڪڪڙ ۽ خانگي پکي ڪهڻ
۽ کائڻ حلال ۽ درست آهي حرم هجي يا حل ۾ احرام واري هجي يا حلال. اهڙي طرح
دريائي شڪار يعني مڇي مارڻ ۽ کائڻ درست آهي.

مسئله اهڙي حرم جا وڻ وڍڻ ۽ تازيون ٻوٽيون سائو گاهه پٽڻ کڻيءَ ۾
ماڻهن کي پاڻ هجي يا شهر وارو درست نه آهي جيڪڏهن نقصان پهچائيندو
ته انهي قيمت ڪري خيرات ڏيندو مگر جيڪڏهن اهو وڻ يا گاهه پاڻهي سڪي
ويو هجي ته اهو ڪلڪم آهي پر اهو حڪم خاص آهي قدرتي خود رو وڻ گاهه
سان ۽ وڻ سان جنهن کي عادةً ماڻهن نه پوکيندا آهن جهڙا پپر ۽ ڪنڊي وغيره
باقي جيڪي وڻ يا گاهه يا پوکون ماڻهن پاڻ پوکي ته پاڻهي خودرو ٿي مگر
اهڙي جنس ماڻهن پاڻ ۾ پوکيندا آهن ته انهي وڍڻ ۽ پٽڻ کائڻ بيشڪ
درست آهي باقي هڪڙو ٻوٽو عربستان ۾ آهي جنهن کي اذخر چوندا آهن اهو
سڪو هجي يا سائو تنهن پٽڻ جي اجازت آهي.

مسئلو: جيڪڏهن ماڻهو پيادو هلي يا پاڻي پيئڻ لاءِ ڪنڌ کوهي تي يا شتر ڪوٽڙي
لاءِ زمين هموار ڪري ٿو يا سوار ٿي جو وقت سائو ڪاٽو ته ان ۾ ڪو نقصان ڪونه آهي.
مسئلو: مني ۽ مزدلفو حد حرم ۾ داخل آهن ۽ عرفات حرم کان خارج آهي.

احرام ٻڌڻ جي ترتيب حاجين کي گهرجي ته حج جي ڪم شروع
ڪرڻ وارو ڪم احرام آهي. احرام جي معني سبيل ڪيئن الاهي هڪڙي چادر گوڏ ۽
چادر ڪلهن تي ڪري نيت حج يا عمره جي ٻڌي ۽ احرام جا ممنوعات کان پاڻ کي حرام
ڪري ۽ لبيڪ جهڙي جو مناسب تڪبير تحميد سان شروع ڪري ٿي ۽ پوءِ گهڻو
بولائيندو ڪانه پيو وغيره ڪم ماڻهن کي بند ٿين ٿا ته احرام ٻڌڻ سان ڪي
جائز ۽ مباح ڪم مثلاً جن جو بيان هيٺ ايندو ۽ محرم کي بند ۽ حرام ٿي وڃن ٿا.

احرام ٻڌڻ جي مستحب ترتيب هي آهي ته سنت پهنجي ۽ ننهن پهنجا لهرائي
تعل ۽ ترين ناف ڪوڙي. سبيل ڪيئن اپنجا لاهي پوءِ احرام جي نيت سان
غسل ڪري يا تضو ڪري ڏنڊڻ ڏئي. ڏاڙهي ڪي ڦٽي ڏئي ۽ تيل يا ڪا خوشبو
پهنجي بدن کي مکي ۽ احرام جا نوان اڇا ڪپڙا پائي پوءِ ٻه رڪعتون نفل پڙهي
پهرين رڪعت ۾ قل يا ايها الكفرون ٻي رڪعت ۾ قل هو الله احد پڙهي ۽ قبلي
ڏي سامهون ويهي چوي اَللّٰهُمَّ اِنِّيْ اُرِيْدُ الْحَجَّ فَيَسِّرْهُ لِيْ وَتَقَبَّلْهُ مِنِّيْ نويت
الحج واحرمت به لله تعالىٰ جيڪڏهن عمره جو احرام ٻڌي ته حج جي بجاءِ لفظ
العمرة چوي.

۽ جيڪڏهن قارن آهي ته چوي اَللّٰهُمَّ اِنِّيْ اُرِيْدُ الْعُمْرَةَ وَالْحَجَّ فَيَسِّرْهُمَا لِيْ وَتَقَبَّلْهُمَا
مِنِّيْ نويت العمرة والحج واحرمت بهما لله تعالىٰ. پوءِ لبيڪ بلند آواز سان ٽي ڀيرا
چوي ۽ صلوٰة سڳوري پڙهي دعا ڪري خدا تعالىٰ کان حج جي پوري ڪرڻ
جي توفيق گهري ۽ هي دعا پڙهي اَللّٰهُمَّ اَعِنِّيْ عَلٰى فَرْضِ الْحَجِّ وَتَقَبَّلْهُ مِنِّيْ
واجعلني من وفدك الذي رضيت عنهم وارتضيت وقبلت اللّٰهم قد احرم لك
شعري وبشري ولحمي ودمي وعظامي ربنا اٰتنا في الدنيا حسنة وفي الاٰخرة حسنة وقنا
عذاب النار.

مسئلو: نفل احرام جي پڙهڻ وقت اجازت نه هجي مثلاً مڪروهه وقت هجي

غير محرم کي مٿي اگهاڙي نماز پڙهڻ مڪروه آهي نفل پڙهڻ سان پڙهي پوءِ مٿو اگهاڙو ڪري. نيت احرام جي ڪري لبيڪ پڙهي احرام ۾ داخل ٿئي پوءِ اڳتي ٻڌڻ ۾ هميشه اگهاڙو رکو نماز ۾ خواه بغير نماز جي.

احرام ٻڌڻ کان پوءِ گهٽ ۾ گهٽ هڪڙي ڀيري ته اوچي هاڪ لبيڪ چوڻ ضروري آهي پر احرام جي سموري وقت ۾ جيئن اوهان کي احرام ٻڌل آهي انهي دعا پڙهڻ سڀ کان زياده بهتر ۽ افضل آهي هر وقت ۽ هر حالت ۾ رات جو خواه ڏينهن جو وضوءَ سان يا بي وضوءِ ڀلي ته سان يا حيض ۽ نفاس سان پڙهڻ جي موڪل آهي ۽ تڪرار انهيءَ جو مستحب آهي خصوصاً حالتن جي قير گهير وقت يعني اٿڻ يا وهڻ هلڻ ماڻهن جي چڙهڻ يا لهڻ سمهڻ يا جاڳڻ وقت ڪثرت سان پڙهجي خصوصاً صبح جو ۽ شام جو ۽ ماڻهن جي ملاقات ۽ نماز جي وقت ۽ پنجن وقتن نمازن کان پوءِ خاص طرح پڙهڻ گهرجي ۽ گهٽ ۾ گهٽ هر دفعي ٽي ڀيرا لاڳيتو پڙهجي -

مسئله لبيڪ جو سان يعني بلند آواز سان پڙهڻ مسنون آهي مناسب آهي جيترو آواز مٿي ڪڍڻ ۾ ڏاڍو شوق سان پڙهندو اوترو بهتر آهي مگر اهڙن هنڌن تي جتي ماڻهن کي سندس لبيڪ پڙهڻ سان تشويش ٿئي مثلاً مسجد الحرام ۾ يا مسجد خيف ۾ يا جتي ماڻهو ننڊ ڪم ڪارين ۾ مشغول هجن اتي آهستي پڙهجي -

مسئله:- زالن کي هميشه لبيڪ آهستي پڙهڻ گهرجي اهڙي طرح جو پاڻ ٻڌي ٻيو ڪو نه ٻڌي

مسئله هر هڪ ماڻهن کي گهرجي سڀني سونپي جدا پڙهڻ گهرجي اڪيلو نه ڪري بلند آواز ڪري پڙهي ٻيو بيٺيان انجي سنت ۽ ثوابن -

مسئله لبيڪ جي مسنون دعا هيءَ آهي هن کان گهٽ نه ڪجي وڌيڪ ماثور الفاظ زياده ڪري پڙهجي ته ڀلي لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ لَبَّيْكَ. اِنَّ الْحَمْدَ وَالنِّعْمَةَ لَكَ وَالْمُلْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ. تنهنجي معنيٰ هيءَ آهي:- اي اسان جا الله آءٌ تنهنجي خدمت ۽ فرمانبرداري ۾ حاضر آهيان (تثنيه واسطي تاڪيد ۽ مبالغه جو آهي) تنهنجي در تي بيٺو آهيان. ناهي ڪو شريڪ واسطي تنهنجي- تنهنجي در تي بيٺو آهيان (مڪرر) تحقيق حمد ۽ نعمت ۽ بادشاهي تنهنجي واسطي آهي. ناهي ڪو شريڪ واسطي تنهنجي لبيڪ جو لغوي اصطلاح ۾ سڏ جو جواب ۽ اظهار اجابت ۽ اطاعت جو آهي. جنهن سڏ جي

اصطلاح ۾ ڪو ساءِ پنهنجي نوڪر کي سڏ ڪري جيئن ڦلاڻا هو جيئن حاضر سائين حاضر عربي ۾ جي معنيٰ آهي لبيڪ. لبيڪ چوڻ جو ڪارڻ هي آهي ته جڏهن حضرت ابراهيم خانه ڪعبه جي بنا تي چڪو تڏهن الله تعاليٰ فرمايو ته ماڻهن کي حج لاءِ سڏ ڪر تڏهن حضرت ابراهيم جبل ابوقبيس تي بيهي ماڻهن کي سڏ ڪيو مومن عالم ارواح مان جواب ڏنو ته لبيڪ اللهم لبيڪ الي آخره لکيو آهي ته جن ماڻهن هڪڙي ڀيري سڏ ڏنو هو هڪڙي ڀيري حج ڪيو ۽ جن گهڻا تن گهڻا.

حج جا ٽي قسم آهن

حج جا ٽي قسم آهن اِفراد. تمتع. قِران. افراد هي آهي ته حج جي مهينن ۾ فقط حج جي نيت ڪري احرام ٻڌي. اهڙي ماڻهن کي مفرد چئبو آهي. تمتع اهو آهي جو حج جي مهينن ۾ فقط عمري جي نيت ڪري احرام ٻڌي ۽ عمرو ڪري احرام ڇوڙي پوءِ ان ئي سال انهيءَ سفر ۾ نئون احرام ٻڌي حج به ڪري. اهڙي ماڻهن کي متمتع چئبو آهي. قِران انهي کي چئبو آهي جو عمرو ۽ حج ٻئي گڏ هڪڙي احرام سان ڪري. ٻنهي جي نيت ڪري احرام ٻڌي ۽ چوي ته اَللّٰهُمَّ اِنِّيْ اُرِيْدُ الْعُمْرَةَ وَالْحَجَّ فَيَسِّرْهُمَا لِيْ وَتَقَبَّلْهُمَا مِنِّيْ نَوَيْتُ الْعُمْرَةَ وَالْحَجَّ وَاَحْرَمْتُ بِهِمَا لِلّٰهِ تَعَالٰى ۽ لبيڪ جي دعا پڙهي آخر ۾ چوي لبيڪ بِعُمْرَةٍ وَحَجَّةٍ. جيڪڏهن عربي الفاظ نيت جا ياد نه هجن ته دل ۾ نيت ڪري ته آئون حج ۽ عمرو ٻئي گڏي هڪڙي احرام سان ڪندس پهرين اهو ماڻهو عمري ڪرڻ کان پوءِ تيسين احرام نه ڇوڙي ٻڌو جيسين خير سان حج به پورو ڪري. اهڙي ماڻهن کي قارن چئبو آهي. قران جو ثواب وڌيڪ آهي سو تمتع ۽ افراد کان افضل آهي تنهن کان پوءِ تمتع جو قسم افراد کان افضل آهي.

جيڪي ماڻهون حج جي ڏينهن کي ويجها اچي مڪه شريف پهچي سگهن ته انهن کي قِران ڪرڻ گهرجي ۽ جيڪي ماڻهون حج جي ڏينهن کان اڳ ۾ مڪه شريف اچن ته حج ڪرڻ ۾ جيڪا دير آهي ۽ ايترو وقت احرام جي پابندي ۾ گذاري نه سگهن ته انهي تمتع جي نيت ڪري مڪه شريف پهچي عمرو ڪري پوءِ احرام ڇوڙي جڏهن ۽ وري حج جو وقت نزديڪ اچي ته فقط حج جو احرام ٻڌي وڃي حج ڪن.

عمري جي معنيٰ آهي احرام ٻڌي طواف ڪري پوءِ صفا مروه جي ڊوڙ ڪري مٿو ڪوڙائي احرام ڇوڙي ڇڏڻ. عمري ۾ نه آهي مني ۽ عرفات تي وڃڻ نه آهي شيطان

ڪي ڇٽڻ نه آهي ڪو وقت مقرر - باقي احڪام عمره جا اڳتي مفصل ذڪر ٿيندا

مسئله هي ٽي قسم حاجي يعني قران ۽ تمتع ۽ افراد آفاقي ماڻهن لاءِ آهن. شهر وارا ماڻهون يا جيڪي ميقات جي اندر ويٺل آهن سي اهي ٻه قسم حج جا ڪري نٿا سگهن انهن لاءِ فقط هڪڙو قسم افراد جو جائز آهي.

مسئله قارن يعني جيڪو ماڻهون حج ۽ عمره جي گڏي نيت ڪري احرام ٻڌي سو جيڪڏهن احرام جي حالت ۾ ڪا جنايت ڪندو يعني جي ممنوع ڪم جو ڪري دم ڏيڻو ٿيو ٿئي سو بجاءِ هڪ دم جي ٻه دم ڏيندو - هڪ عمره جو ٻيو حج جو باقي مفرد ۽ متمتع فقط هڪ دم ڏيندو وانگيان ڳالهه هجائي ياد رکڻ گهرجي -

مسئله متمتع ۽ قارن تي هڪڙو دم شڪراني جو واجب ٿئي ٿو هي دم جنايت جو نه آهي - جنايت ڪري يا نه ڪري اهو دم شڪراني جو ضرور ڏيندو جو الله تعالى هڪڙي سال ۾ ٻن نسڪن بجاءِ آڻڻ جي توفيق ڏني انهي دم مان پاڻ به کائيندو ۽ ٻين فقيرن غنين کي کارائڻ به درست آهي - برخلاف دم جنايت جي جو انهي مان نه پاڻ کائيندو نه غنين کي کارائيندو فقط فقيرن کي خيرات ڪندو.

مسئله اهو دم مني ۾ ڪهڻ مسنون آهي پر جيڪڏهن مڪه شريف جي شهر ۾ يا حرم جي حدن اندر ڪٿي به ڪهندو ته درست آهي. حرم کان ٻاهر ڪهڻ درست نه آهي

مسئله جيڪڏهن ڪو ماڻهون مسڪين آهي دم شڪراني جي ڏيڻ جي طاقت نه اٿس يعني جانور ڪهڻ لاءِ پئسا نه اٿس ته اهڙي حالت ۾ ڏهه روزا رکي مگر جن مان ٽي روزا جو حج کان اڳي رکندو - ستين - اٺين - نائين تاريخ رکڻ افضل آهن نائين تاريخ تائين جيڪڏهن دم تي قادر ٿي پوندو ته روزا صحيح نه ٿيندا دم ڪهندو. نائين تاريخ کان پوءِ قادر ٿي پوندو ته روزا صحيح ٿيندا. باقي ست روزا حج پوري ڪرڻ کان پوءِ رکندو جيڪڏهن مڪي ۾ رکندو ته جائز ٿيندا. مگر افضل آهي ته گهر موٽي اچڻ کان پوءِ رکي

مسئله بعضي ماڻهن وٽ ڪجهه پيسا دم وٺي ڪهڻ جيترا هوندا آهن مگر جيئن ته آهن ته اسين مسڪين ٿا ڀانيون اسان کي دم جي طاقت نه آهي اسان کي مدينه شريف جو خرچ لاءِ درڪار آهن مگر اهو عذر الفقير صحيح نه آهي ڇو ته حج جو حڪم جدا آهي مدينه شريف جو جدا

حج جو شڪرانو اهڙي ڪري ادا ڪرڻ واجب آهي.

احرام جو راز ۽ حقيقت هڪڙو بندو عاجز ذرو جي گنهگار بندن بد اعمالن ۽ افعالن کان شرمسار هڪڙي بي نياز بي پروا بادشاه احڪم الحاڪمين جي درگاه ۾ حاضر ٿئي ٿو ته اهڙي ڪيتري قدر اظهار عجز ۽ نيازمندي لڪسائي جو ڪرڻ گهرجي تنهنجو اندازو هر هڪ مؤمن مسلمان خدا ترس ۽ خدا شناس جي دل کڻي ۽ سگهي ٿي. انسان جي شان شوڪت عزت ۽ حيثيت جو نظارو ظاهري لباس مان ظاهر ٿئي ٿو ۽ ڪپڙن جي زرق برق سان پيا ڪان ممتاز ۽ سرفراز ڏسڻ ۾ اچي ٿو ورنه شڪل صورت ته سڀ جي آهي امير هجي خواه فقير تڪ جي مهروات هڪ پيرن نهنه جو فرق ئي ڪونه آهي. ڪا ڏو پيٽو ۾ جهرڙو پيٽ ۾ پيو تنهنجو پتو ئي نه آهي ته پوتر بلاء ڪاڏا آهين يا جهري جي مالڪي ۽ رب جو ويو. سب نابود ۽ نامعلوم ٿيو وڃي تنهنڪري انهن امتيازي حيثيت افتخار جي صورت جو زايل ڪرڻ لاء خاڪساري ۽ نيازمندي حاصل ڪرڻ لاء شريعت حڪم ڪيو آهي جو سٽڻ پتلون لاهي جبو ۽ دستار اتاري مٿو اگهاڙو ۽ پير اگهاڙا ڪري بالڪل فقيري ۽ فقيري لباس سان ملبوس ٿي الله تبارڪ وتعالى جي درگاه ۾ حاضر ٿئي ته دولتمندي جو غرور مٿي مان نڪري وڃي. امير ۽ فقير شاه ۽ گدا غلام ۽ آقا سڀ رنگ مساوات ۽ اخوت اسلامي ۾ برابر ۽ يڪسان نظر اچن.

در ڪوي ما شڪسته دلي مي خرند و بس · بازار خود فروشي ازان سوي ديگر است

ظاهري بادشاهن جي دربار يا اميرن جي مجلس ۾ ڪو وڃي ٿو ته اهو ضرور سٺا ڪپڙا پائي شاندار لباس ڏيکي وڃي ٿو ته جيتري عزت ۽ مرتبو حاصل ڪري ٿو. مگر هي الله تعالى جي دربار انهي جي خلاف آهي هن دربار ۾ محتاجي ۽ فقيري جي لباس وارو عزت ۽ مرتبو حاصل ڪري ٿو نه فخر ۽ ٺٺ وارو.

حج جو سفر گهڻو ڪري آخرت جي سفر سان مشابهت رکي ٿو. مثلاً ماڻهو جڏهن سفر جي طياري ڪري ٿو سامان اسباب گڏ ڪرڻ لاء دوڙ ڊڪ ڪري ٿو روانگي وقت عزيزن قريبن کان موڪلائي ٿو ۽ دوستن کان عيال کان گهر بار کان جدائي ڪري ٿو. ذات ۽ جدائي جي ساعت گويا پيغام موت جو آهي.

احرام جو راز ۽ حقيقت

حج جي سفر ۽ آخرت جي سفر جي مشابهت

احرام ٻڌڻ لاءِ ٻه چادرون جو ڪپڙو وٺي ٿو ۽ غسل ڪري احرام ٻڌي ٿو جيئن ميت کي غسل ڏئي ڪفن پارائجي ٿو. اڳ ٻوٽ جي سواري ته ساڳي جنازه جي صورت آهي جيئن ميت کي جنازه ۾ کڻيون وڃن ٿا. مقام پهچڻ کان پوءِ اڳ ٻوٽ ۾ ماڻهو ٻوڙ بي اختيار ٿيو وڃي ٿو. ٻيا ماڻهون هن کي کڻيون وڃي منزل مقصود تي پهچائين ٿا. بندر تي لهڻ سان حڪومت جي داروگير ۽ سپاهين جي پڇا ڳاڇا مال متاع جي تفتيش. اها صورت ۽ نصيحت جي لائق آهي گويا سوال وجواب منڪر نڪير جو آهي. عرفات جو ميدان ۽ اتي حاجين جا اجتماع ته ساڳيو محشر جو ميدان ۽ عرصات جو نقشو آهي.

احرام ۾ جيڪي ڳالهيون ممنوع آهن

احرام ٻڌڻ ڪانپوءِ مرد ماڻهن کي سبيل ڪپڙا جهڙوڪ سٿڻ، چولو، ڪوٽ، صدري، پهچو، ٽوپي، موزا ۽ دستانا پائڻ منع آهن. مگر زالن کي سبيل ڪپڙا پائڻ ۽ مٿو ڍڪڻ درست آهي. فقط مونهن پنهنجو کليل رکندي يا اهڙو نازڪ ڪپڙو مونهن تي رکڻ گهرجي جو مٿئين ڪپڙي منهن کي نه ڇهي ۽ بيٺو هجي. هاڻي پرده وارين زالن اڪثر احرام ۾ پنهنجي منهن اڳيان پردو ٺاهي ڇڏين ٿيون لاءِ اکين وٽ ٻه سوراخ ڪري يا اڳيان ڇتي تي ٻڌنديون آهن.

جتي اهڙي ياٽڪ جنهن مان پير جو مٿيون حصو هڏي وارو ڍڪجي وڃي جهڙوڪ بوٽ وغيره منع آهي باقي اهڙي جتي پائڻ جو فقط پيرن جي اڳين ۽ ڪڙي کي جهلي ۽ مٿيون پاسو پير جو اڪثر کليل رهي ته درست آهي جهڙي سنڌي جتي، جتي جي ڪڙي پڇڙ جو هر ڪو پير ۾ ضرورت آهي. فقط مٿين هڏي پير جي کليل هجي.

(۲) محرم کي مٿو ڪوڙائڻ ڏاڙهي يا ٻيا بدن جا وار ڪوڙائڻ يا پٽڻ يا ڪترائڻ يا ڪنهن دوا سان وڃائڻ منع آهن.

(۳) مينديءَ رکڻ يا خضاب لڳائڻ به درست نه آهي.

(۴) زال سان صحبت ڪرڻ يا هر طرح جي چيڙ ڇاڙ ڪرڻ منع آهي بلڪ انهيءَ قسم گفتگو ڪرڻ يا انهيءَ خيال سان نظر ڪرڻ ڪان به منع آهي.

(۵) بدن کي سڱنڌو تيل مکڻ يا خوشبو جا مهڪي بدن کي يا ڪپڙن کي ملڻ درست نه

آهي. خالي تيل جهڙوڪ مٺو تيل يا ڪڙو تيل يا سٽي گيهه ۽ چرٻي جو استعمال درست
آهي مگر ڪوئي خوشبودار تيل يا روغن جنهن ۾ سرهاڻ گڏيل هجي توڻي نه هجي ان جو
تيل هر حال ممنوع آهي خواه ان ۾ سرهاڻ سا گڏيل هجي يا نه هجي.

(٦) جونءِ کي مارڻ يا جهلي اڇلائڻ يا جونءِ مارڻ لاءِ ڪپڙو اس ۾ وجهڻ يا ڌوئي
۾ ڇنڊڻ منع آهي. مڪڙي جيڪڏهن ماريندو ته ٽڪر ماني جو يا ڪي ماريندو ته
ٻُڪ اَنُ جو ڏيڻ ۽ ان کان زياده مٿي جيترا به ماريندو ته اڌ ٽويو ڏيندو. جيڪي
جيڪڏهن جهلي اڇلائڻ مارڻ جهڙو حڪم به آهي. تنهن مٿينءَ طرح ڏزا ڏيندو ۽ جيڪڏهن
جونءِ جي مارڻ لاءِ جونءِ وارو ڪپڙو اس ۾ وجهي انهن کي ماريندو ته به اڌ
ٽويو ڪڪ جو ڏزا ڏيندو.

(٧) جهنگلي شڪار جهلڻ يا مارڻ يا ٻئي ڪنهن کي ڏسڻ يا اشارو ڪرڻ يا ڪنهن مدد ڏيڻ
احرام واري کي هر طرح حرام آهي. ڇو ته انهي مردار آهي خواه پاڻ ڪٺي يا ٻي
ڪنهن کان کارائي مگر دريائي شڪار يعني مڇي مارڻ ۽ کائڻ انهي کي درست
آهي لقوله تعالى أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ مَتَاعًا لَّكُمْ وَلِلسَّيَّارَةِ وَ
حُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُمًا. اهڙي طرح ڳهڻي جانور جهڙوڪ
ڪڪڙ ٻڪري ڍڳو اُٺ ڍڳو. احرام واري کي ڪهڻ ۽ کائڻ درست آهي.

مسئلو:- احرام وارو جيڪڏهن ڪنهن به صورت سان شڪار ڪري حلال ڪري
ته به حرام آهي ۽ کهي کائڻ مردار. ڪهڻ کهڻ سان اهو حلال نه
ٿيندو خواه پاڻ کهي خواه ٻي حلال کان کارائي. جيڪڏهن شڪار پاڻ
نه ڪيو آهي بلڪه شڪار حلال ماڻهن ڪيو آهي ته به احرام وارو تو به انهي مردار
آهي. مطلب ته شڪار ڪرڻ يا انهي کهڻ احرام واري کي بالڪل ناجائز آهي. جيئن ته وَ
حُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُمًا صريح نص انهي جي حرمت بابت ڪلام الله شريف
۾ موجود آهي. هائو جيڪڏهن اهو شڪار سنڌ ۾ تحرڪ سان نه ٿيو آهي بلڪه ٻي
ڪنهن حلال ماڻهن حل ماڻ ڪيو آهي ۽ ڪهي آڻيندو آهي ته اهو کائڻ درست آهي
اهڙيءَ طرح حرم شريف جي حد اندر جو جهنگلي شڪار ڪهڻ سان حلال نه ٿيندو
خواه حلال ماڻهن ڪهي خواه احرام وارو نه انهي کائڻ درست آهي نه ٻي ڪنهن کي

نه بيع ۽ شرا انهيءَ جائز آهي نه ڪنهنکي بخشڻ يا خيرات ڪرڻ. بلڪ اهو حيوان جيڪو
آهي تہ جيڏي ۾ ڇڏڻ گهرجي ۽ جيڪڏهن ماريو آهيس يا ڪو نقصان انهيءَکي رسايو
آهيس تہ انهيءَ ضمان يعني عيوض يا جزا ڏيندو.

مسئلہ: ضمان يعني عيوض يا جزا شڪار جي هن طرح آهي تہ جيڪو حيوان وحشي
(خواه گوشت انهيءَ حلال هجي يا حرام) ماري تہ انهيءَ جي وحلال الحيوان مثلاً هرڻ ۽ جهرڪ
جي عيوض بڪري. گورخر جي عيوض ڏڳو موڙ دمشقي جي عيوض چيلو ڏيندو. ۽ ٻہ
ماڻهون عادل انهيءَ شڪار جي قيمت مقرر ڪندا جيڪڏهن قيمت انهيءَ حد بڪري کي پهچي
تہ هنکي اختيار آهي جي انهيءَ وحيوان جيرو ڪهڻ مسڪين کي ڏئي يا کهي کاڌي يا انهيءَ
قيمت سان اناج حساب ڪري هر هڪ مسڪين کي اڌ ٽوپو ڪڻڪ جو يا ٻيو ٽوپو
ٻين جو سڀني سينالي تہ ڏئي يا ڏه تراء روزا رکي ۽ جيڪڏهن اهو شڪار ڪيل حيوان
تمام ننڍو آهي مثل جهرڪي يا ڪبوتر ۽ انهيءَ قيمت اڌ ٽوپي کان گهٽ ٿئي تہ
جيترو اناج قيمت سان ملي سو ڏئي مسڪين کي ڏئي يا انهيءَ جي عيوض روزو رکي.

مسئلہ: حيوان جيڪڏهن ماڪول اللحم آهي تہ انهيءَ قيمت جيتري حد کي پهچي اهاسري
ٻڌڻ گهرجي ۽ حيوان جيڪڏهن غير ماڪول اللحم آهي تہ انهيءَ قيمت حد ۽ يعني بڪري
کان زياده نہ ٻڌجي اگرچہ هاٿي جهڙو وڏو حيوان هجي. والتفصيل في المطولات.

مسئلہ: غير محرم کي حرم کان ٻاهر شڪار ڪرڻ درست آهي لقوله تعالى وَاِذَا
حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوْا تعني معنى تحلال جانور ٻنهي کان لاءِ ماري کهي کائڻ يا
ٻنهي گڏ ان لاءِ شڪار ڪري وپڪڙ درست آهي يا موذي جانور کي دفع شر ايذاءِ
جي واسطي مارڻ درست آهي مگر ٻنهي سخت اهانن آهي تہ انو جهين خالي بلي بغير
احتياج جي حيوانن کي ماريندا وتو يا جانورن تي [illegible] ۽ بيقيا سو ڪهندا وتو.
ڪتاب فقہ جي صاف صاف لکيو آهي تہ لهو ولعب جي واسطي يا تفريح خاطر جي واسطي
حيوان کي مارڻ يا ايذاء ڏيڻ حرام آهي. بعضي ماڻهون وري نشان جنڻ ۽ هٿ
صفا ڪرڻ جي واسطي حيوانن تي شِست هڻيا ئيندا آهن ۽ ناحق هنکي ماريندا آهن ۽
جنهن حديث جي سخت منع آئي آهي. صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم جي متفق عليه حديث ۾
ابن عمر کان روايت آهي تہ پاڪ سڳورن صلى الله تعالى عليه وسلم لعنت ڪئي آهي انهيءَ ماڻهون

تہ جيڪو ڪنهن ساهه واري شيءِ کي نشانو ڪري ٿو. جا بيون شيون "غير جاندار"
هنن کي نشانو ٺاهي مشق بجا آڻڻ لاءِ هٿ نٿيون اچن جو ساهه وارن شين کي ڪري
ٿو؟ حديث شريف ۾ آهي تہ جيڪو ماڻهو هڪڙي جهرڪي يا ان کان مٿي
ڪو حيوان بنا حق جي ماريندو تہ ان کان الله تعالى (ڏينهن قيامت جي) پڇا ڪندو
تنهن اصحابن عرض ڪيو تہ يا رسول الله حق سان مارڻ ڪهڙو ٿيندو؟ تہ پاڻ سڳورن
فرمايو تہ ذبح ڪري هن کي کائي نہ جو سندس مٿو وڍي اڇلائي ڇڏي. بعضي سنگدل
بي رحم ماڻهون ڪنهن مردار جانور کي جهڙي ڀلي ٻڌي ابتو لٽڪائيندا آهن ۽ شڪاري
ڪتا هنن کي عذاب ڏئي ماراسندا آهن ۽ پاڻ انهيءَ تماشو ويهي ڏسندا آهن
اهڙي طرح بعضي پاپي ۽ بي رحم حڪيم جيئرن جيتن کي جهلي دوائن واسطي طرحين
طرحين عذاب ڏئي ماريندا آهن.

حالانڪ نانگ بلائون جهڙي موذي جانورن کي بہ ايذاء ڏئي عذاب سان
مارڻ درست نہ آهي حديث شريف ۾ آهي تہ الله تبارڪ وتعالى سڀڪنهن شيءِ تي
احسان (يعني رحم ڪرڻ) فرض ڪيو آهي پوءِ جڏهن ڪنهن شيءِ کي قتل ڪريو تہ
چڱي طرح سان قتل ڪريو يعني بيفائده عذاب نہ ڏيو، جنهن وقت ڪو حيوان
ذبح ڪريو تہ چڱي طرح ذبح ڪريو. ڇُري سنهي تکي ڪريو ۽ حيوان کي تڙڦڻ ڏيو
يعني ساهه نڪرڻ کان اڳي کَل نہ لاهيو.

مطلب تہ حيوانن کي خواه مخواه مارڻ ۽ انهن کي عذاب ڏيڻ جي شريعت اسلامي
۾ سخت منع آهي، انهن تي هر طرح جي نرمي رحم ۽ مهر ڪرڻ واجب ۽ لازم آهي
وهن کي مارڻ. هنن تي بار گهڻو کڻڻ. مٿن لڳي ڇڏڻ. بغير ضرورت جي
هنن جي پٺي تي ڪرسي وانگي هنن تي چڙهي ويهڻ. جانورن کي ڪنهن اچ ڏيڻ
هنن کي پاڻ ۾ ويڙهائڻ اهي سڀ ڪم ڪتابن ۾ ممنوع ۽ ناجائز آهن. جنهن جي تفصيل
۾ ڪيل آهي. جيئن تہ شڪار جي مسئلي ۾ غلط فهمي ٿيندي ٿي ۽ مون پاڻ اڳي بہ دوستن
سان دل وندرائڻ لاءِ شڪار ڪيو آهي تنهن ڪري هن جاءِ تي انهيءَ مسئلي جو سبب
سمجهائڻ لازم ڄاتو سين ۽ مون پاڻ اهڙي شڪار کان توبه ڪئي آهي، انشاء الله سبحانہ
وتعالى مونکي عفو ڪري. اميد تہ منهنجا عزيز ۽ دوست بہ اهڙن ڪمن کان پاسو

اينداءِ ۽ پاڻ کي وبال آخرة ۽ وعيد عذاب شديد کان بچائيندا -

احرام ۾ جيڪي ڪم درست ۽ جائز آهن

احرام ۾ غالي وهنجڻ يا پاڻي ۾ ترڻ ۽ ٽٻي ڏيڻ ڪپڙا ڌوئڻ ترار يا ڪاتي - هميائي يا ڪمربند ٻڌڻ چلهه سان ٻڌڻ - آرسي ۾ ڏسڻ ڪنهن ڇت ڪرڻ وڻ يا ديوار يا جائي جي يا ڇولي ۽ وڻ جي ڇانوَ ۾ ويهڻ - بوجهه يا بار مٿي تي کڻڻ مٿو يا بدن اهڙيءَ طرح کڻڻ جو وار نه ڇڻن - خانگي شيون جهڙو ڪڪڙ ۽ ٻڪري ذبح ڪرڻ ۽ کائڻ اهڙيءَ طرح دريائي شڪار ڪرڻ ۽ ان جو ڦلو کائڻ - موذي جانور ۽ ڪتن جهڙو نانگ ويڇون - ڏينيو - مڇر مارڻ ۽ ڪل جي ڪاهه ڪرڻ يا وڻ وڍڻ خوشبوءِ جيڪا هن طعام سان رڌل هجي جهڙي پاپئي الائچي - زعفران وغيره اهو طعام کائڻ مٿو وهاڻي تي رکي سمهڻ يا منهن جو پاسو وهاڻي تي رکڻ - هٿ پير يا بيو بدن سوا مٿي ۽ منهن جي ڪپڙي سان ڍڪڻ - جتي پائڻ بشرطيڪه پير جو مٿيون هڏ وڍ کليل نه هجي - ترليءَ سوڙ يا پوستين مٿان وجهي سمهڻ بشرطيڪه منهن مٿو ٻاهر هجي - اهي سڀ ڪم درست ۽ بلا ڪراهت جي جائز آهن.

مڪروهات احرام باقي ڪوسي پاڻي يا خوشبوءِ سان مرلاهڻ لاءِ وهنجڻ يا ڏاڙهي يا بدن جا مهن سان ڌوئڻ ۽ وارن کي ڦڻي ڏيڻ - خوشبوءِ کي سونگهڻ ۽ سرهاڻ وارن ميون ۽ گلن جو واس وٺڻ ۽ هٿ ۾ جهلڻ - زينت جي واسطي غالي سرمون پائڻ " پر جيڪڏهن خوشبودار سرمون پائيندو ته هڪ ٻن پيرن سان صدقو ڏيڻ ٽن پيرن يا زياده پائڻ سان دم لازم ٿيندو " کوٽ يا ڪلهن تي وجهڻ "بغير داخل ڪرڻ ٻانهن جي" احرام جي چادر کي پاڻ ۾ ڳنڍ ڏيڻ يا ڌاڳي ۽ سوئي سان ياشي ٻڌڻ - ڳچين يا ٻانهن کي بغير ضرورت جي پٽو ٻڌڻ " سر مٿي کي يا منهن کي بغير ضرورت جي پٽي ٻڌندو ته جزا ڏيندو ۽ گنهگار ٿيندو " اهڙيءَ طرح وات ۽ نڪ ۽ ڳل ۽ ٺوڙي کي ڪپڙي سان ڍڪڻ يا اوندو ٿي منهن وهاڻي تي رکي سمهڻ اهي سڀ ڪم مڪروه آهن باقي سنئون سنئون وهاڻي تي سمهڻ ويا منهن جو پاسو رکڻ ڪا ڪراهت ڪانه آهي.

مسئله احرام واري کي ڪوسي يا ٿڌي پاڻي سان وهنجڻ ته درست آهي

مگر لاهڻ يا بدن جي صفائي ڪرڻ لاءِ خلاف اولىٰ آهي ۽ جيڪڏهن بدن کي ٺاهڻ لاءِ يا ترڙ لاهڻ لاءِ يا زيادہ پاڪائي لاءِ وهنجي ته بلا ڪراهت جائز آهي بلڪ حڪم التحريم مثلاً دخول حد حرم يا بلد الحرام جي وقت يا عرفات تي وڃڻ لاءِ ته وهنجڻ مستحب آهي - مطلب ته حديث شريف ۾ آيو آهي ته الحاج الشعث التفث يعني حاجي اهو آهي جنهن جا وار ميرا هجن ۽ بدن ميرو هجي - انهن اصول جي مد نظر هر قسم جي زيب و زينت کان حاجي کي پرهيز ڪرڻ گهرجي -

فائدہ جليله:- حاجي کي گهرجي ته سبيل ڪپڙا جي جا ٻه قسم آهن هڪڙو قسم اهو آهي جو اهو ڪپڙو سبڻ جي ڪري يا وڻجي جي ڪري سڄي بدن تي يا بدن جي ڪنهن عضوي تي ورتي وڃي ته ٻه پاڻهي بدن کي جهلي بيهي تي اهڙيطرح جو ڪم ڪار جي وقت ۾ جيڪڏهن اهڪي نه جهلي ته پاڻهي بيٺو رهي ڪري نه جهڙو سٿڻ - چولو - جبو - ڪوٽ صدري - ٽوپي - گنجي فراڪ - بوٽ ۽ جوراب زره وغيره اهو قسم سبيل محرم تي حرام آهي ۽ نه هجي پاڻ کري دم پوي ٿو - ٻيو اهڙو قسم سبيل آهي جنهن جي ڪري ڪپڙو بدن کي نه جهلي نه ڪي پاڻهي بيهي سگهي ٿو - جهڙي طرح گوڏ يا چادر جو ڪپڙو وڌ ڏيون پاڻ ۾ سبيلون هجن يا جيتي لڳل هجي ته يا گوڏ ڪري پڙي يا سنڌي رلي يا کيس ٺهي ۾ وجهي ته اهو ته درست آهي - انهي استعمال ڪرڻ سان دم ڪونه پوندو ۽ افضل بالڪل اڻ سبيل ڪپڙو آهي -

مسئلو احرام جا ڪپڙا اڌ ۽ پراڻا ڪرڻ درست آهن ۽ هڪ پيس جي ٿان ٻه ٽي چادرون ڪرڻ ٻه درست آهن - سائو يا ڪارو يا ٻيو مرداڻو رنگ به درست آهي مگر افضل اڇو سفيد ڪپڙو آهي نئون هجي يا ڌوتل مگر نئون افضل آهي مسئلو رنگين ڪپڙي جو

دم:- دم جيڪو آهي جو ماڻهون احرام ۾ يا حج جي ٻين اعمالن ۾ جاڻي واڻي يا غلطيءَ سان يا ڀُل چُڪ سان ترڪ واجب جو يا ارتڪاب ممنوع جو ڪري پوءِ اهو دنبو يا ٻڪري ورتي ڪهي خيرات ڪري - جيئن نماز جي اعمالن ۾ دم ڏيڻ گويا سجدہ سهو جو آهي ۽ انهي غلطي جو ڪفارو آهي مگر ياد رکڻ گهرجي ته جاڻي واڻي بغير عذر جي ترڪ واجب جو ڪرڻ ۽ انهي سمجهڻ ۾ جيئن ته ڪفارو آهي اسين دم ڏينداسين ته ٻه گناه ۽ حرام آهي - دم ڏيڻ سان اهو گناه نه لهي جيئن ڪو

جاءِ واري نماز ۾ ترڪ واجب جو ڪري ٿو - پر جي ڪو ته نه ڪري ته آهي - سجده سهو
جو ڏيندس - عمداً جيڪو اهڙو ڪم ڪري ته يڪدم انهيءَ کان باز اچي ۽ پشيمان ٿي
سچي دل سان توبه ڪري ۽ مغفرت گهري ته پوءِ هم به پيهي ڏي ته انهيءَ گناه معاف
ٿيندي - دم جا احڪام هي آهن ته دنبو يا ٻڪري اضحي جي لائق يعني سال جي ٻڪري
يا ڇهن مهينن جو دنبو هجي ۽ بيمار يا عيبدار نه هجي سو خواه پنهنجي يا ناڻي سان
وٺي ڪهي مگر شرط هي آهي ته حرم شريف جي حدن اندر ڪهي ۽ گوشت انهيءَ سڀ
فقيرن ۽ مسڪينن کي ڏي - پاڻ يا ٻيو ڪو دولتمند انهيءَ گوشت مان ڪا ٻوٽي نه کڻي
۽ ڪل انهيءَ بدران خيرات ڪندو ان يا ڏڪي جي ستين ڀيتي به درست آهي مگر جيئرو
حيوان خلاص پنهنجو ڪهڻ افضل آهي -

جنايات جنايت جي معني آهي احرام جي حالت ۾ يا حرم جي اندر جيڪي ڳالهيون
ممنوع ٿيون آهن ڪو حاجي اهڙا ڪم ڪري ته انهيءَ ڪفاره يعني جزا ڏيڻي پوي - ڪهڙن
ڪمن تي ڪيتري جزا مقرر آهي تنهن مختصر بيان ڪجي ٿو -

جانور ڪهڻ جي ته جنايت يعني ڏوهه ٻن قسمن تي آهي هڪڙو اهو جو خاص محرم
سان لاڳو آهي حلال ٿيڻ يعني احرام ڇوڙڻ کان پوءِ اهو ڏوهه نه آهي - ٻيو اهو
آهي جو حرم جي حدن سان لاڳو آهي - اهو هر حال ۾ ممنوع آهي خواه احرام سان هجي خواه
بنا احرام جي - اهل مڪه جو هجي يا ٻئي ملڪ جو -

پهريون قسم جو خاص احرام واري سان آهي تنهن جزا باعتبار جنايتن جي مختلف
آهي - بعضي حالتن ۾ دنبو يا ٻڪري بعضي صورتن ۾ صدقو يا ڏڪوڪن صورتن ۾
اڌ ٽوٽيو يا ٻڪ ان جو ڏيڻ - مثلاً جيڪڏهن محرم بالغ پنهنجي بدن کي يا ڪنهن عضوي
کي خوشبوءِ ملي يا تيل مکي يا مشڪ لڳي يا ڏاڙهي کي مهندي لائي يا سبيل ڪپڙو ١
پائي يا سوٽو سڄو ڏينهن ڪامل ڍڪي سان يا پيشاني سان ڍڪي يا چوٿين ڀيتي
مٿي جا وار ڪوتائي يا هڪڙي ڏينهن ۾ زير ناف ٻنهي ڪڇن يا پيرن ۽ هٿن جا
سمورا نهن يا هڪڙي هٿ ۽ هڪڙي پير جا پنهنجي نهن لهرائي ته انهن سڀني
صورتن ۾ مٿيون واڳي ذڪر ڪيل ٻڪري يا دنبو يا ان ۾ ڏڪي جي ستين ڀيتي
سهي خيرات ڪندو - جيڪڏهن طواف زيارت جو رکن جنب جي حالت ۾ ... ڪو ماڻهون

ترسان يا ڪانئر الحيض يا نفاس سان ڪندي يا وقوف عرفات کان پوءِ مٿي ڪوڙ ڪرڻ کان اڳ پنهنجي جماع ڪيائين ته حج ناسد ٿيندو ۽ قضاءِ ڪرڻ کان سواءِ چارو ڪونهي. ۽ جيڪڏهن محرم پنهنجي هڪ عضوي کان گهٽ خوشبوءِ ملي يا سنبل ڪيڙا مٿو پنهنجو سڄو ڏينهن رات ٻيئي جيئن پورن کان گهٽ ڍڪي يا جوتيون پائي کان گهٽ مٿو پنهنجو ڪوڙائي يا پٽي ڪپڙ. جو مٿو ڪوڙي اهو پيو لعل وارو هجي خواهه حلال يا هڪڙو ولهن پنهنجو لهرائي (هر هڪ هن جي واسطي ادتو ٻو آهي پڻ ٿا ۽ پڇون کان زياده يا پڇن جو دم ڏيندو) يا پٽي ڪپهه چاهي سيئي هن لاهي ته اهي سڀئي صورتن ۾ ادتو ڏيندو ۽ جيڪڏهن محرم هڪڙي جنون ماري يا هڪڙو ومڪ ماري ته تکر ماڻي جو پرياتي مار عي ته لپ ان جي ڏيندو. ۽ جيڪڏهن ٽن کان وڌيڪ مار يائين ته صدقو ڪامل يعني ادتو ٻو ڏيندو.

مسئله:- ادتو ٻو جيڪو اندازو صدقه فطر جو آهي يعني هڪ ڇا ادتو ٻو. يا جون ۽ کا کن جو سڄو ٽو ٻو منجهس ڏي خواه انجي قيمت ڪري نقد پيسا ڏي يا ٻي جنس جو آڻ مثلا چانور يا باجهري ڪ جي قيمت جي لحاظ موجب جيترو مليسگهي سو فقيرن ۽ مسڪينن کي ڏيندو. اهي فقيرن کي صدقه فطره جو ڏيڻ درست آهي پنهنجي اصل فرع کي ۽ جنکي فطرو ڏيڻ درست نه آهي تنکي به ڏيندو.

مسئله فطره ۾ ڪو ماهوڙ نه پنهنجو فطرو ورهائي گهڻن مسڪينن کي ڏيندو يا هڪڙي مسڪين کي ٻه ٽي فطرا ڏيندو ته درست آهي برخلاف حج جي صدقه جي جنهن گهٽ وڌ نه ڪندو يعني جيڪڏهن هر هڪ مسڪين کي ادا ڏنو ٻه کان گهٽ ڏنائين ته اهو اصلا صحيح نه آهي ۽ جيڪڏهن هڪ هڪ کي ادتو ٻه کان وڌيڪ ڏنائين ته اهو وڌيڪ لکيو ويندو فقط هڪڙو صدقو لکبو. گهٽ وڌ جيڪو ڏنائين اهو هن خيرات ٿيو.

مسئله دم جنايت جو ته هنگي ضرور حرم شريف جي حد اندر ڪهڻو آهي ايام نحر سان تخصيص نه آهي باقي ٻيا ڪفارا يعني صدقو ۽ روزا غير حرم شريف سان يا ايام نحر سان يا حرم شريف جي مسڪينن سان نه آهن ملڪ سنڌ ۾ دم واجب آهن جيڪي هن وٽ جيئن وٽس ادا ڪري. ها ڀاوا ادا ڪرڻ ۾ سعيو ڪري جيترو جلد فرض

ادائي ڪندو اوترو ڀيڻ آهي.

مسئله احرام ۾ جنايتون جنهن ڪري دم يا صدقو واجب ٿئي ٿو سي ست ڪم آهن جي هن ٻن بيتن ۾ منظوم آهن.

محرم الاحرام يا من يدري ازالة الشعر وقص الظفر

واللبس والوطئ مع الدواعي والطيب والدهن وصيد البر

مسئله طواف ۾ جيڪو صدقو واجب ٿئي ٿو سو هرهڪ ڦيري لاءِ اڌ ٽوپو آهي. يعني جمار ۾ هرهڪ ڀيري لاءِ اڌ ٽوپو آهي هن لاءِ هرهڪ هن لاءِ اڌ ٽوپو آهي. ۽ شڪار ۽ گاهه حرم شريف جو ڪٽڻ ۾ قيمت جي صدقو ڏبو. الموعد تڪليو ڌرم يا ادم ... [illegible]

مسئله جيڪڏهن ڪو ماڻهون مسڪين آهي ۽ صدقو ڏئي نٿو سگهي ته اهو صدقو سندس ذمه واجب الادا آهي جڏهن طاقت وارو ٿيندو تڏهن ادا ڪندو. ورڻ ڪرڻ سان ڪونه لهندو مگر هن صورت ۾ شريعت هن کي اختياري ڏني آهي ته صدقو ڏئي يا روزا رکي مثلاً احرام ۾ عذر جي ڪري ارتڪاب ممنوعات جو ڪري ته ان کي هديه ڏيڻ يا روزا رکڻ جو شريعت اختيار ڏنو آهي جيڪا جزا وشرسا ڏئي.

ٻيو قسم جنايت جو خاص محرم سان نه آهي بلڪ حرم جي حدن اندر ڪير به ڪندو خواهه احرام وارو هجي خواهه حلال اهل مڪه جو هجي يا ٻيو ڪو سو هجي آهي ته حرم شريف جي حدن اندر شڪار ڪري يا ٻي ڪنهن کي انهي جلڻ ۾ مارڻ جو اشارو ڪري يا حرم شريف جو ساوو گاهه ڪٽي يا ٿاري پٽي يا حرم جي شڪار کي ڪو نقصان پهچائي مثلاً ٻڪي جا ڪنب پٽي يا جانور جو عضوو ڪپي يا قتل ڪري ته ٻه ماڻهون معتبر انهي قيمت لڳائيندا جو جيوان جو نقصان ڪيو هوندا ٿي اوترو نقصان ڀري ڏيندو جا هي آهي سا نا هديو ڏئي حرم ۾ ڪهي يا طعام وٺي هرهڪ مسڪين کي اڌ اڌ ٽوپو ڏئي يا هرهڪ مسڪين جي طعام جي عيوض هڪ ڏينهن روزو رکي.

جدہ ڏي وڃڻ جدہ ڪراچي کان سادا ٢٢ سؤ ميل پري آهي. هينئر جهاز ڪراچي مان اڪثر سڌيون اتي ڏينهن جدہ پهچي وڃن ٿا. حاجين جا جهاز هالي عدن تي گهمڻ نڪري ڪونہ ٿا پهچن. اُگهي ڪامران ته تي قرنطين ۾ ٺهرائيندا ڏهو حاجين کي ٻه ٽي ڏينهن ٿي لاهي ڊاڪٽري قاعدہ موجب غسل ۾ ڦهارو ڏئي موڪل ڏيندا...

[illegible]

هوا هاڻي اهڙيون سڀ تڪليفون دفع ٿي ويون آهن فقط جهاز ٢-٣ ڪلاڪ پهچي ۽ پريان ڪوه اڪترا جي ڪنارن سان گڏ ٻٽ ڪريو هليو وڃي ٿو ۽ جهاز جو نيال لاهيو ڪٽيو وڃن. حاجي گهوڙن ڪري خط پٽ لڳي پهچن. ملڪن ڏاڍا آنان موڪليندا آهن

ڪامران جده کان انڪل ساڍا ٽي سؤ ميل اوري آهي جو عرب جهاز ٻارهن ٽيرهن پهر بند ڪري ٿو تہ من جده پهچي ٿو. جڏهن ڏيهہ حاجين کي گهرجي تہ پهرين پنهنجو سامان ۽ اسباب سڀ تنهنجو سڀ ترتيب سان بند لبند ڪري ڇاهي جوڙي ٻڌن ۽ هر هڪ ٽنگ تي پنهنجو نالو نيشان چٽو ڪري لکن ڇو تہ جده بندر تي سڀني جو سامان گڏ وڃي ٿو ۽ هر ڪنهن کي پنهنجو سامان ڳولي هٿ ڪرڻو پوي ٿو. جده جي بندر تي ڪراچي يا بمبئي واڱي پليٽ فارم اهڙو ويجهو ڪونہ آهي جو جهاز سان لڳي بيهي ۽ ماڻهون سڌي تان لهن ۽ جهاز تي چڙهي يا لهي سگهن بلڪ جهاز وڏي پاڻي ۾ ڪناري کان ٻہ ٽي ميل پري بيهي ٿو. انهي وقت ٻيڙيون ۽ لانچون حاجين کي ڪڍڻ لاءِ جهاز تي پهچي وڃن ٿيون. حاجي پهرين جهاز مان ٻيڙين تي لهي پوءِ ڪناري تي پهچندا آهن. انهي وقت هر ڪو حاجي چاهيندو آهي تہ پهرين پهرين آئون جهاز مان لهي ڪناري تي پهچان انهي تڙ تڪڙ ۽ شور شور ۾ هڪ ٻئي کي ڌڪا ڏيئي ڪرندا اچن ٿا آهن اهو خيال نہ ڪندا آهن تہ آخر جهاز حاجين کي لاهڻ لاءِ بيٺو آهي حاجين کي واپس ڪٿي ڪونہ ويندو پوءِ خواه مخواه پاڻ کي ۽ ٻين مسلمانن کي تڪليف ڏيڻ جو ڪهڙو ضرور ۾ انو هن ٻيڙين ۽ لانچن ۾ سامان سميت اطمينان سان لهي ٻيڙي تي چڙهي وڃي خير سان بندر تي پهچو. ٻيڙين وارن جو ڀاڙو اڳي ڏرين جي مرضي تي ڇڏيل هو هاڻي حڪومت مقرر ڪري ڇڏيو آهي. قاعدي موجب هو حاجي کان ڪجهہ وڌيڪ نٿا سگهن بلڪ حڪومت جي طرفان هو حاجين کي ۽ حاجين جي سامان کي بندر تي پهچائڻ لاءِ پابند آهن هو پنهنجو ڀاڙو دستگاه کان وٺن ٿا جيڪا حاجين کان بندر تي وصول ڪري ٿي مگر تڏهن بہ هو هن تنهن ۽ حاجين کان هر سال ٽي ٽي چار چار آنہ ڏنو ڇڏيو پون سو هو زور زبردستي سان وٺي نٿا سگهن جيڪڏهن بہ معاشي ڪري زور زبردستي ڪن تہ حڪومت جي پورت ڪرڻ گهرجي ۽ جيڪڏهن ٻيڙي وارن کي پنهنجي خوشي سان انو هي ڪجهہ ڪٿي ڏيندا ۽ هنگاما مني ڪندا تہ هو انو هاڻي

سامان لاهڻ چاڙهڻ ۾ احتياط ڪندو ۽ ضرور اهو سامان انهن کي خدمت ۾ ڏيندو.
نازڪ سامان نوٽ رپيا زيور وغيره ضروري هلڪو سامان پنهنجي هٿ
۾ پاڻ وٽ رکو جيئن سامان جي تلاشي ۾ يا سامان گم ٿي وڃڻ وقت پريشان ٿيو
انهن کان ضروري سامان پر هلڪو وڃي پيو ۽ پوءِ سرگردان ٿيو.

جدي جو شهر ۽ جدي جو بندر

ڏيڍ هفتي ۾ پير پاڻ لاءِ بمبئي منزل جدو آهي جدو
مهمون سان معلوم ٿيندو ته برابر سفر ۾ سفر آهي ملڪ
آهي. ڏينهن ٿو لڳي پيو محتاج آهي. تنهن ڪري حاجين کي ماڳي منزل منزل
تي هلڻ ۾ ٿوري دير ڪرڻي پوي ٿي جي صبر ۽ تحمل سان برداشت ڪرڻ گهرجي.

در بيابان گر بشوق ڪعبه خواهي زد قدم — سرزنشها گر ڪند خار مغيلان غم مخور

جدي جو بندر حضرت امير عثمانؓ قائم ڪيو آهي اڳي اهل ملڪ جو بندر درياءَ
سفر لاءِ "شعيبه" نالي هو جو جدي کان ڏکڻ طرف ١٥ - ١٦ ميل پري آهي حضرت
امير عثمانؓ جي خلافت جي زماني ۾ جڏهن هرقل بادشاهه شام ۽ روم سان مقابلي جي
ضرورت در پيش آئي ۽ هن جي طاقت وڌائڻ لاءِ زبردست بيڙا تيار ڪرايائين
۽ دشمن جي بحري رستي بند ڪري ۽ هر طرح بندرگاهه محفوظ ۽ مضبوط هجي مڪي
مڪرمه کي ويجهو هجي شعيبه جو بندر اهڙي ضرورت جي ڪري ناڪافي هو تنهن ڪري
امير المومنين پاڻ اچي گهمي ڦري اهو موزون بندرگاهه منتخب ڪري اهو شهر
وسايو ۽ اڄ ڏينهن تائين قائم آهي ۽ چڱو وڏو بهتر شهر ٿي ويو آهي. سڀني
ملڪن ۽ بادشاهن جا سفير ۽ نمائندا اتي رهندا آهن وڏا وڏا بنگلا ۽ چونه گچ عمارتون
عمارتون ٺهيل آهن ۽ ڏيون ۽ ڪي ٻيون مسجدون ۽ مسافر خانا موجود آهن ۽ هوٽلون
۽ قهوه خانا بازار ۾ هر طرف کليل آهن جتي ڪا ڏي پيئڻ جهڙيون شيون هر وقت
تيار ملن ٿيون. آهي ناهي ڪنهن کي پاڻي جي آهي جو ته پاڻي اتي جو پاڻ درياءَ کارو آهي
مٺو پاڻي پيئڻ جو قيمتي آهي. ٻيون صراحيون جنکي هو "شربه" چوندا آهن
جنهن کي اهل مڪه وما ڪوني ٻين وچ بيت هللي "ملي تو نا واقف ماڻهون
پاڻي وٺو ته مٺو شربت ڪنب وارو آهي جنهن کي شربه تا چوڻ پر هوندو خالي

پاڻي جو پاڻي - برخوردار غلام علي جان کي ڏسي تعجب ٿيو ته ڇا ھي بابا خالي
پاڻي پيئڻ جو آھي ته ھيتي شربت وانگي پيئن سان ٿو ملائي متو پاڻي مٺين سان
کاري پاڻي مان ھي ٿو جھڪي ھو "موبا مڪينه" جھنڊ آھن مگر اھو به شڪر جو
ھاڻي پاڻي جا ناونت ڪا نه ھي جن اڳي ڪا ھيون پڌڻ ۾ آيون ٿي ته "مرونتن
تڪور ديئي به وري لڳو ھو" ھيئنه پاڻي عام جام ھو سمجهڻ ته به وري ٿيڪا
پير ٻه گھٽين ۾ گھمندا ھوا ۽ "موبا حلو" "موبا مڪينه" جو ھوڪو ڏيندي
ڀيڻ ٿي ڏرشن ۾ ٿيئڻ ڏيو ويندا ھوا.

جده جو شھر مشغول اڳي ته ڪُل نه ھو اڳيئن سفر ۾ اسانجو اھو اڌ کي سنه
شيرو ھوي ۽ ڪن مدينه شريف واري ريلوي ۽ شام شريف تائين ھڪ ٿيو اڻيد ريندي
جدڪ ڪونه ڏٺو ھو سين. جده ۾ نوٽ رواج گھڻيون سڀني ملڪن جون چالو آھن
صراف بزار ۾ رپيا ڪٽڪا ٽيند اجتي ڪني وٺيا آھن ۽ حجاز جي سڪي سان متا يو ڏين
بزار ۾ ھر قسم ۽ ھر ملڪ جو سامان ملي سگھي ٿو. ڪجھ قسم جوانڪا ڪونه ٿو رھي پيو
مان جده جا ھنڌا نا قابل تعريف آھن جتي اڳھان ٿھرا استاءِ متا جھا جي پڌڪري
پنھنجي ملڪن ڏاھڻ ڪني ويندا آھن -

جده جي قبرستان ۾ جيڪا وڏي ۽ ڊگهي قبر ڏاڏي حوا جي نالي سان مشھور
آھي ۽ ماڻھون انھي زيارت لاءِ ويندا آھن سو مريد ڏيو ته ڏسي اچرج ۾ پوندا
آھن بالکل غلط ڳالھ آھي ته ڪو بي بي حوا جو قد ۽ بت ايڏو وڏو ڊگهو ۽ وڏو ھو
نڪي تواريخ مان اھڙي سند قبر جي ثابتي ملي ٿي - رڳو ماڻھن جو ناھڪ مفت آھي
ھاڻي ته اھا تربت ۽ اڳوڻا پيڊل ٿيا حڪومت ڊاھي ڇڏيا آھن - تنھن ڪونه لوپستان
ڪونه آھي ويران سنسان قبرستان آھي -

ھن سال اسانجي رفيقه حيات ۽ رفيقه سفر جي والده برخوردار غلام علي جان
جي ڪا ڪھوو مدينه شريف ڏانھن ويندي جده جي منزل تي وفات ڪئي جنھن قبر
انھي قبرستان ۾ تا ھي مدفون ڪئي وئي - مرحومه سالھ جي ناظرين کان التماس آھي
ته جڏھن انھي قبرستان ۾ وڃن فاتحه پڙھي مرحومه جي روح کي بخشين ۽ دعاءِ مغفرت گھرن
حديث شريف ۾ آيو آھي ته جيڪو حج جو ارادو ڪري رستي ۾ وفات ڪري

ٿي ته جي خدا تعاليٰ انهيءَ واسطي ثواب حج جو لکائيندو ۽ تنهن ڏينهن قيامت جي اهڙي طرح عمري جي واسطي به آيو آهي سوا هنيد آهي ته مرحوم مغفور ڪوڙي ڪي به ثواب زيارت جو قيامت تائين ملندو رهندو. جو خاص زيارت جي واسطي اهڙي ضعيفائي هوندي همت ڪري هلي مدينه شريف جي راه ۾ فوت ٿي. انا لله وانا اليه راجعون

جدي کان روانگي ۽ عربستان جيون سواريون

جدي ۾ حڪومت جي دار و گير ۽ معلمن جي ڇنڊ ڇاڻ کان ڇٽي انهن اڳيئي روانا ٿيندا آهن. حج جا ڏينهن قريب آهن ۽ انهن احرام حج يا عمري جو ٻڌو آهي ته انهن کي جڳهه مان اول مڪه شريف وڃڻو ٿيندو ۽ جيڪڏهن حج ۾ ايام ڏهيئي گهڻا آهن ته انهن کي اول مدينه شريف وڃڻو آهي ته مدينه شريف جي سواري جو بند و بست ڪرڻو پوندو.

اڄ ڪلهه عربستان ۾ موٽر لاريون عام طرح چالو آهن جنهن طرح هميشه ٻين ملڪ ۾ ڏسو وڃي سو ٿا تجربيات ۽ تجارت ڪرائڻ غير ضروري آهي. اڳيون سواريون اٺ گهوڙا گڏهه به موجود آهن. گهوڙا ڏاڍ خاص ملڪي ماڻهن يا سرڪاري نوڪرن لاءِ آهن جي شهرن ۾ خال خال ڏسبا. مني ۽ عرفات جي سواري ٿوري پنڌ لاءِ گڏهه به گهڻا ملن ٿا. عام طرح حاجين جي سواري لاءِ اٺ آهن جو وڏي سفر ۾ وڏين منزلن ۾ هر طرح ڪار آمد ۽ انهيءَ ملڪ جي رهڻ ۽ سان مناسب ۽ موزون آهن.

اٺ جي سواري جا ٻه نمونا آهن

هڪ و قسم آهي رڪب يعني اٺ جي پٺي تي هنن پلاڻ ٻڌي هڪڙو ماڻهون يا ٻه چڙهن سوار ٿي وڃن ٿا گڏجي اها پلاڻ ٻاڪري جهڙي آهي جام ده ڏاڍي آهي. تاهم انهي جا ملڪي ماڻهون ٻه ٻنهي انهي کي پسند ڪن آهن اٺ بيٺي ٿڙي ٿي سان انهي تي ٽپ ڏئي چڙهندا آهن ۽ اهڙو ڏکو ڪليند آهن جو ماڻهون کي عجب ٿيندو آهي.

ٻيو قسم آهي شبري:- شبري هڪڙي هلڪي ڪٽ وانگي ٿيندي آهي جو پلاڻ جي ٻنهي پاسن کان ٻه گهوڙيون يا ٻه پيٽيون سامان جيون ٻڌي ٻنهي پاسن اها ڪٽ سڪي مضبوط ٻڌندا آهن ۽ ٻه حاجي انهي جا ٽي جي وهاريندا آهن. شبري کي ڇتا ن

ڪو ٻه ڏو يا ٻه ٽي ڪوهه هوندو آهي جتي ڪان يا ٿر ڪان ماڻهون محفوظ نه رهندا
آهن ۽ نه انهن ليٽي يا سمهي سگهندا آهن - ٻيون قسم آهي شگدف ۽ شگدف
ٻگهن پاڻ سان به ڪٿون ٿيند يو نه آهن جنهن بابت يا ڪمي جي چوڻ سان
سانئان ۾ پردو پڙدل هوندو آهي کجاوه واڱي اٺ تي ٻڌندا آهن ۽ ماڻهون
هڪڙي هڪڙي پاسي ڪان ٻيو پاسي ڪان انهن ستر و ڇاڻي آرام سان
ويهي سمهي سگهندا آهن - تور و گهوڙن سامان به پاڻ سان شبري ۾ شگدف
۾ رکي سگهجي ٿو - پاڻي جي صراحي يا ماڻهي جو تيلو ۽ گوڙ ٽيپار ٻئي قسم هلڪو وسلو
سوڙهي سان شگدف جي چوڻ سان ٻڌجي سگهجي ٿو - مگر شبري جي يا شگدف
ٻنهي ۾ هر وقت هن ڳالهه جو خيال رکڻ ضروري آهي ته ٻنهي پاساوڻ جو بار هڪ ٻئي
ميزان برابر هجي جيڪڏهن هڪ پاسو ڳرو ۽ ٻيو پاسو هلڪو هوندو ته ليٽي
بوڙ ۾ ڪرڻ جو خطرو آهي جنهن ڪان حاجي جي جاني خواهه مالي نقصان ٿيڻ جو
وڏو امڪان آهي انهه سبب ڪري بدوي ” اٺن وارا “ هميشه اها نگراني ڪندا آهن
جڏهن ڪو پاسو شگدف جو ليٽيل ڏسندا ته يڪدم خبردار ڪندا ۽ چوندا
” حاجي ميزان حاجي ميزان “ وَزِنْ يعني ٻه تي ٽي قَدَمْ يعني اڳتي ٿي مگر
حاجي ٻئي پاسڻ جي ٿا ۽ خيرخواهي ۾ جيو هنڻ جي بجاءِ خود مرگو وڙهڻ
لاءِ طيار ٿيندا آهن -

مطلب ته جڏهن سواري انهي هنن ٻيند ڪنهن اهم معلوم ۾ مقرر ٿيل آهن
سان اوهانکي موجود ڪري ڏيندا اهنتي ۽ وهين وڃي منزل مقصود تي پهچندا -

هڪڙي ڪتاب ۾ لکيل ڏٺو آهي ته ملائڪ سڳورا انهن جي استقبال
لاءِ اچن ٿا جيڪي حاجي اٺن تي چڙهيو ٿا اچن انهن کي فقط ” السَّلَامُ عليكم “ چوندا
۽ جيڪي گڏهن تي چڙهيو ٿا اچن انهن سان مصافحو ڪن ٿا ۽ جيڪي ويچارا
پيدل ٿا اچن انهن کي ڀاڪر پائي ٿا ڳڏجن - پنهنجي مرضي لائق ٿيڻ وارن سان
ته شايد ” سلام عليڪم “ به ڪانه ڪندا هوندا جو نه انهن پنهنجي نودي ۽ خود بندگي
ايمان ڪانه حيثيت ڪي آهي ۽ آهي ادب ۽ احترام انهن مقدس جاين ۾ ڇانت آٿڻ جيتي ليٽيا

سگهو ايام ۽ پيادا پير اگهاڙا ڪري هلندا هوا ۽ هو وڏا ماڻهن تي مٿن ۾ جڻ ميو وينا هوندا آهن. پر وڏي مصيبت ته هيءَ آهي جو قاعدي موجب لاري وارا هر هڪ حاجي کي اڳي لهڻ نه ڏين. سرڪاري ملازم لاري جا ماڻهن کي ٽڪسي ٻئي ۽ ٿا لاري کي شهر ۾ وڃڻ جي موڪل ڏين. تنهنڪري منهنجي صلاح آهي ته بغير ضرورت جي حاجي لاري تي نه چڙهن. بيچ بيچ ته شڪ ڪن ۾ گهمڻ ۾ سهولت آهي. هڪ ته خرچ ۾ ٿورائي ۽ تخفيف ٿيندي ته حاجي طريقه مسنون سان آداب ۽ احترام ادب مقدس جا بجا آڻي سگهندو. ٻيو نفعو سير ۽ سياحت جيڪي طرح ڪري سگهندو ۽ رستن ۽ منزلن جي واقفيت ۽ ملڪي معلومات زياده حاصل ٿيندي. سفر ۾ جيڪي جسماني ۽ روحاني فائدا آهن سي انهن کي حاصل ٿي سگهندا جيڪي پنڌ يا اٺن مٿي سوار ٿي ويندا.

مڪه شريف ۾ وڃڻ ۽ اتي جا آداب

جده کان اٽڪل چاليهه ميلن جو مفاصلو آهي، ڏينهن مرحلو ڪري پيا ٿو. موٽر ۽ لاريون ته جيئن جيئن ڪلاڪن ۾ پهچن ٿيون. واٽ تي ٻه ٽي منزلون پهرين جيڪي آهن جتي ضروري ڪم لاءِ ڪجهه ترسي ڀاڙين ٿا. ٿلهون سا هيڪر يو ڪجهه ڪانئي پيو يا ماڻهو ريڙهيو اڳتي وڃن ٿا وضو لاءِ ۽ پيڻ لاءِ پاڻي هر منزل تي نالي سان ملي ٿو. جده کان ڏهه ميلن تي "بحره" نالي مشهور منزل آهي جنهن کي "جده" ۽ ٻيو ننڍو آهي. مختصر ڳوٺ ۽ آبادي آهي. ڪاڏي بستي جي به شيون ملي سگهن ٿيون. مڪه کان ست ميل اوري حد حرم جيون نشانيون رستي تي ٻه نل معلوم ٿيندا جتان کان پنڌ ڪري وڃڻ مستحب آهي. مگر اڄ ڪلهه موٽر وارا زبردستي هڪاليو وڃن ۽ ڪنهن کي هڻڻ نٿا ڏين.

جڏهن مڪه شريف جي شهر کي پهچا جو تڏهن مستحب آهي ته زياده پاڪيءَ ۽ پاڪيزگي خاطر دخول مڪه لاءِ غسل ڪريو. غسل ٿي نه سگهي ته وضو نئون ڪري ظاهر ۽ باطن جي پاڪائي سان نهايت عجز ۽ نيازمندي سان ادب ۽ احترام سان خوف ۽ خشيت سان جيئن هڪ ڏوهي گنهگار ماڻهن کي گرفتار ڪري بادشاه جي حضور ۾ وٺي وڃن. رحمت ۽ مغفرت گهرندي دعائون ۽ استغفار پڙهندو شهر ۾ وڃو جڏهن

شهر جي عمارتن تي نظر پوي تڏهن هي دعا پڙهو- اللّٰهم اجعل لي بها قرارا
وارزقني فيها رزقا حلالا. ڪڏهن دعا پڙهڻ کانپوءِ ڪڏهن تسبيح ۽ تهليل تڪبير ۽ تحميد
صلوٰة سڳوري جلدي جلدي پڙهندا هلو جلدبازيءَ ۾ هر حال پوري دل ۽ زبان سان ڪو
جيڪي هن سامان ۽ ڳالهيون پاڻ سان هجن ته اول انهن کي جاءِ تي پهچائي
خاطرجمع ڪري جلد حرم شريف ڏانهن وڃڻ بهتر آهي. جيڪڏهن آهي ته ڪم ڪار سان
مشغول ٿيڻ کان اڳي سڌو سنئون مسجد الحرام ڏانهن وڃو-

بر در آمد بندهٔ بگريخته ‌‌‌ ‌ آبروي خود بعصيان ريخته
مغفرت دارد اميد از لطف تو ‌ ‌ ‌ زانکه خود فرموده لا تقنطوا

شهر جي ٻاهران معلم پاڻ يا انهن جا ماڻهون حاجين جي استقبال لاءِ بيٺا هوندا
آهن. سو معلم پنهنجي حاجي کي مقرر ڪيل اوطاق تي وٺي وڃي ٿو پوءِ
انهن رهبري ڪري همراه ٿي طواف تي وٺي وڃي ٿو. اهو هي دستور آهي ته جيئن ته
حاجين جي ضيافت معلم ڪندا آهن ۽ طيار رهائي ڪار انهن جا آهن. تنهنڪري حاجين کي
رڳو پيچائڻ جي تڪليف نه ڪرڻ گهرجي بلڪ مناسڪ حج ۽ زيارت جو پورو پورو
خيال ڪرڻ گهرجي- سيڪنهن معلم وٽ حاجين جي پرداخت ۽ طواف ڪرائڻ لاءِ ماڻهو
مقرر هوندا آهن جن کي انهي اصطلاح موجب "صبي" سڏيندا آهن انهن کي گهٽ
ڪري صحيح ۽ مسنون طريقه سان عمل ڪرڻ جو خيال ڪو نه هوندو آهي مگر پنهنجي
مشي تان باس لاهيندا آهن- انهن کي گهرجي ته پنهنجو خيال رکو ۽ صحيح طريقه سان
مناسڪ حج بجا آڻيو- مطلب ته مطوف جي رهبري سان حرم شريف ۾ داخل ٿيو ۽ مستحب
آهي ته باب السلام مان داخل ٿيو جيئن جيئن اوهان جي نظر بيت الله شريف تي پوي ته
هي دعا پڙهو اَللّٰهُمَّ زِدْ بَيْتَكَ هٰذَا تَشْرِيْفًا وَّتَعْظِيْمًا وَّتَكْرِيْمًا وَّبِرًّا وَّمَهَابَةً
وَزِدْ مَنْ شَرَّفَهٗ وَكَرَّمَهٗ مِمَّنْ حَجَّهٗ اَوِ اعْتَمَرَهٗ تَشْرِيْفًا وَّتَكْرِيْمًا وَّتَعْظِيْمًا وَّبِرًّا
اَللّٰهُمَّ اَنْتَ السَّلَامُ وَمِنْكَ السَّلَامُ حَيِّنَا رَبَّنَا بِالسَّلَامِ - ياد رکڻ گهرجي ته اهو
وقت اجابت دعا جو آهي ان وقت پنهنجي دين و دنيا جي بهتري لاءِ ۽ گناهن جي عفو ٿيڻ
لاءِ ۽ پاڻ لاءِ ۽ پنهنجن دوستن ۽ عزيزن لاءِ درگاهه مجيب الدعوات مان دعا گهري -

فائدہ: امام ابو حنيفه جي دقيقه شناسي ۽ ذڪاوت جو جوهر هر مسئلي مان ظاهر ٿي نمايان آهي. هڪڙي شخص سندن خدمت ۾ اچي عرض ڪيو ته مون کي ڪا دعا ڏسيو جا ڪعبي جي ڏسڻ وقت الله تعالیٰ کان گهران. فرمايو ته الله تعاليٰ کان گهر ته تون کي مستجاب الدعوات ڪري. جيڪڏهن اها دعا تنهنجي قبول ٿي ته مستجاب الدعوات ٿيڻ ته تنهنجا سڀ مقصد حاصل ٿيندا ۽ ڪو مشڪل باقي نه رهندو.

طواف ڪرڻ جي ترتيب

خانه ڪعبه جي گرداگرد ست دفعا چڪر لڳائي ڦرڻ کي طواف چوندا آهن. هڪڙي دفعي چڪر لڳائڻ کي شوط چئبو آهي ست شوط پورا ٿيا هڪڙو طواف ٿيو. هڪ دفعو آهي جو دفعا ڦري يا چار، رڪعتون پڙهيون ته ٿيندي پوري نماز. اهڙيءَ طرح شوط آهي جنهن طواف جو ست شوط آهي پورو طواف. مسجد الحرام ۾ داخل ٿيندي ئي انهن کي پهرين پهرين طواف ڪرڻو آهي ته نفل پڙهڻ. مگر جيڪڏهن فرض نماز جي جماعت تيار هوندي ته جماعت سان شامل ٿي پهرين فرض نماز پڙهي. گهر جي پوءِ اضطباع ڪريو. اضطباع جي معنيٰ احرام واري چادر ساڄي ڪلهي جي هيٺان ڪڍي کڻي کاٻي ڪلهي تي جنهن ۾ ساڄو ڪلهو پٺتي ڪليل اگهاڙو رکيو پوءِ مطاف ۾ ڪري طرف مصلا حنبلي کان وڃي بيهي جتي حجر اسود هجي سڄي هٿ تي بيهي هڪ ٿي هجي پوءِ نيت طواف جي ڪري ۽ چوي نَوَيْتُ اَنْ اَطُوْفَ طَوَافَ الْقُدُوْمِ سَبْعَةَ اَشْوَاطٍ لِلّٰهِ تَعَالٰی عربي ۾ دعا نه چوڻ ته ضروري نه آهي فقط دل ۾ نيت طواف جي ڪرڻ ضروري آهي. پوءِ ٿورو وڌي اڳتي ۽ پنهنجي ساڄي هٿ تي هڪ قدم کڻي حجر اسود جي سامهون ٿي بيهي ۽ ٻئي هٿ مٿي کڻي تائين کڻي الله اڪبر چوي جيئن نماز ۾ تڪبير چئبي آهي پوءِ حجر اسود کي ڏسندو وڃي ٻئي هٿ اهڙي رکي جيئن هٿن جي وچ ۾ منهن پنهنجو رکي ڪنهن نمائي حجر اسود کي بغير آواز جي چمي ڏئي ۽ سجدو ڪري ته پيرا چمي ۽ نرڙ پنهنجو ان تي رکي جيڪي چوماڻو سجدو ڪري ته ٿوري پري ڪيڏهن ماڻهن جو هجوم هجي ته حجر اسود کي هٿ لائي يا هجي ڏنڊي جي جا نه هجي ته پري ڪا شي جيئن لٺ جهڙي حجر اسود کي لڳائي اها چمي جيڪڏهن ماڻهن جي هجوم ۾ ايذاءِ جي ڪري اهڙيءَ به ڪري نه سگهي ته ڪو ضرور نه آهي ماڻهن کي ڏکائڻ يا

منڍ ۾ جيڪي ڪاڻ سامهون بيهي هٿ مٿي ڪري حجراسود ڏانهن اشارو ڪري گويا
ٻنهي هٿن حجراسود تي رکي ڇڏيو ۽ ٻنهي هٿن جي ترين کي چمي ۽ طواف جو
تعبير و شروع ڪري - ٽن پهرين شوطن ۾ رمل به ڪري. رمل جي معنيٰ ٽڪو
ٽڪو هلڻ ۽ ٻنهي ڪلهن لوڏڻ گويا عبادت ۾ قوت طاقت ۽ ٻنهي جو سڄي ۽ شجاعت
ڏيکاري. تو مگر ٻنهي معنيٰ اها نه آهي ته ٺيا ڏيئي ۽ ڊوڙندو وڃي بلڪ هر ڪا عبادت ۽ قابل
۾ فضيلت ماڻ شرعي حدن اندر ڪرڻ گهرجي جاهلن وارا ڪم نه ڪجن. ستون جيئن
شوطن ۾ رمل نه ڪري بلڪ بدستور معمول آهستگي ۽ اطمينان سان قدم اڳتي طواف
پورو ڪري. استلام حجر اسود جو طريقو مذڪورالصدر هر هڪ ڦيري ۾ ڪري
۽ ٻه طواف جي اول ۽ آخر ۾ ته ضرور ڪجي جو سنت مؤڪدا آهي. طواف پورو ڪري
ملتزم وٽ اچي غلاف ڪعبه کي جهٻڙي ٻنهي سيني ۽ پيٽ سان لڳائي منهن ۽
ڳل ٻنهي انهن سان ملي ۽ ٻئي هٿ مٿي ڪري ديوار سان لڳائي عاجزي ۽ گريه زاري
سان دعائون گهري پوءِ مقام ابراهيم جي پٺيان بيهي ٻه رڪعتون سنت طواف
جيون پڙهي بشرطيڪ اهو وقت ڪراهت جو نه هجي. پوءِ زمزم جي کوه وٽ اچي زمزم جو
پاڻي بيهي قبلي کي سامهون ڪري پيئي ۽ خوب ڍءُ سان پيئي مگر هڪ ئي ساهي سان
نه پيئي ٽن ساهين ڪري پيئي هر هڪ ساهي بسم الله سان شروع ۽ الحمدلله سان
ختم ڪري. تبرڪا جيڪو پاڻي منهن تي ۽ مٿي تي وجهي دعا خير جي گهري.

هاڻي حاجي پهريون طواف قدوم جو پورو ڪيو هاڻي هڪڙي صفا مروه ڏانهن
وڃي ۽ سعي ڪرڻ گهرجي جنهن جو بيان صفحه ۶۸ تي شروع ٿيو آهي صفا مروه جي سعي واسطي
وڃڻ وقت به حجر اسود جو استلام ڪري.

طواف جا قسم ڪيترا آهن؟

حاجين کي ٽي طواف ڪرڻ ضروري آهن. ٻيا سڀ نفل آهن.
هڪڙو طواف قدوم جو. يعني جيڪو ماڻهن ٻاهران مڪه
۾ اچي سو دخول ڪرڻ کان اڳ هڪڙو طواف ضرور ڪري اهو طواف اهل مڪه
۽ ميقات جي اندر رهڻ وارن تي لازم نه آهي. اهو قسم طواف جو سنت آهي.
ٻيو طواف زيارة جو. اهو طواف ته حج ۾ فرض آهي ۽ حج جو رڪن آهي جو ايام نحر ۾ ڪرڻ

ضروري آهي. عرفات کان موٽي منيٰ ۾ اچي رمي ۽ حلق ڪري احرام ڇوڙي
پوءِ ڏهين ڏينهن مڪه ۾ طواف لاءِ وڃي ڪري جي نه ته ٻي ڏينهن ٽي ڏينهن ضرور وڃي
انهه طواف ۾ رمل ڪجي اضطباع ڪونه ڪجي ڇو ته احرام لٿل ۽ ڪپڙا ڍڪيل آهن ۽
طواف کان بعد صفا مروه ۾ دوڙندو پر جيڪڏهن حاجي حج جي دخول وقت اڳي صفا
مروه جو سعي ڪري ديو آهي ته هاڻي سعي ڪرڻو نه آهي ته هن طواف ۾ رمل به
ڪونه ڪندو ڇو ته هي ڪليه قاعدو آهي ته جنهن طواف کان بعد حج جو يا عمره جو
سعي ڪرڻو آهي ته انهه طواف ۾ رمل ڪجي نه ته نه.

ٽيون آهي طواف صدر جو يعني موڪلاڻي جو ٻاهريون حاجي جڏهن پنهنجي ملڪ
وڃي ته ان مهل هنڪي پويون طواف ڪري ۽ هي ضروري آهي انهه طواف ۾ نه آهي رمل
نه اضطباع نه ڪو انهه کان پوءِ صفا مروه ۾ دوڙڻو آهي اهو قسم طواف جو واجب آهي.

مسئله طواف قدوم جو سمورو يا اڪثر حصو يا چار شوط ته ڇڏي ترسان ڪندو ته انهي
دم واجب ٿيندو ۽ جيڪڏهن ٽي يا ٿورائي ترسان ڪندو ته انهي صدقو واجب ٿيندو
هرهڪ شوط لاءِ اڌ ڏنو پر جيڪڏهن اهو طواف ورري ياڪائي ساں موٽائي
ڪيائين ته انهي تان مذڪوره ڏنڊ لهي ويندو ۽ نفل طواف جو به اهو حڪم آهي.

مسئله طواف زيارت جو سمورو يا اڪثر حصو ترسان يا حيض يا نفاس ساں
ڪيائين ته بدنه يعني ڇهوان يا ڏڳو ڪهي دم ڏيندو ۽ جيڪڏهن ٿورائي ساں ڪيائين
ته دم ٻڪري يا دنبو ڏيندو ۽ جيڪڏهن اڪثر طواف زيارت جو هنن ساں ڪيائين
فقط هڪ يا ٻه يا ٽي ڦيرا بي وضوائي ساں ڪيائين ته هر هڪ ڦيري لاءِ صدقو
ڏيندو پر جيڪڏهن اهو طواف ورري پوري ياڪائي ساں موٽائي ڪيائين ته مذڪور
جزا لهي ويندو پر شرط هڪ ته ايام نحر ۾ قضائي ڪندو ۽ جيڪڏهن ايام نحر
۾ قضائي نه ڪيائين پوءِ ايام نحر گذرڻ کان بعد قضائي ڪيائين ته تاخير جي ڪري
دم جو ڏنڊ نه لهي ويندو.

مسئله طواف صدر جو سمورو نه ڪيائين يا ترسان ڪيائين ته واجب جي ترڪ ڪري
انهي ڪري لازم ٿيندي ۽ جيڪڏهن بي وضوائي ساں ڪيائين ته هر هڪ شوط لاءِ صدقو

ڏيندو-

طواف جا شرائط ۽ لوازم ۽ آداب

مطلق طواف جي نيت ڪرڻ يعني عبادت جي ارادي سان ڦرڻ لازم آهي سو جيڪڏهن بغير نيت طواف جي چڪر لڳايائين مثلاً ڪنهن دشمن کان ڀڄي ٿي لڪي ٿي يا ڪي ماڻهن کي جهلڻ لاءِ ڊوڙندي يا پاڻ ستت پيو ستو پيو آهي ۽ پيا ماڻهو ان ڳالهه کي نٿا ڄاڻن ته اهو طواف جائز ڪونه ليکبو جي ته نيت عبادت جي نه ٿي مگر تعين ڪرڻ ته ڪهڙو طواف قدوم جو آهي يا فرض يا نفل جو ضروري آهي بلڪ جيڪڏهن تعين ۾ غلطي ڪيائين ته به حرڪت نه آهي- مثلاً ٻاهرين ماڻهن جي پهرين نفل جي نيت سان طواف ڪري ته اهو طواف قدوم جو ٿيندو ۽ جيڪڏهن ايام نحر ۾ ڪي طواف ڪيائين ته اهو فرض ۾ ڳڻبو اگرچه نفل جي نيت ڪندو ۽ موٽڻ وقت طواف ڪيائين ته اهو طواف الوداع ليکبو-

ٻيو ته طواف ڪعبة الله شريف جي ٻاهران ۽ حطيم کان به ٻاهر ڪرڻو آهي جيڪو ڪعبة الله شريف جي اندر طواف ڪندو ته درست نه آهي ۽ ٻاهرين حد طواف جي خاص مطاف سان بندش نه آهي بلڪ جيڪڏهن ٻاهرين مطاف ۽ ٿنڀن کان ٻاهر ڪندو يا کوهه زمزم ۽ جيئن مصلائن کان به ٻاهران ڦرندو ته به درست آهي بشرطيڪ مسجد الحرام ۾ مگر ڪعبه کي ويجهو ٿي طواف ڪندو ته وڌيڪ افضل آهي وضو ۽ پاڪائي سان طواف ڪرڻ تن ۽ ڪپڙا پاڪ رکڻ- ستر عورت جو ڍڪڻ مردن تي خواه زالن تي واجب ۽ پيادو هلڻ ۽ حجر اسود کان شروع ڪرڻ ۽ سڄو طواف ڪرڻ يعني ڪعبة الله شريف جي سڄي پاسي کان هلڻ ۽ خانه ڪعبه کي طواف ڪندي جي کٻي هٿ تي جهلڻ واجب آهن- چار ڪنڊ جي ڪعبة الله شريف جو ۽ موقعه ايندي پاسي آهي ۽ ٻيت الهندي پاسي عربي خانه ڪعبه کي مڪرم ماڻهن فرض ڪيو آهي جو اترندي پاسي رخ ڏکڻ ڪري ٿي ڪيو باب الڪعبة انهي موقعه ۾ مهانه تي آهي سو هٿ انهي تي ذڪر ۽ ڪيو اتر موقعه مشرق ڏانهن ۽ ٻئي مغرب ڏانهن- اهي سڀ ڪري عرب وارن تي نالا الاصبا- دبور- شمال- جنوب رکيا آهن جيڪو واءُ مشرق جي طرف کان لڳندو وارد آهي سو صبا جيڪو مغرب جي طرف کان ٿڌو ٿي دبور جيڪو صبح جي ڪئي هٿ

يعني اتر پاسي کان گنبذ وانگي شمال چوندا آهن ۽ قطب تاري وارو پاسو ۽ شمال يعني ڪبو ڪوٺبو آهي جيڪو سامهون هٿ کان گنبذ وانگي جنوب چوندا آهن
حجرِ اسود جو استلام ۽ تڪبير جي وقت ٻئي هٿ مٿي ڪرڻ

تمام نفل ۽ ٻين شرطن ۾ ڪبو ۽ اضطباع سچي طواف ۾ جنهن کان پوءِ سعي يعني صفا مروه ۾ ڊوڙڻو آهي ۽ سعي جي واسطي ٻيهر استلام ڪرڻ مسنون آهي. هر هڪ طواف ۾ ڪامل استلام اٺ پيرا ٿئي ٿو ۽ جيڪڏهن طواف کان پوءِ سعي به ڪرڻو آهي ته انهن طواف ۾ ڪل نوَن دفعا استلام ٿيندو. طواف ۾ ماثوره دعائون پڙهڻ ۽ ڪعبة الله شريف کي ويجهو طواف ڪرڻ مگر شاذروان يعني ديوار ڪعبه جي پشتي کان ٻاهر لنگهڻ ۽ زالن کي رات جو طواف ڪرڻ ۽ هجوم وقت خانه ڪعبه کان پري ٿي طواف ڪرڻ مستحب آهي.

طواف ۾ رڪن يماني کي فقط ساڄو هٿ لائڻ به مستحب آهي مگر انهي کي چمڻ يا منهن مٿو ملڻ يا هٿ سان پري کان اشارو ڪرڻ ثابت نه آهي. رڪن يماني خانه ڪعبه جي ڏکڻ واري ڪنڊ تي لسو ڪارو پٿر لڳل آهي جو غلاف ڪعبه کان اهو ننگر ظاهر ۽ کليل آهي. ٻيو ملڪ شام طرف تي آهي جيڪڏهن ميت ملي ته هر شرط ۾ انهي لمس ڪجي نه ته باقي ٻين رڪن "شامي" ۽ "عراقي" کي نه چمڻ نه هٿ لائڻ نه اشارو ڪرڻ ثابت آهي بلڪ بدعت آهي حجرِ اسود ۽ رڪن يماني کان سواءِ ٻي ڪنهن جاءِ تي به استلام ڪرڻ مشروع نه آهي.

طواف ۾ جيڪي ڳالهيون ممنوع آهن. بي وضو اُگهاڙي سان يا جنب ۽ حيض نفاس وارن طواف ڪرڻ حرام آهي آهي ۽ طرح اگهاڙا ٿي وڃڻ جيتري جو ستر نماز ۾ ڍڪڻ فرض آهي اوترو طواف ۾ فرض آهي. اُبتو طواف ڪرڻ يعني ڪعبه شريف کي ٻنهي ساڄي پاسي ڪري ڦرڻ يا اُن جي هلڻ يا بغير عذر جي سوار ٿي طواف ڪرڻ يا پاڻ تي اٿاڻي ڊٻ منع آهن. طواف ۾ اجايون ڳالهيون ٻولڻ ڪرڻ بيت پڙهڻ مگر جيڪڏهن مناجات يا حمد ۽ ثنا جو شعر آهي ته منع نه آهي سودو وڪرو ڪرڻ يا ڪو به اهڙو ڪم ڪرڻ جو خضوع ۽ خشوع آداب ۽ احترام کي منافي هجي جهڙو

ته هيءَ انهيءَ هوندي انهيءَ مان ڌانئو ڦهلبو ڇاڪاڻ ته رکي هلڻ وغيره مڪروه
آهن - ۽ هر قسم نجاست سان يعني بدن جي پليت هجڻ يا پليت ڪپڙي سان طواف ڪرڻ
يا پيشاب توڙي بند ڪري هلڻ مڪروه آهي .

مسئلو جنهن وقت جماعت جي تڪبير ٿئي انهيءَ وقت طواف شروع ڪرڻ ڪراهت آهي -
۽ جيڪڏهن اڳي شروع ڪيو آهي ۽ پاڻ ٿيو ته جماعت کي وڃي پڄندو ۽ پوءِ پيلي
پورو ڪري -

مسئلو طواف جي شوطن يعني ڦيرن ۾ موالات يعني لڳولڳ ڪرڻ مسنون آهي
۽ انهي وچ ۾ سند هو ڪرڻ ۽ ٻئي ڪم سان مشغول ٿيڻ مڪروه آهي - مگر ٿوري وقت
سند هو جنهن ۾ سند هوندي مثلاً پاڻي پيئڻ لاءِ بيهڻ مڪروه نه آهي .

مسئلو ۽ طواف ڳنڍڪرڻ يعني وچ ۾ نفل نه پڙهڻ ۽ هڪ ٻئي جي پٺيان لڳولڳ
طواف ڪرڻ مڪروه آهن بشرطيڪ انهي وقت مڪروه نماز جو نه هوندو ۽ سير
جيڪڏهن انهي وقت نماز جو مڪروه آهي ته پوءِ لڳولڳ طواف ڪري ۽ جيترا طواف
ڪيائين اوترا نفل پوءِ مباح وقت ۾ پڙهي ادا ڪري .

طواف ۾ جيڪي ڳالهيون جائز آهن

سوال طواف ۾ ڳالهائڻ ٻولائڻ جي منع نه آهي؟ ضروري ڳ
جواب عرض درست آهي باقي اجايو ڳالهائڻ ٻولائڻ
طواف ۾ ته ڇا پر خود مسجد الحرام ۾ به منع آهي انهيءَ طرح ڪنهن جي سلام عليڪم
۾ انهي جواب ڏيڻ ۽ ڇڪ ڏيڻ ۾ الحمد لله چوڻ ۾ انهي جواب ڏيڻ مسئلو
پڇڻ ۾ انهي جواب ڏيڻ سڀ درست آهن - طواف ۾ پاڻي پيئڻ ته درست
آهي باقي ماني يا ڪا ٻي شيءِ کائڻ جيڪڏهن ٿوري شيءِ آهي ۽ طواف
۾ خلل نٿو پوي ته حرڪت نه آهي پر جيڪڏهن طواف ۾ رنڊڪ پوي ته ڪراهت
آهي طواف پاڪ جتي يا موزن سان ڪرڻ درست آهي پر بغير عذر جي جتين سان طواف
ڪرڻ مڪروه ۽ ترڪ ادب جو آهي جتي سان طواف ڪرڻ يا نماز پڙهڻ ته ڇا خود پير
جتين سان مسجد ۾ اچڻ به مڪروه آهي ڇو ته ترڪ ادب جو آهي لقوله تعالیٰ فاخلع
نعليك انك بالواد المقدس طوى انهيءَ طرح دهڻ ۾ جهڻ يا پاڪي ڏوڻ وغيره ۾ ڪن

طوافن ڪرڻ عذر جي سبب درست آهي بغير عذر جي مڪروه -

اتان ئي مغرب يا ٻي ڪنهن ضروري ڪم لاءِ طواف ڇڏي وڃڻ درست آهي بلڪ پيشاب يا قضاءِ حاجت بند ڪري طواف ڪرڻ مڪروه آهي گهر جي ته قضاءِ حاجت لاهي وضو ڪري وري اچي پنهنجو طواف پورو ڪري -

مسئله طواف ڪندي فرض نماز جي جماعت قائم ٿئي يا نماز جنازه جي پڙهجي ته طواف بند ڪري وڃي جماعت سان شامل ٿئي پوءِ پنهنجو طواف پورو ڪري -

مسئله وضو تازه ڪرڻ لاءِ يا نماز جنازه لاءِ يا سنت جماعت لاءِ جتي طواف ڇڏي ويو آهي وري اچي اتان طواف شروع ڪري مگر جيئن شوط ڪان اگر گهٽ طواف ڪيو آهي ته بهتر آهي ته سر نو طواف شروع ڪري پوءِ جيڪڏهن جيئن شوط ڪان وڌيڪ ڪري ويو آهي ته اهو ساڳيو پورو ڪري -

ٻه رڪعتون سنت طواف جون -	هر هڪ طواف کان بعد ٻه رڪعتون نفل طواف جون پڙهڻ واجب آهن حرم شريف ۾ طواف کان بعد ڪيترا

پڙهڻ ته مسنون آهن مگر جيڪڏهن ان وقت نه پڙهيون يا حرم شريف ۾ نه پڙهيون ته به مشروع آهن هر جاءِ ۾ هر مڪان ۾ بلڪ پنهنجي ملڪ ۾ پڙهي سگهي ٿو پر افضل آهي ته مقام ابراهيم جي پٺيان جتي اڪثر ماڻهون پڙهندا آهن ان وقت پڙهي مقام ابراهيم جي پٺيان نفل پڙهڻ جي جاءِ گوهن مرمر جي وڇايو باب ڪعبه جي سامهون جيئن ستونن جي ڇت سان سنگ مرمر جي فرش سان ٺهيل آهي پر جيڪڏهن اتي هجوم ڪري اتي جاءِ نه ملي ته بهتر آهي حطيم ۾ پڙهي يا ٻئي هنڌ مطاف ۾ ڪعبه جي ويجهو پڙهي نه ته حرم شريف ۾ جتي خالي جاءِ ملي اتي پڙهي پر مستحب آهي ته پهرين رڪعت ۾ سوره قل يا ايها الڪافرون پڙهي ۽ ٻي رڪعت ۾ سوره قل هو الله احد پڙهي ان کان بعد دعاء آدم عليه السلام جي گهري (اها دعا دعائن جي باب ۾ لکبي) مگر ياد رکڻ گهرجي ته هي نفل مڪروه وقتن ۾ پڙهڻ منع آهي يعني پره ڦٽي کان بعد سج اڀرڻ تائين ۽ نماز عصر پڙهڻ کان بعد مغرب تائين ۽ استوا يعني پوري ٻن پهرن جي وقت - اهڙي طرح خطبه پڙهڻ جي وقت ۽ فرض نماز جي جماعت شروع ٿيڻ

وقت پوڻ تي پڙھجي بلڪ صبر ڪري تانجو وقت ممنوع گذري وڃي پوءِ اھي نفل پڙھي
مغرب نماز کان بعد پھرين اھي نفل پڙھي پوءِ سنت پڙھجي جيتوڻيڪ نفل واجب آھي
پر واجب سنت کان مقدم پر انھن جو ادا ڪرڻ لازم.

مسئلو مٿين مذڪوره وقتن ۾ طواف ڪرڻ مڪروه نه آھي بلڪ طواف ھر وقت
جائز پر ڪري فقط نماز پڙھڻ مڪروه آھي پوءِ جڏھن مڪروه وقت نماز جو گذري
وڃي تڏھن جيترا طواف ڪيا آھن اوترا نفل پڙھي.

مسئلو اضطباع (يعني احرام جي چادر ڪلھن کان ھيٺان آڻڻ ۽ ڪلھو اگھاڙو رکڻ) جو حڪم خاص حالت طواف جي ساڻ آھي طواف کان سواءِ صفا مروه جي سعي ۾ وقوف
عرفات ۾ منيٰ جمار ۾ ڪنھن ھنڌ اضطباع ڪرڻ مسنون نه آھي خصوصاً نماز جي وقت
ڪلھو ڍڪڻ ۽ بابي اگھاڙو ڪري نماز پڙھڻ مڪروه آھي نھ ڪري گھرجي تھ
طواف ڪري اضطباع ڇڏي ڏئي ڪلھا ڍڪي نفل طواف جا پڙھي نت نماز مڪروه ٿيندي

متفرق مسئلا طواف جا

مسئلو آفاقي کي نفلن پڙھڻ کان طواف ڪرڻ افضل آھي ۽ شھر وارن کي حج جي
موسم ۾ طواف ڪرڻ کان نفل پڙھڻ بھتر آھي ڇو جو موسم ۾ ھو انھن ساڻ مزاحمت نه ڪن
جيئن ھو پرديسي غريب ويچارا سالن جا سڪايل پوري طرح سان سڪون لاھين.

مسئلو طواف جي ڦيرن ۾ شڪ پئجي ويو. خبر ناھي تھ ڪيترا ڦيرا ڪيم. سو جيڪڏھن
طواف فرض يا طواف واجب ۾ شڪ پئجي اچي تھ سر نو طواف شروع ڪندو ۽ شڪ کي
دفع ڪندو پر جيڪڏھن اھو طواف سنت يا نفل طواف آھي تھ غلبه ظن تي عمل ڪندو
يعني پاسو گھڻو گمان ٿئي انھي تي عمل ڪري. برخلاف انھي نماز جي رڪعتن ۾ پل
پوڻ ۾ ھر صورت خواه نماز فرض ھجي خواه نفل يا سنت تھ غلبه ظن تي عمل ڪرڻ جائز آ

مسئلو طواف ۾ ستن جي بجاءِ اٺ ڦيرا ڏئي ويو. ھاڻي جيڪڏھن اٺون ڦيرو
جاڻي ٻجھي ڏنو آھي تھ اھو نئون طواف شروع ڪرڻ مثل واجب ٿيو باقي ڇھ ڦيرا
ڏئي طواف ڪامل پورو ڪندو ڇو تھ نفل شروع ڪرڻ سان مثل واجب ٿي ويندو
پر جيڪڏھن اھو اٺون ڦيرو ستن ڦيرن جي خيال سان ڪيو آھي تھ بس.

مسئلہ طواف جيتري قدر ڪعبه شريف کي ويجهڙائيءَ ۾ ڪبو اُترو افضل آهي
مگر بشرطيڪ شاذروان ۾ نه هلي يا هٿ سان طواف ڪندڙ جو ڪپڙو نه لڳي.

شاذروان: ديوار ڪعبه جي پيڙهه ۾ جيڪا سنگ مرمر جي پٽي تيار آهي تنهنکي
شاذروان چئبو آهي تنهن جي تول هڪ هٿ جيتري آهي. اماڻن جو هن ۾ اختلاف
آهي ته ڇا اها پٽي بناءِ ڪعبه ۾ داخل آهي يا بنا کان خارج زمين آهي. امام شافعي
رح بنا ۾ داخل آهي ۽ امام ابو حنيفه رح بنا کان خارج. چونڪ طواف بناءِ ڪعبه
کان خارج ڪرڻ بالاتفاق لازم آهي تنهنڪري هن مسئلہ ۾ اختلاف ٿيو آهي. امام
شافعي رح جي موجب ماڻهون شاذروان ديوار ڪعبه سان لڳي طواف ڪندو يا
طواف ڪندي هٿ ڪپڙو شاذروان سان لڳندو ته انهي جو طواف صحيح نه آهي. ۽ امام
صاحب رح جي چونڪ شاذروان بنا کان خارج آهي ته طواف انهي صحيح آهي مگر افضل آهي
ته پاهران ڪري خروجا عن الاختلاف. پر اهو امڪان تڏهن هو جڏهن شاذروان
زمين سان برابر هوندي هئي جڏهن سنگ مرمر سان ماٿي پٽي ٺهي ڪيو ويو آهي
تڏهن انهي شان هلڻ جو امڪان ئي ڪونه آهي.

فائده: ڪعبه شريف کي ويجهو هڪ هٿ تي جيڪا ماڻهون طواف ڪندا رهندا هڪ
ڦيري ۾ هنجون هڪ سو ڏهه وکون ٿينديون ۽ ستن ڦيرن ۾ ست سو ستر وکون
ٿينديون. هي اندازو هوءَ لڳايو ويو آهي ته هڪ شوط ۾ ميل جي سوءَ حصي پٽي
بيٺي آهي يعني طواف ۾ ستن ڦيرن ۾ اڌ ميل کان ٿورڙو جيترو ٿئي ٿو مگر هي
تخمينو غلط لڳايو ويو آهي ڇو ته ڳالهه صحيح آهي.

مسئلہ رمل ڪرڻ ٻه نوع هلڻ جو آهي جنهن ۾ وکون ويجهيون ويجهيون سان
تکيون تکيون ڪري کڻجن ۽ ڪلهن لوڏي هلجن تنهن ۾ وترڻ ۽ ٻنهي جي
جوانمردي بهادري جي شجاعت ڏيکارڻ جو جنگ جي ميدان ۾ تعريف ممتاز آهي
۽ اضطباع جي معنيٰ آهي ته چادر جو هڪ ڇيڙو کٻي ڪلهي تي وجهي وچ انهي جو سڄي بغل جي
هيٺان آڻي ٻيو پاسو چادر جو وري به کٻي ڪلهي تي وجهي جيئن سا جو ڪلهو اگهاڙو
رهي اها به نشاني پهلوانن جي آهي.

جڏهن حضرت رسول ڪريم عليه الصلوٰة والسلام هجرت جي ٽئين سال پنهنجي اصحابن سان عمرو قضا ڪرڻ لاءِ مڪه شريف ۾ آيا ۽ آهسته آهسته طواف ڪيائون تڏهن ڪن مشرڪن ٺٺولي ڪري چيو ته هنن کي مديني جي ٽپ ناتوان ۽ ضعيف ڪري ڇڏيو آهي پوءِ حضرت جن پنهنجي اصحابن کي فرمايو ته اوهين طواف ۾ رمل ڪريو ته مشرڪن کي اوهان جي طاقت ۽ قوت جو معلوم ٿئي پوءِ اها سنت يادگار طور قيامت تائين قائم رهي ۽ اڄ تائين انهيءَ تي عمل آهي.

مسئلو رمل هر هڪ ڦيري ۾ حجر اسود کان شروع ڪري رڪن يماني تي ختم ڪندو رڪن يماني کان حجر اسود تائين آهسته آهسته هلندو يعني ٽن پاسن کان ڊوڙي ۽ چوٿين پاسي کان معمولي رفتار هلندو ۽ رمل نه ڪندو.

صفا مروه جو سعيو ۽ ان جو بيان: طواف ڪري زمزم جو پاڻي پيئي جنهن کي سعيو ڪرڻو آهي سي مسجد الحرام مان نڪري صفا مروه تي ڊوڙندا آهن. صفا مروه جي وچ ۾ ست دفعا هلڻ وڃڻ کي سعيو چئبو آهي.

صفا مروه در اصل ننڍيون ٽڪريون هيون جي ڇهه سو فوٽ جي مفاصلي تي هيون پر هاڻي شهر مڪه جي وڌڻ ڪري تڏهن جبلن جي وچ وارو ميدان خالي هو مگر هاڻي جڏهن شهر تمام وڏو ٿيو آهي انهي ميدان جي ٻنهي طرفن ۾ دڪان ٺهي ويا آهن ۽ وڏي بازار لڳي وئي آهي انهي بازار وچان سڙڪ ٿي هلي اچي وڃي ٿي جا ٽڪرن سان آهي ۽ ٻنهي طرفن دڪانن تي جيڪي ڪار سودو وڪڻڻ ڪندا آهن.

نقل آهي ته حضرت ابراهيم پيغمبر عليه السلام جڏهن شام مان پنهنجي عيال بي بي هاجره ۽ پنهنجي پٽ اسماعيل کي وٺي آيو ۽ ان جاءِ تي ڇڏي هو پاڻ ورڻي پنهنجي ملڪ شام ڏانهن روانو ٿيو ۽ انهن جي کاڌي پيتي لاءِ ڪجهه سامان ڇڏي ويو جو ٿورن ڏينهن کان پوءِ پاڻي سڀ ختم ٿي ويو تڏهن بي بي هاجره پنهنجي پياري پٽ اسماعيل جي اڃ لاهڻ لاءِ پاڻي جي تلاش ۾ نڪتي صفا جي ٽڪري تي چڙهي ڏسڻ لڳي ته ڪو پاڻي نظر اچي

هن ڪان پاڻي وني ٻنهي آج لاءِ جي ٻچڪما هئڻ پاڻ ولو نظر ڪري آس ۾ ئي ٻي پاسي ڪان مروه جي ٽڪري تي چڙهي ڏسڻ، پاڻي مٿ پاڻي جي تلاش ڪرڻ پيئي انهن حق وجه ۾ ستن ڀيري اهڙا ماڻهن ڊوڙي واپس آئي هيڏانهن وري معصوم پٽ اسمٰعيل عليه السلام اڄ جي ڀينا ڀي ڪان زمين تي ٻنهي پيرهڻي - هيءَ هو اچي ڏسي ته مسند پيرن وٽان انهن وادي ۾ پاڻي جو چشمو بيدا اٿيو آهي ۽ الله تعالى جي قدرت سان پاڻي پيو وهي ٻي ٻي سگهوري ڪٽڻ خوشي مان پاڻي جمع لاءِ انهي جي پاسي هٿن سان پٽو ڏيندي جو ٻي چيو ته زم زم يعني بيهه بيهه پوءِ رفته رفته اتي کوهه ٿو هيو ۽ نهوبو آب ڏيڻهه تائين زمزم جي نالي سان مشهور آهي. خير مطلب ته حج ۽ عمره ۾ انهن ٻن ٽڪرين جي وچ هيٺين مسنون طريقي سان ڊوڙڻ ۾ ست ڀيرا اچڻ وڃڻ واجب آهي.

روايت آهي ته جاهليت جي زماني ۾ عربن ٻه بت صفا ۽ مروه تي رکيا هوا "اساف" نالي بت صفا تي ۽ "نائله" نالي بت مروه تي رکيل هو - جڏهن هو صفا مروه وچ ۾ ڊوڙندا هوا ته هن پاسي تي اساف کي هٿ لائي موڪن مکيندا هوا ۽ هن پاسي نائله کي موڪن مکرهڻ لائي چيندا هوا ۽ اهڙي طرح انهي عبادت ڪندا - جڏهن اسلام آيو ۽ بت ڪيرايا ۽ اڇلايا ويا ته ڪي مسلمانن کي صفا مروه جي وچ ڊوڙڻ ۾ انهي روڪ ڪرڻ ۾ ڏکي تي لڳي ته هن الله تبارڪ وتعالى هي آية قرآن شريف ۾ نازل ڪئي ۾ اِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللّٰهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ اَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَّطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَاِنَّ اللّٰهَ شَاكِرٌ عَلِيْمٌ ۝ يعني تحقيق صفا ۽ مروه ڪالنشانين ج جي آهن پوءِ جيڪو ج ڪري يا عمرو ڪري ته ڪو گناه انهي تي نه آهي جو طواف (يعني سعي) ڪري وچ انهن ٻنهي جي - ۽ جيڪو چڱو ڪم ڪري ٿو ته الله تعالى انهي کي ثواب ڏيندڙ ۽ انهي عمل تي عالم آهي - پوءِ مسلمانن جي دلين مان اهو خطرو هلي ويو.

مسنون طريقي سان صفا مروه جي ڊوڙڻ جي ترتيب

حاجي طواف ڪري واجب طواف جو پڙهي زمزم پيئي وري ۾ حجر اسود کي چمي ڏئي ۽ جلد بغير دير ڪرڻ جي باب الصفا کان نڪري پري صفا جي ٽڪري تي چڙهي. باب الصفا مشهور دروازو مسجد الحرام جو صفا نڪري ڪي ويجهو آهي انهي دروازه مان

نڪري ۽ وڃڻ مستحب آهي نه ته ڪنهن به دروازي کان نڪري. صفا تي وڃي ۽ مسجد مان
نڪرڻ وقت مستحب آهي ته جاءِ کان ٻاهر ڪاٻو پير ٻاهر ڪڍي جئن ته الله جي گهر وٽ
هميشه جاءِ کان ساڄو پير اڳ ڪري اچڻ مستحب آهي. ۽ سعي جي نيت ڪري چوي
ته نَبْدَأُ بِمَا بَدَأَ اللهُ تَعَالىٰ بِهٖ. إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ
أَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللهَ شَاكِرٌ عَلِيْمٌ
پوءِ صفا تي چڙهي جيترين ماڻهي ڏاڪڻ تي قبلي ڏي سامهون ٿي بيهي جو ڪعبة الله
شريف نظر اچي، ۽ پوءِ ٻئي هٿ آسمان ڏانهن دعا گهرڻ وانگر کڻي حمد ۽ ثنا تڪبير ۽
تهليل چوي ۽ پوءِ نبي ڪريم عليه الصلوٰة والسّلام تي صلواتون پڙهي، ۽ پنهنجي واسطي ۽ ٻين
ٻين مسلمانن لاءِ دعا گهري ۽ گهڻو وقت بيهي دعائون گهري جو هتي پڙهڻ سان دعا قبول ٿئي
مروه ڏانهن وڃي ۽ واٽ تي به ذڪر ۽ دعائن سان حمد ۽ ثنا ۾ مشغول رهندو
(ڪيترين مسنون دعائن دعائن جي باب ۾ لکيون ويون آهن ڏسي پڙهجي) مگر ياد رکڻ
کپي ته صفا کان هيٺ مروه ڏانهن ويندي وقت هڪڙا نشان سائو ٿنڀ مسجد جي ڀت
سان لڳل نظر ايندو، جنهن کي ميل اخضر چئبو آهي، ۽ ٻيو گهڻو اڳتي وڃي ڀت سان لڳل
ٿي پيو اهڙو نشان سائو ٿنڀ لڳل نظر ايندو جو اڳئين زماني ۾ اتي وادي هوندي هئي
اگرچه اها هاڻي اهڙي اونهي وادي نه آهي مگر تنهن ۾ اچڻ سان ڪجهه نشيب آهي. انهن
وادي جي وچ ۾ هن پري هاڻي ۽ نشان لڳل آهن مڪي عربي ۾ ميلين اخضرين
چئبو آهي انهن ٻنهي نشانن جي وچ ۾ مردن ماڻهن کي ڊوڙڻ يعني تکو هلڻ ٿورو ڪجهه ڊوڙڻ
سنتي پيرا ضرور آهي ميلين کان اڳي پوءِ ۾ ڊوڙڻ گهرجي آهسته آهسته مگر
معمولي رفتار کان ڪجهه تکو هلڻ گهرجي. عورتن کي فقط اصلي ڊوڙڻ نه گهرجي مردن کي به
سڄي واٽ ڊوڙڻ غلط آهي فقط انهي ۾ ڊوڙڻ گهرجي. مطلب ته جڏهن اهو
معاملو طي ڪري، مروه تي وڃي چڙهي مروه جي پٿر تي چڙهي اچي صفا
وانگي قبلي ڏي سامهون ٿي بيهي ۽ هٿ کڻي دعائون گهري حمد ۽ ثنا تڪبير ۽ تهليل چوي
مروه تي بيهڻ سان ڪعبة الله شريف هاڻي ڏسڻ ۾ نه ٿو اچي ڇاڪاڻ ته ڪيترائي جايون
۽ عمارتون ٺهي ويون آهن. مگر جيڪڏهن ڏسجي ته ٺيڪ ۽ نه ڏسجي سعي هت تي لاڳو ڪري

ٻيهندو ۽ نه قبله کي سامهون ٿي ويندو - اهو ٿيو هڪڙو دور پوءِ مروه کان هيٺ
صفا تي معاذالله اچي ۽ جيئن پهرين واڳي دات جي ذڪر ۽ دعائن ۾ مشغول رهي ۽
سلن جي وچ ۾ ڊوڙ پائي صفا تي وڃي دستور سابق جيئن دعائون گهري اهو ٿيو ٻيو
دور ۽ ورڻي هي مروه ڏانهن اچي اهو ٿيو ٽيون دور اهڙيءَ طرح ست ڦيرا پورا ڪري شروع
صفا کان ختم مروه تي ڪري ۽ مسجدالحرام ۾ اچي ٻه رڪعتون نفل پڙهي احرام ڇوڙڻ
جيئن نه متو عمره اهي احرام ڇوڙي ڪالمعتمر احرام سان رهي ڪالحاج -

مسئله ڊوڙ جو اهو مطلب نه آهي ته ڪي گهوڙي واڳي يڪدم تکي ڊوڙ پائي - بلڪ
ڪجھ تکو تکڙو هلي خواه مخواه پاڻ کي پاڻ ملهٽ ڪوڪو ايذاء نه ڏئي ۽ جاڳي ڊوڙ نه پائي

شرائط ولوازم سعي جا - اول سعي جو شرط هي آهي ته صفا مروه جي وچ ۾ ڊوڙي جيڪڏهن
ان کان ٻاهر يا ٻنهي پاسي ڪنهن جي ڊوڙندو ته صحيح نه آهي -

ٻيو ته پهرين طواف ڪري پوءِ سعي ڪندو جيڪڏهن ڪو بنا طواف جي سعي ڪندو ته
اهو درست نه آهي .

ٽيون ته في الحال اڳي من احرام ٻڌو وچي جيڪڏهن مرهين احرام ڪنهن قسم جا احيان ٻڌل ڪوئي
نه هوندو ته سعي صحيح ٿي نه سگهندو پر جيڪڏهن احرام ٻڌي ڇوڙيو هوندو
مثلاً حاجي عرفات کان موٽي منى ۾ مٿو حلق ڪري احرام ڇوڙيو هوندو ۽ طواف ۽ سعي
جي واسطي مڪي آيو هوندو ته هو بنهي ڪمن سان طواف ۽ سعي ڪندو برخلاف
عمري جي جو هن ۾ احرام سان سعي ڪرڻ واجب آهي -

چوٿون شرط آهي ته شروع صفا کان ڪندو ختم مروه تي ڪندو جيڪڏهن برعڪس ڪندو
يعني مروه کان شروع ڪندو ۽ صفا تي ختم ڪندو ته اهو دور شمار ڪونه ليکبو - ڇهه ڦيرا ڪري
پر اٺون ورو ڪري مروه تي ختم ڪندو .

پنجون شرط آهي ته هن طواف ڪري سا دنيا حيض ۽ نفاس سان نه ڪيو هجي جو ته اهو طواف
صحيح نه ٿيو گويا هن بنا طواف جي سعي ڪيو -

ڇهون ته حج جي مهينن اندر يعني شوال کان آخر ايام نحر تائين سعي ڪرڻ ضروري
آهي جيڪڏهن ان وقت کان اڳي پاڻ ۾ حاجي سعي ڪري ته اگرچه احرام سان ٿي هجي

ڏاهو حج جو نه ٿيندو برخلاف سعي عمري جي جو اهو حج جي موسم کان اڳي به درست آهي پر پوءِ به درست آهي جيئن ته عمرو سڄي سال ۾ ڪري سگهي ٿو، ۽ حج لاءِ خاص اهي ڏينهن مقرر آهن. سعي ۾ ته اڪثر ڦيرا يعني چار ڦيرا لازم آهن جيڪڏهن انهن کان به گهٽ ڪيا پر ته اهو سعيو صحيح نه ٿيو پر جيڪڏهن اڪثر ڪيائين پر ٿورا ڇڏيائين ته هر ڦيري لاءِ صدقو ڏيندو ۽ سعيو صحيح ٿيندو.

واجبات ۽ مسنونات ۽ مباحات سعي جا سعيو پيادو ڪرڻ سان واجب آهي جيڪڏهن بنا عذر جي سواري تي يا ڪيسا تيون تي ڪندو ته حرام آهي ۽ دم ڏيندو ۽ باقي جيڪڏهن عذر سبب ڪندو ته حرڪت نه آهي نڪو دم ڏيندو.

اهو به خيال رکڻ گهرجي ته اچڻ وڃڻ ۾ صفا مروه جي ٽڪرين تائين پهچڻ ضروري آهي جيڪڏهن ڪجهه ڀاڱو برابر گهٽ ٿيو ته آڳي ۾ ورتي ويندي ته سعيو صحيح نه ٿيندو. باقي ميلن سڀن ۾ ٽڪرين مٿي چڙهڻ ضروري نه آهي بلڪ خلاف سنت آهي هڪڙي ٻئي ڦيري پٺيان ڪرڻ آهي "موالات" يعني طواف ڪرڻ کانپوءِ لاڳيتو سعيو ڪرڻ ۽ سعي جا ڦيرا لاڳيتا ڪرڻ مسنون آهن. جيڪڏهن هڪڙو ڦيرو ڏئي ورڪي ويٺو يا هلندو ويندو ورڪي اچي پيو ڏيندو ته سعيو صحيح ٿيندو مگر ترڪ سنت جو ٿيندو. صفا مروه تي چڙهڻ ۽ ميلن جي وچ ۾ ڊوڙڻ ۽ ستر عورت جو ڪرڻ به مسنون آهي. تڪبير ۽ دعا ذڪر دعائون پڙهڻ ۽ خضوع ۽ خشوع سان هلڻ سعي کان پوءِ ٻه رڪعتون نفل مسجد الحرام ۾ پڙهڻ مستحب آهن.

سعي ۾ ڳالهائڻ ٻولڻ کائڻ پيئڻ مباح آهي. جنازه نماز واسطي ٻيهڪڻ به درست آهي جيڪڏهن وقتي نماز جي جماعت قائم ٿئي ته سعيو بند ڪري وڃي جماعت سان شامل ٿي نماز پڙهڻ گهرجي پوءِ اچي باقي سعيو پورو ڪري. سود ۽ سلوڪ ۽ اجايو گالهيون ڪرڻ ۽ ٿيڻ جي وچ ۾ گهمڻ سنت جو ڪرڻ ۽ بنا عذر جي سواري تي هلڻ ۽ ميلن جي وچ ۾ آهسته آهسته هلڻ مڪروه آهن.

مسئله طواف کان اڳ ۾ سعيو صحيح نه آهي جيڪڏهن ڪو ماڻهو پهرين صفا مروه جي ڊوڙ ڪري پوءِ طواف ڪندو ته اهو سعيو معتبر نه ٿيندو بلڪ طواف کان پوءِ

بعد ۾ سعي ڪرڻ شرط نه آهي بلڪ مسنون آهي جيڪڏهن بغير عذر جي تاخير ڪندو
ته ڪراهت آهي ۽ جيڪڏهن ڪنهن عذر جي ڪري مثلاً ٿڪجي پوڻ ڪري يا ڪنهن ضروري
ڪم جي ڪري تاخير ڪندو ته ڪراهت نه آهي -

حج جي شروعات ۽ طياري ڏياءُ ستين تاريخ ذي الحج جي حڪومت جي طرفان شهر
۾ ڍنڍورو ڦيرائبو ۽ عيد جي ڏينهن جا اعلان ٿيندا ويندا آهن ته فلاڻي ڏينهن حج فلاڻي
ڏينهن عيد ٿيندي حاجين کي طيار رهڻ گهرجي ۽ ظهر جي نماز کان پوءِ حرم شريف
۾ ستين تاريخ امام خطبو پڙهندو ۽ ان ۾ سڀ مسئلا يا احڪام حج جا حاجين کي ٻڌائيندو
ته سڀاڻي اٺين تاريخ منيٰ ڏانهن وڃو. عرفه جي رات منيٰ ۾ ٽڪي صبح جو عرفات ڏانهن
وڃو ۽ شام جو موٽي رات مزدلفه ۾ ٽڪي ڏهين منيٰ ۾ جمري تي رمي جا ڪرڻ وغيره
ذالڪ سڀ حج جا مناسڪ تفصيل سان بيان ڪري ٻڌائيندو ۽ مردن کي فرض آهي ته
الله جمع ۾ وڃي شامل ٿين ۽ انهن خطبي جا احڪام ٻڌي معلوم ڪن .

پوءِ اٺين تاريخ ذي الحج جي جنهن جو نالو "يوم ترويه" آهي حاجين کي گهرجي ته سويرو
منيٰ ڏانهن وڃڻ جي طياري ڪن ۽ غسل ڪري خوشبوءِ مکي مسجد الحرام ۾ وڃي طواف ڪري
۽ ٻه رڪعتون واجب طواف جيون پڙهي پوءِ ٻه رڪعتون سنت احرام جيون پڙهي
اڃا مسجد الحرام ۾ حج جا احرام ٻڌي جيڪڏهن حطيم ۾ احرام ٻڌندو ته وڌيڪ افضل آهي نه ته
ٻاهر جاءِ تان ٻڌي نيت ته حرم جي حدن اندر ٻڌڻ ضرور آهي .

احرام ٻڌڻ کان پوءِ ٻه رستا آهن جنهن ۾ حاجي اختيار وارو آهي يا ته اڄ ڏينهن سعي
يعني صفا مروه ڪري پوءِ منيٰ ڏانهن وڃي ته قارن لاءِ اهو افضل آهي - يا ته
بغير سعي جي منيٰ ڏانهن وڃي ۽ عرفات کان موٽي جڏهن طواف زيارت لاءِ اچي تڏهن
صفا مروه ڪري - مفرد ۽ متمتع آفاقي لاءِ اهو طريقو افضل آهي -

بهرحال منيٰ ڏانهن سوير واهر جي وقت وڃي گهرجي جو ظهر جي نماز وڃي منيٰ ۾ پڙهي
منيٰ :- هڪ ننڍي وڳوڻ مڪه کان اڀرندي پاسي ٽي پنج ڇهه ميل عرفات جي رستي تي آهي
ٻن پاسن کان الهندي ۽ اڀرندي جبل آهن اڀرندي وارو جبل ثبير ۽ الهندي وارو
ضب آهي انهن ٻن جبلن جي وچ منيٰ آهي ۽ ڏکڻ جمرة العقبيٰ کان وٺي وادي محسر تائين ۽ ڪن

ميلن ۾ آهي ويڪر ٿوري آهي مگر ڊگهائي جانديون يا سوڀ منزل جي حد اندر داخل آهي. الغرض ذڪر ڪيل حدن اندر حاجين کي رهڻ مسنون آهي.

منى ۾ حاجين کي عرفات ڏانهن ويندي چار، پنج ڏينهن منزل ڪرڻو ٿئي ٿو. حج جي موسم ۾ هزارين دڪان هوندا آهن. تنبو کپڙن جا ۽ عجيب رونق ٿيندي آهي. پڪيون عمارتون وڏيون وڏيون ٺاهيل آهن لاءِ رهڻ.

منى کان عرفات وڃڻ لاءِ سواريون هر قسم جون ملن ٿيون، موٽر، لاريون، شڪدف، شتر، گاڏيون وغيره ملن ٿيون. هر شخص جي پنڌ وڃي نه سگهي. پيرن جي سواري سڀ کان بهتر آهي. گهڻو مهنگي سواري لاءِ ڪافي آهي پيادي ساڌ ملي، تا هر سال ٻه لاري ٽانگي اونٺ مهٽ جو پاڻي ۽ هو مستور ذليل هو. موٽر ڪار

نئين يعني ساده وضع جي گهوڙي گاڏي ايڪيهه روپيا في نفر. شڪدف ۾ ٻه نفر يا ٽي روپيا گهڻا ٻه ريال يا ڪجهه گهٽ وڌ پيدل سفر بالڪل خوش آزاد ما اڃ ٻيا تم بيچ ذار يم. جيتي پيي اڳي وهاڻي. منى ۾ جيتي سنڌ معلم تنبو يا جاءِ مقرر ڪئي هجي تنهن وچ حاجين جي جماعت وڏي هجي يا عيال سان هجي بهتر آهي ته هو ماڻهون پاڻ ٻه ٽي ڏينهن اڳي وڃي گهر ڪري واقف ٿين ته سڀ واقف ٿي اچي ورنه هجوم ۾ ٿيو ويندو ۽ لڪڻ به مشڪل آهي خصوصاً شيطان جهڙي وار اشبا. ياڻي ملڻ وارا کوه مسجد خيف وغيره ڏسي واسي معلوم ڪري ته ڪون. اٺين ذي الحجه تاريخ اچي ۽ رات رهڻ صبح جو ور عرفات ڏانهن وڃڻ مسنون طريقو آهي سو ضرور ڪرڻ گهرجي پر هجوم جي ڪري ٻه ٽي ڏينهن اڳ هي ماڻهو ڏينهن مکي ۾ ڪڍي صبح جو سنئون ئي عرفات اچي ٿو ٻه ٽي ڏينهن ۽ ٿي تاريخ ۾ منى ۾ اچي ۽ رات رهڻ کان سواءِ ٻيو ڪو حج جو ضروري حڪم حاجين کي ڪرڻو نه آهي مگر جيڪي ڏينهن سگهي اهو وقت دعا ۽ استغفار ۽ ورد ۽ تلاوت لبيڪ ۽ نفل ۾ گذاري جو اها جاءِ برڪت واري ۽ محل اجابت دعا جي آهي. اها رات عرفه جي رات مبارڪ رات آهي. پنج نمازون ظهر عصر مغرب عشاء فجر جي نماز منى ۾ پڙهي. مسجد خيف ۾ با جماعت پڙهڻ بهتر آهي.

مسجد خيف مڪي ۾ وڏي تمام فراخ ۽ عشاء جي مسجد منى ۾ آهي جنهن

مسجد خيف

مسجد الحرام جيڏي وڏي ۽ ويڪري آهي. خيف معنيٰ جبل جي لاهي جا ٽڪري کي چوندا آهن
جنهن تي هڪڙي شاعر چيو آهي ـــ

كيف الوصول الى سعاد ودونها ... قلل الجبال ودونهن خيوف

جو نڪا هي مسجد جبل جي دامن ۾ قائم ٿيل آهي ۽ ٻه ٽي جبل جي الخيف الهندي ۾ ڏاکڻي
پاسي ٺهيل آهي هڪڙي: خيف ۽ جو نالو هتي پيو آهي ماڻهن انهي مسجد تي ڏاڍي ڌام
جو ڪري ٿي سڏ پيندا آهن. حضرت جن حجة الوداع واري ميدان تي تنبو هڻي نماز پڙهي
آهي وڏي شان ۽ برڪت واري مسجد آهي جنهن پاسن کان ڪوٽ جي پڪي ديوار پڙي
هي ٻڌايل آهي هڪڙي دروازو ايندي ٻيو ان جي پاسي ماڻهن جي آمد و رفت لاءِ کليل
آهي صحن جي وچ ۾ هڪڙو ڏٿو آهي جنهن تي منارو ٺهيل آهي مؤذن انهيءَ تي چڙهي
بانگ ڏيندو آهي ۽ مسجد جي الهندي پاسي قبلي طرف ڪمان جهڙو ڇپر ٺهيل ۽ اندر ڪشادو
جا سنگ تي ٺهيل آهي بيهي صحن سڄو خالي کليل ۽ پڌرو ميدان ريتي ۽ ڪکري
واري ڌرتي جو آهي جتي غريب حاجي ذاليون مڙس اچي رهندا ۽ ٽڪندا آهن
هڪڙي ويساڻ واقف ڪري ٻيو سمهندا آهن مسجد جي ادب ۽ حرمت جو گهٽ ئي ڪري خيال
ڪونه ڪندا آهن اتي ڪاٺيون ٻيندا ٻارين ٻچن سميت سمهندا اٿندا آهن. حالانڪ هي مسجد جو
فضل ۽ شرف مساجد ثلاثه کانسواءِ ٻين مسجدن کان اعليٰ ۽ افضل آهي. ايهو پڪو
عليشاه جو ماڻهو خلافت ۾ ٺهيل آهي پوءِ ملڪ قاتيلي ٨٢٣ ۾ ٺهرائي آهي ۽ سلطان
احمد خان ترڪي ١٠٢٥ ۾ زياده ڪشادي ڪرائي منارو بلند ڪرائي پاسن کان نعم الظلالي
پڪو ڪوٽ ڏيارائي ڇڏيو آهي. ڪن روايتن ۾ آهي ته ستر انبيائن اتي نماز پڙهي آهي
۽ ستر انبيا عليهم السلام اتي دفن ٿيا آهن. حاجين کي گهرجي ته هن جي نماز پڙهي
جيئن عصر جي سڄي ايام ۾ يعني پوءِ منيٰ کان عرفات ڏي اطمينان ۽ آرام سان روانا ٿين
تسبيح ۽ تڪبير دعائون ۽ صلواتون پڙهندا رهن لبيڪ ته هر حال ۾ هر وقت اٿندي
ويهندي هلندي ڦرندي ڪثرت سان پڙهي جنهن احرام ۾ سڀ دعائن کان زياده
پڙهڻ جو تاڪيد آهي.

جيڪڏهن ڪو ماڻهو سج اڀرڻ کان اڳ يا فجر نماز کان به اڳ ئي تڪڙ ڪري روانو

عرفات جو بيان

ٿين، ڇوته حج صحيح آهي مگر ترڪ سنت جي ڪري گنهگار ٿيندو.

عرفات ۾ وڃڻ

عرفات هڪڙو وڏو هموار ميدان آهي جنهن جي چوگرد جبلن جو حلقو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. مڪه شريف کان ٩ ميل ۽ منيٰ کان پنج ميل برابر مشرق طرف آهي جنهن تي نائين تاريخ سڀ حاجي وڃي گڏ ٿيندا آهن. هي هڪ مبارڪ ميدان آهي جنهن تي حق سبحانه وتعالىٰ اسان جي ڏاڏي حضرت آدم جي توبه بهشت مان نڪرڻ کان پوءِ بعد قبول ڪئي ۽ انهي ڪري نبوت ۽ صفوت جي خلعت سان سرفراز فرمايو. هاڻي انهيءَ اولاد به سڀني نبين اولياءالله جي سنت تي. اسين ۽ دعا طلب رحمت ۽ مغفرت لاءِ هٿ اگهاڙا پير اگهاڙا ڪري الله جي حضور ۾ ٿا ۽ نهايت عجز ۽ تذلل سان نيازمندي ۽ خاڪساري سان الله تبارڪ وتعالىٰ جي درگاه مان پاڻ لئي دعائون گهرن ٿا ۽ سندس درياءِ رحمت جو جوش ۾ اچي ۽ گنهگار بندن جي توبه قبول ڪري ۽ انهن جا گناهه ۽ خطائون معاف فرمائي.

الله تبارڪ وتعالىٰ جڏهن انسان جي ذات کي منصهٔ ظهور تي آڻڻ جي گهريو تڏهن ملائڪن مصلحةً عرض ڪيو ته اهڙي مخلوق پيدا ڪرڻ مان ڪهڙو فائدو ۽ جنهن سان نفس ۽ شيطان همراه هجي شهوت ۽ غضب جو مادو سندس سرشت ۾ گڏيل هجي سو ته ضرور نافرمانيون ۽ خونريزي ڪندو. حالانڪ اسين هر قسم گناهن کان پاڪ آهيون ۽ رات ڏينهن تنهنجي عبادت حمد ۽ ثنا تسبيح ۽ تقديس ۾ مشغول آهيون. تڏهن الله تبارڪ وتعالىٰ فرمايو ته جيڪي آءٌ ڄاڻان ٿو سو توهين نٿا ڄاڻو. هاڻي الله تبارڪ وتعالىٰ انسان محبت لاءِ پنهنجي ملاءِ اعلىٰ "ملائڪ" کي ڏيکاري ٿو ته ڏسو منهنجا بندا اهڙا به حڪم جا تابعدار ۽ فرمانبردار آهن جو باوجود نفس ۽ شيطان جي هيترن موانعن ۽ علائقن هوندي نفس ۽ شيطان کي ماري موانع ۽ تعلقات ٽوڙي منهنجي فرمانبرداري لاءِ حاضر ۽ طيار هجن ٿا جيڪي ڏيڙا جهگڙا فساد ۽ خونريزي پوءِ ته ڪيڙي پر هڪ وحشي جانور کي مارڻ يا ايذاءُ ڏيڻ بلڪ ممنوع حدن اندر ڪنهن ساوڪ گاهه جي پن ڇنڻ کان به باز اچن ٿا پنهنجا نفساني خيالات ترڪ ڪري خاص منهنجي حڪم تي عمل ڪن ٿا. پنهنجا يار ٻچا دوست آشنا مال ملڪيتون وطن عزيز کي ڇڏي ڪيترا پيرا لاهي سفر جي تڪليفون

برداشت ڪري ھيڏي لڙدڦ سنسان ميدان ۾ اچي حاضر ٿين، ان جو سوال ليڪ
جوڙ ۽ حڪم ھن جي پويان مطلب ۽ غرض ڇا آھي، فقط نظريه آھي ته ڄ جا اعمال ڪو بيا
ملائڪن جي عمل بصورت ۽ جواب آھي جو الله تعاليٰ جي طرفان سڪري ڏيڻ جا ھي ٿو.
ھي مغز خاليءَ خيال ۽ نڪتو آھي. ھي صحيح ھي يا غلط. مگر ھيترن ملڪن مان ھيترن
ڏينھن مان ھن ڏينھن جي ھن ميدان جي تخصيص ڇو ڪئي؟ ھيترن جبلن مان
ھن جبل کي اھو شرف ڇو حاصل ٿيو؟ مڪه ۾ ڇو ٿيو بيت المقدس ۾ نه ٿيو. جبل نور
۽ ابو قبيس تي اھو اجتماع منظور نه ٿيو بظاھر ته جبل رحمت اھو ڪو فرق ڏسڻ
۾ ڪو نه ٿو اچي. تنھن ته خبر پئي ڪا نه ٿي پر جي بار رب العالمين پنھنجن حڪمتون
جا بي ساڪي ته سندس حڪم ھيڏون آھي ته پنھنجو عقل دوڙائو ٿو.

رموز مملکت خویش خسروان دانند
گدای گوشه نشینی تو حافظا مخروش

ڄ جي عملن جا اسرار ۽ حڪمتون

بندي کي ڪو حق نه آھي جو پنھنجي آقا يعني مولا کان ھر ھڪ حڪم
۾ سبب پڇي ته ھن جو مطلب ۽ فائدو ڇا آھي ۽ تنھن حڪم جو ڪھڙو
غرض منجھ ڪھڙو فائدو؟ بندي تي حق آھي حڪم جي تعميل
ڪري ۽ جيڪڏھن نه ڪندو گستاخي ڪري ٿو ۽ سبب دريافت ڪري ٿو - اتي تراتي - وڌيڪ
وڌيڪ اچ ته اچ ۽ ته دچ. اصحاب سڳورن جي نشست برخاست نقل حرڪت
اقوال ۽ افعال جا جي ته سندن سبب اھڙا اصول تي ھمتوع ھو اھي ايمان ۽ اطاعت ۽
فرمانبرداري ته ھيتي ھو نه بيھا ٿو جو ڪڏھن ڪري ٿو سبب پڇڻ ڪي ته سوچ حضرت
ابراھيم پيغمبر کي (عليه الصلوٰة والسلام) خواب ۾ امر ٿيو ته پنھنجي پٽ کي ذبح ڪر
ان کان ڀي سبب نه ٿو پڇي سوال جواب ڪو ڪري نه يارب العالمين پنھنجي معصوم بي گناھ
پٽ جي ڪھڙي ۾ ڪھڙو فائدو؟ تنھنجي ڪھڙو سبب آھي؟ حالانڪه اھو حڪم بظاھر
مخالف عقل ۽ تقاضائي فطرت انساني جي آھي مگر ھو تعميل حڪم لاءِ طيار ٿي ويو ۽
پنھنجي پٽ کي قرباني جي ميدان تي ڪھڻ لاءِ وٺي ويو.
جنھن وقت ڪان وٺي مسلمانن جا ايمان ضعيف ٿيو جذبو عمل ۽ اطاعت جو گھٽ

ويو ته ڪن ناقص ذهن جي خام خيال سان شرعي احڪامن ۾ چون چرا ڪرڻ لڳا. انهي وقت کان دنيا اسلام جو تنزل شروع ٿيو ۽ هنن جي بحث مباحثي ۽ نڪته چينين ايترو شديد وڌي ويو جو اسلام جو روح روان خود مسلمانن جي هٿان ڪئي دفعا پائمال ٿيندو رهيو آهي. فلاحول ولا قوة الا بالله.

خير اهي ضرور مناسب قصا جن جو دراز داستان نه طول طويل آهي جنهن لاءِ هڪڙو ڪتاب گهرجي. مگر ايترو ضرور چوڻ گهرجي ته هر هڪ عبادت کي اعمالن ۾ منطقي نقطه بندگي ۽ اطاعت جا آهن نه متابعت نفس يا عقل جي. اگرچه علماء سڳورن علم ذهنيت جي مدد نظر ۽ ماڻهن جي دلچسپي لاءِ هر هڪ فعل ۽ عمل جا ڪي اسرار ۽ فائدا بيان ڪيا آهن. مگر مونکي حجة الاسلام امام غزالي عليه الرحمة جي تقرير جا احياء العلوم ۾ لکي آهي سا ڏاڍي پسند آئي.

امام غزالي احياء العلوم ۾ لکي ٿو ته هي اعمالن جيئن معنائون جي عبادت جا فائدا عقل جا ماهر ٿا ۽ ماڻهو سمجهي سگهن ٿا ته ڪن ڪرڻ لاءِ انساني طبيعت پڻ خواهش ڪري ٿي ۽ نفس جا نقصان حظ وٺي سگهي ٿو. مثلاً زڪواة آهي ته اهو فقيرن مسڪينن ۽ محتاجن سان همدردي آهي جو سڀ ڪو رحمدل انسان انهي کي پسند ڪري ٿو ۽ روزو آهي ته اهو نفس جي غلبي ۽ سرڪشي کي مارڻ ۽ ٻين کي عبادات لاءِ فارغ ڪرڻ آهي نماز آهي ته قيام ۽ قعود ۽ رڪوع ۽ سجودن تي مشتمل آهي جا صورت ئي عاجزي ۽ تواضع يعني ونئي جي آهي ۽ تعظيم الله تعالى عل جلاله جي آهي جا سڀني مومن مسلمانن کي محبوب ۽ مرغوب آهي عقل به انهي کي قبول ڪري ٿو ۽ طبيعت به انهي ڏانهن رغبت رکي ٿي ته اهڙي عمل ڪرڻ لاءِ عقل ۽ نفس ٻئي راضي ٿيو ٿو. مگر حج جا اعمال اهڙا آهن جنهن جون معنائون سمجهه ۾ نٿيون اچن شارع جو غرض ۽ غايت انهن مان معلوم نٿو ٿي سگهي انساني طبع انهن سان بالڪل نامانوس آهي. جهڙوڪ صفا مروه جي وچ ۾ ڊوڙڻ رمي جمار جو ڪرڻ وغيره.

جهڙي شيءِ جو سبب جهڙو حڪم جو فائدو انسان کي ڪجهه معلوم نه هوندو آهي ۽ نه انهي ڏانهن طبيعت جو ميل ۽ رغبت هوندي آهي ته انهي حڪم جي تعميل ۽ انهي امر جي بجا آوري

لاءِ سواءِ طاعت ۽ بندگي جي ٻيو سبب ڪوئي ڪونه ٿيندو ۽ انهيءَ ڪري ئي سان انسان
جي ڪمال فرمانبرداري جي خبر پوي ٿي عقل ۽ طبع جي برخلاف حڪم ڪرڻ سان
هنن خاص بندگي ۽ خالص طاعت ظاهر ٿئي ٿي. اهو نڪتو جيڪو حضرت جن خاص
حج جي ياد ۾ نماز ۽ روزه جي بابت ۾ فرمايو آهي ته لَبَّيْكَ بِحَجَّةٍ حَقًّا حَقًّا
تَعَبُّدًا وَرِقًّا جنهن مان هيءُ مطلب آهي ته حق تعاليٰ نجات خلق جي طاعت ۽ فرمانبرداري تي موقوف
ڪئي آهي نه مناسبت نفس ۽ عقل تي. انهيءَ ڪري شريعت جي هٿ ۾ ڏني ٿي
نه نفس ۽ طبيعت جي. انهيءَ اعمال ۽ افعال تابع شرع جا ڪرڻ نه تابع عقل ۽ طبع جا
تنهن ڪري جي امر بعد تعبد تون جنهن خاص اطاعت ۽ انقياد جلوه افروز ٿي معرض وجود
ويون آهن ته اظهار تعبد ۽ بندگي جو سڀ کان اتم ۽ طريقه اڪمل ٿئي ۽ انهيءَ آهي
ما انهن جي عملن جو. جيڪي انهن عملن کان تعجب ٿا ڪن سي اسرار عبادت کان
غافل ۽ بي خبر آهن. انتهيٰ بمعناه.

عرفات جو نقشو

مڪه شريف کان مشرقي طرف وسيلي جي مفاصلي تي جبلن جي
وچ ۾ هڪ ڏاڍو وڏو وسيع ۽ ڪشادو ميدان ڪوهن جو ڪوهن ۾ پکڙيل
آهي جنهن جي هر طرف کان وڏا جبل نظر اچن ٿا جتي حاجي نائين تاريخ ذي الحج لاءِ گڏ
ٿين ٿا جنهن جو نالو عرفات آهي. انهيءَ ميدان ۾ هيتا قبر ۽ الگ جبل آهن ۽ دنيا جي تڪري
تري ڪئي آهي مگر عرفات جو ميدان اڃا تائين پنهنجي اصلي وضع فطرت ۽ سادگي تي
بيٺل آهي. ان تي ڪا عمارت قائم نه آهي ڪو سڌو رستو نه آهي ڪو مسافرخانو
نه آهي ڪا وڻن جي ڇانو. وڏا عالمن ۽ امير ڪڏ جهونپڙين ۾ رهن غريب ويچارا
يا نشڪد وڻن جي ڇانو ۾ ويهندا يا اُس ۾. اُتي ته اس جي سخت سيئت ۽ منهن سهي
هر سال الله تعاليٰ جي فضل ۽ ڪرم سان عرفات ۾ ٿي جي گهڻي برسات پئي.
هڪڙي پيري صبح جو مسق مان ڏيندي ڪُٽڻ جو سر منهن ونو منهن ميکر ڪا
جيڪا رجي ويا وارين ۽ رستي ڏسجي وچي آئي ڇا لارين لاءِ سولائي لڳي ٿي ٻيو ڏهن
وري به هيرين جو جنگون منهن ونو جو ستاويڙ جي سير جي تنبو جي وچم ڪيا سين
۽ تنبو جي پاس کان بنا بڏا سرته پاڻي اهنه نه اچي ۽ شام جو جڏهن جبل ته ڏاهه

نڪتا سين. تڏهن زور سان منهن ونو تڏهن جو هوائي هيئن "جبل رحمت" "مقام
"ابو رحمت" مزدلفي مزام پهچڻ سان پهچڻ ٿيون ڪپڙا اهي لاڳو هوا احرام
جيون گهوڙيون پڌريون هيون جنهن تي پڻ جوڪو ڪنهن ڪو نه هو

لنگي زير لنگي بالا — نه غم دزد نه غم ڪالا

منيٰ کان ويندي عرفات جي رستي تي ٻه اڃا نوهاڻي ٻه نل نظر ايندا جي
حد ورن حرم جيون آهن اهن کان مٿي طرف زمين حرم جي آهي جنهن جا احڪام اڳي
انوهين معلوم ڪري آيا آهيو پوءِ ڪجهه اڳيان ٻه ميل جيترو ويندا ته وري انوهاڻي
عرفات جا نشان ٻه وڏا ٿنڀ نظر ايندا انهن جي معني ته هتان عرفات جو ميدان شروع
ٿيو آهي جتي ڄم جو ڏينهن انوهاڻي احرام ضرور آهي - پوءِ سمورو ميدان عرفات جو هليو
وڃي بيابان جيئن تا مٿي ڏنگ ڪيا ٻه اهو ميدان سمورو حاجين جي رهڻ لاءِ درست
آهي مگر "بطن عرنه"
عرنه: عرفات جي ڏنگ تي هڪ وادي جو نالو آهي جتان عرفات جي شروع حد
شروع ٿئي ٿي - انهيءَ وادي مسجد نمره جو مغربي طرف حرم جي حد ٻاهر آهي نه عرفات
عرفات ڏانهن ويندي ساڄي هٿ تي "مسجد نمره" آهي جنهن کي مسجد ابراهيم به چوندا آهن
جتي ٻه نماز ون ظهر ۽ عصر جيون گڏ ڪري پڙهيون آهن ابراهيم مان مراد سيدنا
ابراهيم عليه السلام نه آهي بلڪ ٻئي شخص ٻاني مسجد جو نالو آهي اها مسجد عرفات سان
لڳ آهي - مگر عرفات جي حد ۾ اندر داخل نه آهي ان مسجد کان "جبل رحمة" معڪ
ميل جيتري مفاصلي تي آهي عرفات ڏانهن ويندي انوهاڻي پاڻي جا نل ۽ کوهر ملندا
جتان انوهين غسل يا وضو ڪري عرفات ڏانهن وڃي سگهو ٿا - مگر اهي فضيلو ونڌ
پنڌ ٿي ڪي نصيب آهن اُن سوارن ۽ لاري وارن کي ڪٿي اهڙا ٿين ڪجهه آداب
بجا آڻڻ لاءِ وجهه ملي ٿي.
فائدو: جو ننڊ عرفات ۾ حاجين جو وڏو اجتماع ٿئي ٿو جنهن پاسي نظر وجهو ته انسان
نظر ايندا - تعضي ماڻهون پنهنجي جاءِ کان نڪري وڃي ته پوءِ موٽي پنهنجي
جاءِ لهڻ ڏاڍي مشڪل ٿي پوي ٿي - تنهنڪري بهتر آهي ته انوهين پنهنجي تنبو يا رفيقن جي

يا ڪا ٻي واري جاءِ، تي نشان لڳايو يا جهنڊو کوڙي ڇڏيو ته پريشاني نه ٿئي ۽ جاءِ
جي خبر پوي، مزدلفه ۾ به اهڙين ڳالهين جو احتياط ڪرڻ گهرجي جو ته رات جو وقت آهي ۽
ڇوڙ ۾ ٿيڻ يا ٻي شڪل گم ٿي وڃڻ جو وڏو امڪان آهي.

آداب ۽ فضائل وقوف عرفات جا

جو آهي ته عرفات ۾ پهچڻ ۽ خاص ڪري ٽيهه تي ميدان ۾ حاجين جي گڏجي حاضر ٿيڻ الله تعالى جي درگاهه ۾ ڪمال عجز ۽ نياز مندي سان پنهنجي عبوديت ۽ اطاعت ظاهر ڪرڻ ۽ سندس درگاهه مان گناهن جي بخشش لاءِ دعائون گهرڻ. وڏي رڙيون زاريون نيزاريون ڪري پنهنجي رب کي ياد ڪرڻ سڀئي بندا ڀلي امير هجي يا فقير، شاهه هجي توڙي گدا، مطيع هجي خواهه عاصي، هڪ وقت ۾ هڪ ميدان تي هڪ مشت ٿي ڪري ربابي رحمت جو دروازو کڙڪائڻ ۽ مغفرت جو طالب ٿيڻ، سچ پڇو ته اهي ڏينهن دريا رحمت عام جو جوش ۾ اچي ٿو ۽ هر هڪ سائل تشنه لب کي بخشش جي ابر بهار سيراب ڪري ٿو ۽ سڀني کي پنهنجي قسمت آهر حصو ملي ٿو. حديث شريف ۾ آيو آهي ته ڪوبه ڏينهن اهڙو نه آهي جنهن ۾ الله تعالى پنهنجن بندن کي آتش دوزخ کان زياده تر آزاد ڪري ٿو جيترو ڏينهن عرفه جي.

۽ ٻي حديث شريف ۾ آهي ته شيطان ڪنهن به ڏينهن اهڙو خوار خراب ۽ ذليل ۽ ڪمزور ڪونه ڏسبو ڪان ڏينهن عرفه جي جيترو هن ڏينهن ڏسي ٿو ته الله تعالى جي رحمت "بي حساب" نازل ٿيندي آهي ۽ الله تعالى وڏن وڏن گناهن جي مغفرت ڪري ٿو.

ٻي حديث شريف ۾ آهي ته جڏهن عرفه جو ڏينهن ٿئي ٿو الله تعالى آسمان دنيا ڏانهن نازل ٿئي ٿو ۽ ملائڪن سان فخر ڪري ٿو ۽ چوي ٿو ته "اي ملائڪه" ڏسو منهنجن ٻانهن کي جو ڪهڙي حالت سان خاڪ آلود بدن سان لبيڪ چوندا پيا آواز ڪندا دور دراز رستن کان هتي حاضر ٿيا آهن. اوهين شاهد هجو ته مون انهن جا گناهه بخشي ڇڏيا. تڏهن ملائڪ چوندا ته اي رب اسان جا فلاڻو ماڻهو يا فلاڻي نالي گهڻين ڏوهن ۾ مبتلا هوا ته تو کين به بخشيو؟ الله تعالى فرمائيندو ته اوڏا

گناهه ٻه اهڙا بخشيا ويندا) حق تعاليٰ فرمائيندو ته ڄاڻو تحقيق مون انهن کي بخشي ڇڏيو
هيو ۽ رسول ڪريم عليه الصلوٰة والسلام فرمايو ته عرفه ڏينهن کان واڌاري دوزخ کان
آزاد ٿيل ماڻهون ٻئي ڪنهن به ڏينهن نه هوندا.

پيارؤ! اهڙيون وڏيون ڀلايون حضرت حق سبحانه وتعاليٰ جيون عرفات
وارن سان آهن تنهن ڪري هر حاجيءَ کي گهرجي ته هن عرفات جي ساعت سعادت جي ۽
ايهو وقت رحمت جو غنيمت ڄاڻي لهو ولعب ۾ نه وڃايو. پنهنجي گناهن بخشائڻ لاءِ
دعائن ۽ استغفار ۾ نه گهٽايو ۽ الله سائين کي سوال ڪرڻ ۽ ٻاڏائڻ ۾ قصور نه
ڪريو. حضرت ابن عباس فرمايو آهي ته مون حضرت نبي ڪريم عليه الصلوٰة والسلام اهو
ڏينهن عرفه جي ڏٺو جو پنهنجي رب تعاليٰ کي اهڙو ٻاڏائي ڇڏيو.

خيال ڪريو ته سڄي رحمة للعالمين شفيع المذنبين جنهن جي شان ۾
آهي ته ليغفر لك الله ما تقدم من ذنبك وما تأخر سو اهڙي عاجزي ۽ نيازمندي
سان سوال ۽ دعا ۾ الحاح ڪري ته تنهن ۾ اسان گنهگارن سراپا مجرمن ۽ بدڪردارن جو
ڪهڙو حال هوڻ گهرجي.

هي ۽ ياد رکو ته باوجود هيترن شرمسارين ۽ گنهگارين جي الله تعاليٰ جي (اعتقادي ... گمني ۽)
رحمت واسعه کان مايوس ۽ نااميد نه ٿيو. اسان جا گناهه ڪهڙا به وڏا «هماليه» جبل جيڏا
هجن ته به رحمت پروردگار جي اڳيان هي وقت ۾ حيثيت نٿا رکن. جيڪي نه ڄاڻن الله
تعاليٰ جي بخشش ۽ رحمت پنهنجي ناچيز عبادت ۽ حالت تي قياس ٿا ڪريو يا الله تعاليٰ جي
بي انداز رحمت کي محدود ۽ محصور ڪري ٿا سمجهو يا پنهنجا گناهه ۽ پنهنجي هستي جي
قدرت ۽ وسعت کان بالاتر ٿا ڀانيو. ڪلا والله هي فاسد خيال ۽ غلط گمان
آهي. خدا تعاليٰ جي رحمت ۽ بي اندازه عفو ۽ مغفرت کان مايوس ڪفر آهي. الله تعاليٰ
جي ڏر ۽ گناهه ۾ وڏي اميد رکو مايوسي ۽ بدگماني نه ڪريو. حج

حديث جي ڪن روايتن ۾ صريح آيو آهي ته وڏو گنهگار ڏينهن عرفه جي اهو شخص
آهي جو عرفات تي بيهي ۽ گمان ڪري ته الله تعاليٰ مون کي نه بخشيو هوندو.

امام غزالي احياء العلوم ۾ حڪايت نقل ڪئي آهي ته علي بن موفق «هڪ بزرگ صاحب

ڪشف ۽ ڪرامت وڏا اوليا ٿي گذريا آهي - جيئن ته هڪڙي سال آئون حج
ڏينهن عرفات جي رات مسجد خيف ۾ ستو هوس - ڏٺم ته ٻه ملائڪ ساڳي پوشاڪ
سان آسمان مان لٿا. هڪڙي ٻئي کي سڏ ڪري چيو ته يا عبدالله توکي خبر آهي
ته هن سال ڪيترا حاجي حج تي آيا آهن؟ هن چيو ته: ڇهه لک ماڻهون آيا آهن. توکي
خبر آهي ته ڪيترن جو حج قبول آهي؟ چيو ته نه. چيو فقط ڇهن جو حج مقبول آهي
ٻين جو مردود. اها گفتگو ڪري ٻئي اڏامي غائب ٿي ويا. آئون دهشت مان
جاڳي پيس ۽ ڏاڍو غم ٿيم ته جڏهن ايترن ماڻهن مان فقط ڇهن جڻن جو حج قبول
ٿيو آهي ته هن مسڪين جو ڪهڙو حال هوندو؟ ٻي رات جڏهن عرفات کان موٽي مزدلفه
۾ آياسين. تڏهن مشعر الحرام ۾ ساڳي ملاقات آئون ڏسي حيران ٿيس ته ٻئي
حلو آيا آهن ۽ ڪيترن ئي ماڻهن جو حج قبول ٿيو آهي؟ آخر ڪيترن ۽ غم ۾ هو ٻنهي
منڊ ايهي وڃي - ڏٺم ته ٻيئي ساڳيا ٻئي ملائڪ نازل ٿيا ۽ ساڳي ڳالهه ٻول
ڪيائون. آخر هو هي ٿي ته پڇا ڪئي ته رب تعاليٰ تقدس ۽ اعليٰ جي ٻاري ۾ ڪهڙو حڪم
صادر فرمايو - چيائين ته الله تعاليٰ حڪم فرمايو آهي ته انهن ڇهن جڻن مقبولن جي
صدقي سڀني جو حج قبول ڪيو ۽ هر هڪ جي پٺيان ڏهه هزار ماڻهون بخشيو ويو. سجاڳ ٿي
ڏاڍو خوش ٿيس ۽ شڪرانا الله تعاليٰ جا بجا آندم. شيخ سعدي عليه الرحمه سچ چيو آهي

شنيدم که در روز اميد و بيم   بدان را به نيکان ببخشد کريم

وقوف جي معنيٰ لغت ۾ بيهڻ آهي. اصطلاح ۾ حاجين جو عرفات ۾ جبل رحمت
جي آس پاس بيهي دعائون گهرڻ. توبه استغفار ڪرڻ کي چئبو آهي. مستحب آهي ته
ظهر ۽ عصر جي نماز مسجد نمره ۾ امام ساڻ ٻئي نمازون گڏ پڙهي جبل رحمت ڏانهن وڃي
جبل رحمت ۽ هڪڙي ننڍي ٽڪري جبل جي عرفات جي ميدان جي وچ آهي
جتي امام يا نائب بادشاه جو اٺ تي چڙهي حج جو خطبو ۽ دعائون پڙهندو آهي ۽ ٻيا
پاسو ڇين پيرو ڦيرڻ جو ڪو ثبوت ڪونه آهي جن کي عام ماڻهون وري امام جو خطبو
ٻڌن ته آمين ۽ سي گڏ جي آمين چوندا آهن ۽ دعائون گهرندا آهن. بهتر آهي ته امام
جي خطبي ٻڌڻ لاءِ ويجهو ٿي بيهي ۽ ڀيڙ اڳيان بيهڻ ته مليس ته خطبو ٻڌي ته ڀري خلا ڪنهن ۾

تي ٻيهي حضرت جن حجة الوداع ۾ پنهنجي اصحابن سان جنهن جاءِ تي بيٺا هوا انهيءَ جاءِ
تي ٻيهي سگهي ته افضل آهي.

موقف اعظم جبل رحمت وٽ جيڪي ڪارا وڏا پٿر آهن ۽ عرفات جي سڀني
زمين کان متئري هموار بڻيل آهي سو ٻيو آهن اوڀر قبله جي سامهون تي ٻيهڻ ۽ جبل
رحمت انهن کي پٺي ڀرت تي ٿيندو "تور و موقف ڏانهن مائل" ۽ جيڪڏهن ان جاين تي
تمام آهي سا انهن جي ڪنهن پاسي ٿيندي "تور و بيت ڏانهن مائل" اها صورت جي
بيهڻ جي جاءِ آهي انهيءَ کي موقف اعظم چئبو آهي جيڪڏهن انهيءَ جاءِ ملي ته غنيمت ۽
وڏي سعادت آهي جن ته جبل ۾ انهن پاڻ جي وچ جيڪي ڪارا پٿر آهن انهن تي
ولمنت سان ٻيهي دعائون گهري توبه ۽ استغفار گريه ۽ زاري ۾ ڪوشش ڪري
سج لهڻ تائين اهڙي صفت ۽ صورت سان ٻيهي مغرب کان بعد مزدلفه ڏانهن رجوع ڪري.

مسئله وقوف ۾ ٻيهڻ ته افضل آهي جيترو وقت ٻيهي سگهي ته ٻيهي نه
سگهي ته وهڻ به درست آهي پر ويٺي ذڪر اذڪار ۽ دعائون ڪري. اهڙي سڀ
ثواب ۽ فضيلت مزيد رحمت ۽ مغفرت جا آداب آهن مطلق جاءِ ته ڪنهن به حالت
۾ ستي ويٺي هوش سان يا بيهوشي سان ٿي سگهي ٿو. بيماري وغيره عذر جي ڪري
جبل رحمت ڏانهن ڪو ماڻهون وڃي نه سگهي ته ضرور نه آهي پنهنجي جاءِ تي وهي دعائون
ڪري جيئن ته العرفات ڪلها موقف الا بطن عرنة

فائده دعائون جيڪي عرفات ۾ پڙهيون آهن دعائن جي باب ۾ لکندا سين هتي
به هڪڙي بهترين دعا لکون ٿا جنهن واسطي ڪافي حديث شريف ۾ ارشاد ٿيو آهي ته
بهترين دعا دعا ڏينهن عرفه جي آهي ۽ بهترين دعا جا مون ۽ مون کان اڳي نبين گهري آهي
سا هي آهي لا اله الا الله وحده لا شريك له له الملك وله الحمد وهو على كل
شيء قدير. ٻي ڪري اها دعا عرفات ۾ ڪثرت سان پڙهڻ گهرجي ۽ ٻي روايت ۾
انهيءَ سان گڏ هي دعا به مذڪور آهي. اللهم اجعل في قلبي نورا وفي سمعي نورا وفي
بصري نورا اللهم اشرح لي صدري ويسر لي امري واعوذبك من وساوس الصدر
وشتات الامر وفتنة القبر اللهم اني اعوذبك من شر ما يلج في الليل وشر ما يلج في النهار

موقف اعظم

وشر ما تهب به الرياح.

مسائل ۽ احڪام وقوف جا

ڄاڻڻ گهرجي ته حج جو رڪن اعظم آهي ”وقوف عرفات“ جو جيئن حديث شريف ۾ آيو آهي ته الحج عرفة يعني حج
آهي ئي عرفات تي وڃڻ جيڪو ماڻهون ڏينهن عرفه تاريخ نائين ذي الحج جي زوال
کان بعد ڏهين تاريخ ”رات عيد“ جي صبح صادق ٿيڻ تائين ڪٿي به سگهيو ته انهيءَ جو
نه ٿيو سو سال تائين قضا ڪرڻ فرض ٿيو.

وقوف عرفات ۾ شرط آهي ته حاجي حج جي احرام سان هجي ۽ مخصوص ميدان
عرفات جو هجي جيڪڏهن ڀلجي انهن حدن کان ٻاهر رهيو ۽ حدن اندر بالڪل داخل
ئي نه ٿيو ته حج نه ٿيو. ۽ جيڪڏهن انهيءَ مدت ۾ ڪو به اندر ڪا گهڙي ساعت عرفات
جي حدن اندر داخل ٿيو ته حج صحيح ٿي ويو اگرچه بيخبري ۾ بيهوشيءَ ۾ ننڊ سان
يا مستيءَ سان داخل ٿيو هجي خواه ترنار وڃي خواه حيض يا نفاس واري زال. سج
گهٽ وقت رهڻ يعني زوال کان وٺي مغرب تائين ٿورو رهڻ واجب آهي جيڪو ڪو ڪهڙي
مغرب کان اڳي عرفات جي حدن مان نڪري ويندو ته گنهگار ٿيندو ۽ دم ڏيندو
۽ جيڪڏهن جلد موٽي کان اڳي وري موقف ۾ آيو ته دم معاف ٿي ويندو.

غسل ۽ وقوف لاءِ ڪرڻ.

مسجد نمره ۾ امام کي خطبو (زوال کان بعد نماز کان اڳي) پڙهڻ.

ٻن نمازن ظهر ۽ عصر جا امام سان گڏ پڙهڻ (۳) ۽ وقوف لاءِ جلد وڃڻ.
اهي سڀ سنتون آهن. لبيڪ گهڻي پڙهڻ دعا ۽ استغفار سان مشغول
رهڻ خشوع ۾ ڪوشش ڪرڻ جهيڙو جهگڙو وغيره سان نه ڪرڻ. سج ۾ بيهڻ
۽ رهڻ جيڪڏهن سهي سگهي ته افضل آهي اهي سڀ ڪم مستحب آهن.

عرفات ۾ علم ماڻهن جي رستي تي منزل يا اتاري ڪرڻ.

موقف تي دير سان وڃڻ.

مغرب کان بعد نماز عشاء جي دير سان مزدلفه ڏانهن نڪرڻ اهي سڀ ڪم مڪروه آهن.

ماڻهن جو جبل تي چڙهڻ موقف تي وقت کان اڳي ... ڏانهن ...

مردن سان گڏ ۽ ڏٺڙ اهي سڀ ڪم بدعتون آهن جن کان احتراز ڪرڻ لازم آهي موقعه ۾ ڪجهه خاص جاءِ تي گوڙ شور ڪرڻ ذڪر جي جيتي خلاصگي فرحت سان جا عملي اڳتي وڃي خاطر جمعي ۽ دل جي حضور سان دعا ۾ مشغول رهڻ جتا آهي-

ٻه نمازون گڏ پڙهڻ

ٻه نمازون گڏ مڪڙ جي وقت ۾ پڙهڻ اهڙي ڏينهن جا اهڙا جاءِ کان سواءِ پيو ڪنهن ٻه ڪنهن ٻه جائز نه آهن مگر اهڙي ڏينهن عرفات ۾ گڏ ڪرڻ لاءِ ٻه ضروري شرائط آهن جيڪو اهي بجا آڻيندو ته گڏ پڙهي سگهندو وجوڻ ته هر هڪ نماز پنهنجي وقت تي جدا جدا جماعت سان يا انفراد سان پڙهندو ۽ بعضي ماڻهون اهي شرائط جي به خيال ۾ نه ڪندا آهن بد واقف ته عرفات ۾ ظهر ۽ عصر گڏ پڙهبيون آهن ته هو پيرو گڏ پڙهندا آهن تنهنڪري اهڙي شرعي مسئله کان واقف ڪرڻ ۽ سمجهائڻ ضرور گهرجي-

هڪڙو شرط آهي احرام يعني انهي وقت حج جو احرام ٻڌل هوندو جي تنهن جيڪڏهن محرم هوندو مگر احرام عمره جو ٻڌل هوندو ته جمع نه ڪري سگهندو-

ٻيو ته ترتيب شرط آهي يعني ظهر اڳي پڙهي عصر پوءِ جيڪڏهن ظهر اڳي پڙهيا ۽ مگر اها ڪنهن سبب ڪري صحيح نه ٿي مثلاً وقت ۾ زوال کان اڳ يا بي وضوائي سان ظهر پڙهيئين ته ٻئي نمازون وري موٽائي پڙهندو-

ٽيون ته ڏينهن عرفه جو هجي- چوٿون ته مڪان عرفات جو يا آس پاس انهي جي- پنجون شرط ته نمازون ٻئي جماعت سان پڙهندو جيڪڏهن ٻئي نمازون انفراد سان يا هڪڙي نماز جماعت سان ٻي جدا پڙهيائين ته عصر جي نماز پنهنجي وقت تي موٽائي پڙهندو- ڇهون ته جماعت جو امام ٻه بادشاه يا انجو نائب هجي جيڪڏهن ٻيو ڪو ماڻهون ماڻهن سان جماعت ڪري يا بغير اذن امير جي امام ٿي نماز پڙهيندو تب جمع ڪرڻ صحيح نه ٿيندو- اڳيان ته چار شرط ته گهڻو ڪري موجود آهن مگر پويون ٻه شرطون خصوصاً پڇاڙي جو خيال رکڻ ضروري آهي سڀ تڏهن موجود ٿيندا جڏهن ماڻهون سوير سعي ڪري وڃي مسجد نمره ۾ حاضر ٿيندو جو اتي امام "بادشاه جو نائب" با جماعت نمازون پڙهي جمع بين الصلوٰتين ڪرائيندو آهي- پر هيئر ڏهري

مشڪل ٿيو ۽ پيش اچي ٿو ته امام ٻنهي مذهب موجب قصر ڪندا آهي يعني
سفر جي نماز پڙهي ڪيئن ٿو پڙهائيندو آهي حالانڪ مڪه شريف جو مقيم آهي؟
مڪه کان عرفات سفر جو پنڌ اسان جي مذهب حنفي موجب نه آهي اگرچه ٻين مذهب
موجب سفر آهي.

مسئله عرفات ۾ جمع نمازن جو ڪرڻ مسنون آهي فرض ۽ واجب نه آهي ۽ مزدلفه
۾ مغرب ۽ عشا جو جمع ڪرڻ واجب آهي. مغرب جي نماز عرفات ۾ يا واٽ تي پڙهڻ
صحيح نه آهي جيڪڏهن اڳي پڙهيائين ته مزدلفه ۾ موٽائي پڙهندو ۽ جماعت ۽ امام جو ڪو
هجڻ شرط نه آهي جيڪڏهن منفرد ٻئي نمازون گڏ ڪندو ته به درست آهي
مگر جماعت ڪري پڙهڻ مسنون آهي ۽ هڪ بانگ ۽ تڪبير جي مغرب جي نماز پڙهندا ادا
جي نيت ڪندا نه قضا جي ڇو ته مغرب جي ادا ڪرڻ جو شرعًا اهو ئي ڏينهن ۽ وقت ئي
اهو آهي وري ساڳي اذان ۽ اقامت سان عشا جي نماز پڙهندا نفل ۽ سنتون مغرب
جيون عشا کان بعد پڙهندا.

مسئله جيڪڏهن عشا اڳي پڙهيون ۽ مغرب بعد ته عشا صحيح آهي موٽائي پڙهي

مسئله عرفات ۾ جمعه جي نماز پڙهڻ صحيح نه آهي ڇو ته شرط مصر جو موجود نه آهي.
اگرچه هزارين مخلوق جمع ٿئي ٿي مگر شهر نه آهي سڀئي صحرا ۾ جمعو صحيح نه ٿيندو ۽
جمعو صحيح ٿئي ها ته پاڻ سڳورا حجة الوداع ۾ جو بالاتفاق جمعه جو ڏينهن هو، نماز
جمعه پڙهن ها ۽ حديث ۾ مروي ٿئي ها. امام اعظم جي مذهب لاءِ اهو قوي
۽ صريح دليل موجود آهي ته مصر شرط جمعه جو آهي. باقي مني ۾ جمعه جي ڏينهن جمعو پڙهڻ
صحيح آهي ڇو ته حج جي موسم ۾ شهر بنجي وڃي ٿو مگر مسافرن تي واجب نه آهي پڙهندا ته
بهتر آهي. اهڙي طرح حاجين تي عيد جي نماز واجب نه آهي ڇو ته اهي ڏينهن حاجي
حج جي ضروري مناسڪ ۾ مشغول هوندا آهن. رمي. حلق. ذبح. طواف زيارت
جو سڀ اهي ڏينهن ٿيندا آهن. اهڙو وقت فرصت جو حاجين کي ملي نٿو سگهي جو هڪ گاهه
ميدو جي اجتماع ڪن ۽ فرصت سان ويهي خطبو ۽ نماز باجماعت پڙهن ۽ پيا مناسڪ حج
جا پڻ ادا ڪري سگهن.

مسئلہ عرفات جي ڏينهن حاجين کي روزو نہ رکڻ گهرجي جيئن روزي جي ڪري هنن کي حج جي اعمالن جي طاقت گهٽ ٿيندي ۽ پاڻ سڳورن بہ حجة الوداع ۾ روزو ڪونہ رکيو هو باقي غير حاجين کي تہ روزو رکڻ افضل آهي بلڪ پهرين تاريخ کان وٺي نائين تاريخ تائين روزا رکڻ مستحب آهن.

مسئلہ عرفات جي ڏينهن جڏهن ماڻهون ظهر ۽ عصر نمازون گڏ ئي مسجد نمره ۾ پڙهيون تہ ڪي بہ نفل نماز نہ پڙهڻ گهرجي جيئن عصر نماز کان بعد نفل پڙهڻ مڪروه آهي اگرچہ اڃان ظهر جو وقت باقي آهي هي عجيب مسئلو ياد رکڻ جهڙو آهي.

حج جا خطبا حج ۾ ٽي ڏينهن ٽي خطبا امام کي پڙهڻ مسنون آهن.

هڪڙو ستين تاريخ مڪہ شريف ۾ ظهر نماز پڙهڻ کان بعد جنهن ۾ احڪام ۽ مسئلا حج جا ماڻهن کي ٻڌائيندو.

ٻيو نائين تاريخ زوال کان بعد نماز کان اڳي مسجد نمره ۾ عرفات جي ڏينهن ۾ خطبا پڙهندو مگر ٻيا ٻئي خطبا يعني ستين تاريخ وارو ۽ ٻارهين تاريخ وارو فقط هڪڙو خطبو پڙهبو آهي ۽ وچ ۾ نہ ويهندو.

ٽيون ٻارهين تاريخ مني ۾ ظهر جي نماز کان بعد پهرين ڏينهن جو ۽ ٻئين ڏينهن جو خطبو نماز کان بعد پڙهبو ۽ هڪڙو پڙهبو فقط عرفات وارو مسجد نمره ۾ نمازن کان اڳي پڙهبو ۽ ٻہ خطبا پڙهبا.

عرفات کان واپسي ۽ مزدلفہ تي پهچڻ جا آداب.

مستحب آهي تہ سج لهڻ کان پوءِ امام جماعت سان عرفات کان موٽي مزدلفہ ڏانهن روانا ٿين ۽ ڪنهن ڪم سان مشغول ياد ۾ دير نہ ڪن اول امام حج جو مزدلفہ ڏانهن روانو ٿئي پوءِ ٻيا ماڻهون انهي پٺيان هلن مگر جيڪڏهن امام هلڻ ۾ دير ڪري تہ پوءِ ماڻهن کي دير ڪرڻ نہ گهرجي پر اڳي هليا وڃن واٽ تي هلندي تسبيح ۽ تحميد تهليل ۽ تڪبير صلواتون ۽ دعائون پڙهندا هلن لبيڪ بار بار بلند آواز سان چوندا وڃن آرام ۽ وقار سان هلندا وڃن جڏهن ماڻهن جي هجوم کان ڪجهہ خلاصگي ملي تہ اتي تڪڙو هلي جتي ازدحام هجي اتي دير وٺي پاڻ کي ۽ ٻين ماڻهن کي ڏکي تائين کان بچائيندو

اچي رات ۾ مغرب ۽ عشاءَ جي نماز نه پڙهي، پر ڪجهه ڪم سان هلڻ ڪان سواءِ مزدلفه ۾ پهچڻ ڪان اڳي مشغول نه ٿيو جيئن آهي ته مزدلفه جي حد ۾ پهچي وقت وهڻ تان هجي يا پيادو ٿي هلي ۽ مزدلفه ۾ پهچي پوءِ نمازون پڙهي . جنهن ترتيب اڳي ذڪر ڪري آيا آهيون . مگر سو معلوم ٿيو ڪان اڳي نمازون نه پڙهي جيڪڏهن ڪو ماڻهون لاري يا موٽر ۾ عشا ڪان اڳي مزدلفه پهچي وڃي ته عشاءَ جي وقت داخل ٿيڻ تائين صبر ڪري پوءِ هڪڙي بانگ ۽ هڪڙي تڪبير سان ٻئي نمازون پڙهي مغرب پوءِ پڪ دم عشاءَ جي گڏ ئي پڙهي مستحب آهي ته منزل "جبل قزح" جي ڀرسان پوءِ ڪري رات جي منزل نه ڪري بلڪ رستي جي ٻنهي پاسن يا ڪنهي پاسي ۾ اوتاري ڪري . جبل جي ويجهڙائي ۾ جاءِ نه هجي ته ڪٿي به خالي جاءِ ۾ جاءِ وٺي "جبل قزح" مزدلفه جي درميان هڪڙو ننڍو جبل آهي جنهن تي اڄ سفيد اڏاوت نظر اچي ٿي جو حضرت آدم جي ياد ۾ بارڻ واري آهي . مشعر الحرام اهو جبل جو نالو آهي اتي هڪڙي پراڻي مسجد به هئي آهي جنهن منارو جي رات جو ڏيئا ٻرن ٿا ۽ روشني پري کان ڏسڻ ۾ اچي ٿي .

مسئله عرفات ڪان موٽڻ وقت دوڙڻ ۽ ڪن گوڙ شور ڪرڻ نه گهرجي جوته ماڻهن کي ايذاءَ ٿيڻ ۽ ايذاءَ ڏيڻ حرام آهي البت آهستگي سان سعي ڪرڻ گهرجي جو خالي جاءِ جو هجي اتي البت تڪڙو هلي .

حضرت اسامه بن زيد کان ياد ڪريو ته مي ڪيفيت هلڻ جي عرفات کان موٽڻ مهل ٻڌايو ته . پيا ۽ ياڻ ڪريو تڪڙو تمام آهسته هلندا هوا نڪين تمام تڪڙو مگر جڏهن ماڻهن کان خالي ڏسندا هوا تڏهن البت تڪڙو هلندا هوا جيئن ته وادي محسر ۾ عرفات ۾ اشارو تڪڙو هلڻ ڏانهن آهي "افاضه" عربي ۾ پاڻي ڪان هيانهن ڏانهن لڙي کي چئبو آهي جيئن ڪنهن چشمه مان پاڻي بلڪل تيز وهي .

۽ حضرت ابن عباس کان روايت آهي ته آنحضرت صلي الله عليه وسلم جن سان عرفات کان موٽيس پاڻ ماڻهن ڏانهن جاوڏا واڪا ۽ اٺن کي مارڻ جو آواز ٻڌو ۽ پنهنجي چابڪ سان انهن ڏانهن اشارو ڪري فرمايو ته اي ماڻهون "عليڪم بالسڪينه" يعني آرام لازم آهي ته ڊوڙائڻ ۾ ڪا خوبي يعني چڱائي ڪانه آهي)

مشعر الحرام - يعني مزدلفه جا آداب ۽ احڪام -

مزدلفه - حرم جي حد ۾ آهي. هن کي ميدان جو نالو آهي جو عرفات ۽ منیٰ جي وچ ۾ آهي مگر عرفات جي پاسو گهڻو ۽ منیٰ جي پاسو ٿورو آهي حاجي عرفات کان مغرب بعد روانا ٿي عشا جي وقت اتي پهچندا آهن - هي اهو مقدس مقام آهي جو قرآن پاڪ ۾ مشعر الحرام جي نالي سان ذڪر ٿيو آهي ۽ ارشاد آهي ته وَاِذَا اَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفٰتٍ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ ۔ تنهنڪري اتي صبح صادق کان وٺي سج اڀرڻ تائين ڪم از ڪم هڪ گهڙي به هتي ترسڻ واجب آهي جيڪو ڄاڻي واڻي ترڪ ڪندو ته گنهگار ٿيندو ۽ دم به ڏيڻو پوندو مگر سڄي رات اتي رهڻ سنت موڪده آهي حاجين کي گهرجي ته منزل تي اچي اول ته نماز جو سعيو ڪن. مغرب ۽ عشا جي نماز هڪ ئي بانگ ۽ هڪ ئي اقامت سان ادا ڪن پوءِ ڪا ٻي پيتي ضروري حاجتن کان فارغ ٿي ذڪر ۽ عبادت ۾ مشغول ٿين. اها مبارڪ رات هڪ طرف جمعو جو ڏينهن ٻي طرف عيد جو ڏينهن آهي لڳاتار آخر تائين نور نازل ٿيندو رهي ٿو سڄي رات جاڳي نماز سان تلاوت سان دعا سان استغفار سان صلواتن سان سلامن سان مشغول رهڻ مستحب آهي خصوصا بندن جي حقن بخشائڻ ۽ گناهن جي مغفرت گهرڻ ۾ حتي الامڪان ڪوشش ڪري ڇوته هي اهڙي جاءِ آهي جو - حديث شريف ۾ آهي ته پاڻ سڳورن عليه الصلوٰة والسلام عرفه جي شام جو درگاهه الاهي ۾ امت جي مغفرت لاءِ دعا گهري الله تبارڪ وتعالیٰ فرمايو ته آءٌ توهان جي امت جا گناهه بخشيندس مگر ظالم کي نه بخشيندس جنهن مظلوم جو حق ان کان نه ورتو هجي. تڏهن حضور جن درگاهه خالق بي نياز ۾ عرض ڪيو ته يا رب العالمين جيڪڏهن تون مظلوم کي بهشت ۾ جاءِ ڏئي راضي ڪندين ۽ ظالم کي بخشيندين ته ڪهڙو عجب آهي؟ مگر اتي عرض قبول نه ٿيو ٻئي ڏينهن مزدلفه ۾ آنحضرت رحمة للعالمين ساڳيو عرض ڪيو ۽ ساڳي دعا گهري اتي الله تبارڪ وتعالیٰ سندن دعا قبول ڪئي. پوءِ ٿوري وقت حضرت جن کلڻ فرمايو خليفن سڳورن حضرت ابوبڪر ۽ امير عمر عرض ڪيو ته اسان جا ماءُ پيءُ توتان قربان وڃن هن وقت اوهان کي کلڻ ڪيئن آيو ۽ کلڻ جو ڪهڙو سبب آهي؟ شال هميشه کلندا رهو. حضور جن فرمايو ته

مزدلفہ جو احوال

شيطان ”ابليس لعين“ جڏهن ڏٺو ته الله تعالى اسان جي دعا قبول ڪئي تڏهن ڌوڙ وجهڻ
ڪرڻ لڳو (گهوڙا گهوڙا ڪري ” مترجم) بيهي ڪري مٿي جا ڀري پنهنجي مٿي تي وڌائين
اسان کي سندس جزع فزع ڏسي کل آئي.

مزدلفه جو ميدان به عرفات وانگر خالي پٽ آهي عرفات مان ته حاجي سڀ پنڌ
لڳي ويندا آهن - سڀئي ڪان يا سيمه ڪان اچو شڪند واڳي منزل ۾ اهو به ڪوئي
شب جو ترڪ هڻ جي فرصت نه ڪا ٿي ري وقت لاءِ انهن ضرور تعاجي بعضي پنهنجن
شڳدفن ۾ آرام وٺندا آهن بعضي پنهنجا بسترا بوريا فرش ڪري سمهن - پهرين مزدلفه
رات رهي صبح جي سوير نماز پڙهي سج اڀرڻ کان اڳي ڪوچ ڪبو آهي.

مشعل
مزدلفه ۾ رات جو جاءِ بجاءِ شمعدان ۽ مشعل ٻاريا پين هر ڪا جماعت پنهنجو
ڏيکي ڪائي تي ٻاري ڇڄ ڪونڊ ٻنڌيندا آهن ۽ جو گرد انهي پنهنجن شڳدفن جو حلقو ٻڌي
جاءِ والار ٻنڌيندا آهن - مزدلفه جو منظر ميدان هڪ ته عرفات کان سوڙهو آهي
ٻيو ته رات جو وقت - ٽيون حاجين جو هجوم - ماڻهون تي ۽ وهيڙا اٺ هوڏانهن ڪي
ويو ته وري جاءِ لڀڻ مشڪل آهي پاس نانبائي جا دڪان کليا رهندا آهن جا پاڻي
ڪڪل وغيره هر دڪان تان ملي سگهي ٿي - پاڻي جا ٽانڪا ويڪوٽي وي هر هنڌ حاجي
جي جماعت ۾ گهمائيندا آهن ۽ مويا مويا جو واڪو ڏيندا رهندا آهن.

مسئله وادي محسّر کان سواءِ ٻيو ميدان سڄو مزدلفه ۾ داخل آهي هر جاءِ
نڪي ۽ وقوف ڪرڻ صحيح آهي.

مسئله شيطانن جي جبڻ واسطي مزدلفه مان فقط ست(٧) پٿريون کڻڻ گهرجن
شيطان مٿڻ لاءِ مستحب آهن ۽ ڪن جو آهي ته ستر(٧٠) پٿريون سڀني شيطانن لاءِ اتان
چونڊي ڪڻي اچي پٿريون ڪارڪن جي ڪڪڙ يا ٻيرن جي يا چڻن جي داڻي جي
قريب قريب هجن وڏو پٿر ڀڃي ٽڪرا ٽڪرا نه ڪجي رستي جي پاس يا سر گهٽيون پٿريون
ملنديون - هر جاءِ مزدلفه مان کڻڻ به ضرور نه آهي بلڪ مني مان يا ٻي هنڌان ڪٺي
ڪٺي وٺي ته بغير ڪراهت جي جائز آهي.

مسئله مزدلفه کان مني ڏانهن ايندي واٽ تي هڪڙي ننڍي ماڻهن لڳهون نوڙي

وادي محسر جو بيان

جنهنکي وادي محسّر چوندا آهن جيئن پهرين اها وادي مزدلفه ۾ اچي ٿي مستحب آهي ته انهه وادي مان تڪڙ تڪڙ ۾ لنگهي ٻنهجي ۽ وقت ۾ جلد نڪري وڃي جي هٿ تي هجي ته اڳي کان ڪجهه تکو ڪري هڪليس ڇو ته اصحاب فيل جي هلاڪ ٿيڻ جي اها جاءِ آهي جن تي عذاب نازل ٿيو هو انهيءَ وقت هيءَ دعا پڙهي: اَللّٰهُمَّ لَا تَقْتُلْنَا بِغَضَبِكَ وَلَا تُهْلِكْنَا بِعَذَابِكَ وَعَافِنَا قَبْلَ ذٰلِكَ. انهه وادي جي ڊيگهائي هڪ ڪنڌي پٿر جي چئن ڇيڙو مفاصلو آهي. ننڍي ماپ پنج سؤ پنجيتاليهه گز ڪي وڌ آهي. اها وادي نه منيٰ ۾ داخل آهي نه مزدلفه ۾ بلڪ ٻنهي جي وچ ۾ سڌ آهي.

منيٰ ۾ پهچڻ ۽ منيٰ جا مناسڪ

عرفات کان موٽي هاڻي انوها ڪي منيٰ ۾ ٽي چار ڏينهن رهڻو آهي. مناسڪ حج جا ڇهه آٿان آهن. هڪ ”رمي جمار“ يعني شيطانن کي پٿر هڻڻ. ٻيو ”حلق“ يعني مٿو ڪوڙائڻ“ احرام ڇوڙڻ. اضحيون ڪرڻ ۽ دم شڪرانه جا جانور ذبح ڪرڻ سڀ اتي ٿيندا. طواف زيارت لاءِ انان مڪه وڃڻو پوندو ڪيئي. عرفات وارا انوها ڪا تنهن سڌا اتوئي رات آئي هئي پيا هو ڏنائون ڪي رات جو لنگهي طيار ٿي يا هونداڪي هاڻي ڏينهن جو لڳا ئيندا. انو هين پهچڻ تنبن ۾ يا مقرر تيل وطاق ۾ لهي پهرين پهرين ”جمرة العقبه“ يعني وڏي شيطان کي پٿر هڻندا. ٻيو جنهنکي جيوان ذبح ڪرڻو هجي اهو جيوان وڃي ذبح ڪندو. ٽيو مٿو ڪوڙائيندا ۽ احرام ڇوڙي ٻنهجا ڪپڙا ڳنڊا پائيندا. ٻيو طواف زيارت جي ڪري ايندا ۽ عيد جيئن سائڪي باديون هڪ ٻئي کي ڏيندا.

ڇڏ هن الله تبارڪ وتعاليٰ جي امتحان ۾ ٻڌا ايترا اتر پا ۾ دنيا جيون حلال لذتون پاڻ تي حرام ڪيائون ۽ الله تعاليٰ کي هميشه حلال شيءِ جو حرام ڪرڻ منظور نه آهي. اسلام ۾ رهبانيت نه آهي. اسلام ڪامل مڪمل جامع ۽ مانع مذهب آهي. ملت حنيفي سولو ۽ سهنجو دين آهي. تڏهن هاڻي انوها ڪي عارضي ممنوعات کان آزادي ملي ٿي ڪانو پيو شادمانيون ڪريو.

منيٰ ۾ ڪيل هر هڪ ڪم ”رمي“ ”حلق“ وغيره جا شرعي احڪام ۽ مسئلا سڪر

ضروري آهن جا ڪنهن طريقي سان بجا آڻڻ گهرجن هر هڪ عمل ۾ متابعت شريعت ۽
سنت جي ڪرڻ گهرجي جي انهيءَ قيد تي قائم ڪندا ته گنهگار ٿيندا ۽ آدم پوندو ۽ حاجي
ويچارا بيخبريءَ ڪري ڪم جي ترتيب اڳ پوءِ ڪندا آهن يا بي وقت ڪندا آهن ۽ پوءِ
پشيمان ۽ پريشان ٿيندا آهن. عالمن توڙي خبردار ماڻهن کي گهرجي ته انهن کي شرعي
مسئلا ٻڌائين ۽ احڪامن کان واقف ڪن. ۽ حاجين تي به فرض آهي ته هو عالمن ۽ واقف
ڪارن کان پڇن ته ڪا به شرعي مسئلو سکن ۽ صحيح طريقي سان مناسڪ بجا آڻين. هاڻي
جيئن اسين هاڻي هر هڪ عمل جا شرعي مسئلا ٻڌايون ٿا ۽ سولائيءَ سان سمجهايون ٿا سي
خيال سان ٻڌو ۽ جيڪڏهن ڪا ڳالهه اڃان به نه سمجهه ۾ اچي ته بلاحجاب پڙهيل
ماڻهن کان پڇي معلوم ڪريو پڙهيل ماڻهن کي گهرجي ته مسئلن جي ڪتاب پڙهي ماڻهن
کي ٻڌائن خدا جي لاءِ خوشي سان محبت ۽ عزت جي نگاهه سان انهن کي مسئلا سمجهائين
حقارت جي نظر سان ڪنهن ۾ نگاهه نه ڪن. شايد ته انهن جي غلطي الله تبارڪ وتعاليٰ اوهان
جي صحت ۽ صواب کان زياده مقبول هجي.

حق را نظر بحال بود نی بقیل و قال
بر اشهد تو خنده زند اسهد بلال

واقعي ڏٺو ويو آهي ته عامي ماڻهن کي جي جذبات شوق ۽ محبت دل ۾ شعلا زن
هوندا آهن ۽ آثار عجز ۽ فروتني انهن مان ظاهر ٿيندا آهن سي گهڻن پڙهيلن
۽ سمجهدار ماڻهن ۾ نه هوندا آهن. اجاين ڳالهين ۽ محفلن ۾ نه وقت گذارڻ عبث
آهي بلڪ اذڪار ۽ دعائون پڙهڻ کان به ماڻهن کي هدايت ڪرڻ ۽ شرعي مسئلن
ٻڌائڻ جو ثواب زياده آهي حديث شريف ۾ آهي ته رسول ڪريم عليه الصلوٰة والسلام
وٽ ٻن ماڻهن جو ذڪر ڪيو ويو. هڪڙو شخص عالم ٻيو عابد ته آنحضور فرمايو ته عالم جي
ڀلائي عابد تي ائين آهي جيئن منهنجي هڪڙي ادنيٰ امتي تي. وري پوءِ فرمايون
ته تحقيق الله تعاليٰ ۽ ملائڪ انهن جا ۽ اهل آسمان ۽ زمين حتيٰ ڪ ماڪوڙيون پنهنجي ٻرن ۾
۽ مڇيون دريا ۾ "دعا ٿا ڪن واسطي تعليم ڏيندڙ خير جي ماڻهن کي يعني سيکاريندڙ
مسئلا دين جا."

رمي جمار - يعني شيطان کي پٿر هڻڻ جي تشريح

رمي جي معنيٰ آهي ڦٽي ڪرڻ، اهڙيءَ طرح
ڪنڪرين جي هڻڻ جي رسم ڪيئن شروع ٿي ان بابت
آهي نقل آهي ته حضرت ابراهيم پيغمبر عليه الصلوٰة
والسلام جڏهن پنهنجي پياري ۽ سڪيلڌي نوجوان پٽ حضرت اسمٰعيل کي الله تعالیٰ
جي فرمان موجب قرباني ڪرڻ لاءِ مذبح ڏانهن وٺي ويو تڏهن شيطان لعين پٽ ۽ پيءُ
۽ پيغمبر کي راهه کان ورغلائڻ جي ڪوشش ڪئي. اهو موقعو تي جتي اڄ ڪنڪرين
هڻڻ جون ٽي جايون آهن انساني شڪل ۾ ناصح مشفق جي صورت ۾ ظاهر ٿيو. حضرت ابراهيم ڪنڪري
مارڻ لاءِ پٿرن جي مٺ ڀري هنئي. ٿي هلي ويو. وري جڏهن اڳتي وڌيو ته وري ساڳيءَ طرح
ٻئي دفعي هن کي پٿرن هڻڻ سان هٽايو پر هر جڳهه تي ڏٺائين ته شيطان ڪنهن نه ڪنهن
شڪل ۾ پيش پيو ٿي ته هن کي پٿرن هڻي تڙي ڪڍيائون. ۽ پاڻ وڃي حڪم الاهي
دل و جان سان تعميل ڪرڻ لاءِ حاضر ٿيو. اهڙيءَ سخت آزمائش ۽ امتحان ۾ سچو
ثابت ٿيو ۽ اها سنت ابراهيمي قيامت تائين قائم رهي.

جمرو جنهن کي پٿرن سان هڻجي ٿو سو پٿر جو هڪ ٿنڀ آهي. ٿنڀي جي چئني پاسي اٽڪل ٢ فوٽ
ويڪرو ۽ ست اٺ فوٽ ڊگهو آهي. هن جي چوڌاري اهڙي ديوار
ٺهيل آهي جو حاجين جا اڇلايل پٿر شيطان کي لڳي ان احاطي ۾ ڪرن.
هر هڪ شيطان جي جاءِ ٻئي کان هڪ پٿر اڇلائڻ جيتري مفاصلي تي پري آهي. اهي
ٽئي منيٰ جي بازار ۾ عام سڙڪ تي واقع آهن. مسجد خيف جي دروازي کان جمرة الاولیٰ
١٢٥٣ شرعي گزن جي مفاصلي تي آهي ۽ جمرة الاولیٰ کان جمرة الوسطیٰ ٢٧٥ گز ۽ جمرة الوسطیٰ
کان جمرة العقبه مڪه شريف جي پاسي وارو ٢٠٨ گز پري آهي. مڪه شريف کان جمرة العقبه
منيٰ ڏانهن ايندي جيڪو سڙڪ جي کابي پاسي جبل سان لڳ هڪ ننڍي ٽڪري
سان لڳو بيٺو آهي. ٻنهي پاسي کان مٿاهين ٽڪري آهي. ۽ هيٺين پاسي کان
منيٰ جي وادي جي اهڙي جاءِ تي جمرة العقبيٰ ۽ جمرة القصويٰ جي نالن سان ياد
ڪيو وڃي ٿو. منيٰ جي حد کان ٻاهر مڪه شريف جي پاسي آهي.

ٻيو جمرو شهر جي وچ ۾ ميدان تي آهي اهڙي جمرة الوسطیٰ جي نالي سان آهي جمرة الوسطى

تنهن جمرو مسجد خيف ڏانهن آهي جنهن کي جمرة الاولىٰ چئبو آهي جو مزدلفه کان ايندي
ٻهرين منىٰ ۾ اهو گڏجي ٿو. عام ماڻهون انهن کي شيطان ڪري سڏيندا آهن ۽ ٽيڻي
کي وڏو شيطان ٻئي کي وچٿو شيطان ٽئين کي ننڍو شيطان. مگر عربي ڪتاب
۾ اهي نالا ڏنا آهن. بعضي ماڻهون انهن ٿنڀن کي شيطان کي ٻڌل لاهي هڻندا
آهن ڪي وري وڏا وڏا جنب اچلائي هڻندا آهن. مگر ماڻهو ڪري گهر جي ته اهڙا ڪم
شيطاني ۽ غير شرعي آهن. شيطان پاڻ اهڙن ڪمن سان خوش ٿو ٿئي ۽ ٺٺوليون ٿو ڪري
انگوٺي دني هڪ پيان جو بدو سين ٿيو ته ڏکيو جالو ري ٿا. ته بعضو
بيو. تيون مڙئي جهڙو فيرڪري شيطان کي ٽيا کيو جاڙ ڪ منهن ڪي يا. هاڻي ٻڌايو
ته شيطان انهن سان مري ويو يا مرگهو ٿلهو ٿيو؟ ۽ بند آهن ته ساڳيا سڀ شيطان
تمام وڏو خبيث آهي جنهن سنهين پٿرين سان هڪي جا ٿيندو. العاقل خبري ۽ ته اهڙا ڪم
سنهيون پٿريون "متابعت شريعت جيون" توڻي جي گولا ڪاڻ ۽ وڏيڪ ڪار گر
هن لاءِ مار ميدنا آهن.

رمي جي واسطي جيڪي پٿريون مزدلفه مان چونڊي پاڻ سان آنديون آهن
ته اهي بهتر آهن ۽ نه ته اهي منىٰ مان پاڪ پٿريون چونڊي رمي ڪريو.

مسجد خيف يا ٻين مسجدن جون پٿريون ڪم نه آڻيو ناپاڪ پٿرن سان رمي ڪرڻ
مڪروه آهي اهڙي طرح وڏو ٿي پٿر ڀڃي ٽڪرا ٽڪرا ڪري انهن پٿرين کي ڊمڪرو
آهي منىٰ جي هر طرف جبل آهن پاڪ پٿرين جي ڪا کمي ڪانه آهي. رمي کان پوءِ جيڪي هن
جي بند يل پٿريون تن کي ڇنڊي ڇڏيون ته اهي ڪٿه پاسي اڇلائي ڇڏي ۽ پوءِ جو ضرورت آهي

رمي جي ترتيب ٻهرين ڏينهن جڏهن اوهين عرفات ۽ مزدلفه کان موٽي
اچو تنهن صحت آهي ته بعضي سوارين تي سوار ٿي هجه ته اچي رمي ڪريو ٻهريون جمرو
جيڪو وات تي مسجد خيف وٽ آهي اهو ڇڏي ٻيو وچ وارو به ڇڏي ٽئين جمره
وٽ جنهن کي وڏو شيطان چوندا آهن ۽ مڪه شريف کي سڀ جمرن کان ويجهو اهو
جمرو آهي تنهن کي حاجي ويجها ڄڻ هڻين پاسي کان وادي ۾ بيهي جمره کي سامهون
ٿئو جيئن سڄي هٿ تي منىٰ ۽ کٻي هٿ تي مڪه شريف ٿئي. پوءِ تڪبير چئي هڪ ڪري

هڪڙي پٿري جدا جدا ڪري هڻي ۽ هر هڪ پٿري سان گڏ چوي بِسۡمِ اللّٰهِ

اَللّٰهُ اَکۡبَرُ رَغۡمًا لِلشَّيۡطَانِ وَرِضًی لِلرَّحۡمٰنِ اَللّٰهُمَّ اجۡعَلۡهُ حَجًّا مَّبۡرُوۡرًا وَّسَعۡيًا مَّشۡکُوۡرًا وَّذَنۡبًا مَّغۡفُوۡرًا ـ پٿري هڻڻ مهل آڱر جي اهڙي نموني رکي جيئن شاهد آڱر سان جهلي ۽ ڄڻ اشاره سان اڇلائي ٿي يا آڱوٺي ۽ شاهد آڱر جي مٿين ڇيڙي سان جهلي سڀ هٿ جي واري سان اڇلائي ٿي مطلب ته ڪنهن به طريقه سان اڇلائي ٿي ته درست آهي مگر آهسته جهلي جهلي اڇلڻ مستحب آهي .

لبيڪ جي دعا جا احرام ٻڌڻ وقت شروع ڪئي هئي ۽ هر وقت پڙهندو رهيو ٿي سا هاڻي پهرين پٿري جمره ۾ هڻڻ سان موقوف ڪندو ۽ تڪبير پڙهڻ شروع ڪندو آهي. ڏهين جمره جي هڻڻ کان پوءِ دعا لاءِ بيهڻ مسنون آهي بلڪ رمي ڪري سڌو پنهنجي جاءِ تي موٽي وڃي. باقي ٻين ڏينهن جمرات جي هڻڻ کان پوءِ ٿورو پري ٿي خلاصو قبلي ڏي سامهون بيهي دعائون پڙهڻ مستحب آهن. سياري جي ڏينهن ۾ پٿريون هڻڻ جيترو وقت "اٽڪل ١٥ منٽ" دعا گهرڻ لاءِ بيهڻ گهرجي پوءِ وچ واري جمره کي هڻي مگر پهرين ڏينهن ته انهن کي فقط اهو هڪڙو جمرو هڻڻ جي جاءِ آهي. پر ٻين ڏينهن ۾ انهن کي ٽنهي جمرن کي هڻڻ آهن جو پهرين شروع مسجد خيف واري جمرة الاولیٰ کان ڪندو پوءِ وچ واري جمره تي ايندو پوءِ پوئين جمره کي هڻي پهرين ڏينهن جيئن جيئن ختم ڪندو ۽ هر روز اها ترتيب ملحوظ رکندو.

مسئلو اها ترتيب يعني جمرة الاولیٰ کان شروع ڪرڻ ۽ جمرة العقبه تي ختم ڪرڻ تنهن ۾ يعني سنت مؤڪده آهي يعني رعايت ضرور ڪرڻ گهرجي بلڪ يعني اها وڃڻ ته شرط آهي پر عڪس رمي ڪرڻ سان رمي صحيح ٿي آهي سو جيڪڏهن ڪو ماڻهو ابتڙ رمي ڪري يعني جمرة العقبه کان شروع ڪري جمرة الاولیٰ تي ختم ڪيائين ته هن کي وري جمرة الوسطیٰ ۽ جمرة العقبیٰ جي باترتيب رمي ڪرڻ گهرجي ته ترتيب قائم رهي -

رمي جو وقت

رمي جو وقت جاڻڻ گهرجي ته رمي جا چار ڏينهن آهن پهرين ڏينهن "يوم النحر" جو ڏهين تاريخ کان صبح جو سج اڀرڻ کان وٺي زوال تائين فقط هڪڙي جمرة العقبه يعني شيطان وڏي کي رمي ڪرڻ مسنون آهي جيڪڏهن تڪڙ ڪري صبح صادق کان اڳي

ڪندو ته درست نه آهي ۽ جيڪڏهن ڏينهن ڪري زوال کان بعد ڪندو ته ڪراهت
آهي پر ٻئي ڏينهن جي صبح صادق تائين جائز ٿيندي ويندي مگر زالن کي ۽ ضعيف مردن کي
درست جو وقت ۾ رات جو رمي ڪرڻ بلاڪراهت جائز آهي.

مسئله جيڪڏهن اڳين ٻنهي ڏينهن ۾ يا ڏينهن جي رات ۾ رمي نه ڪيائين ته ٻئي
ڏينهن ۾ قضائي ڪندو ۽ دم پيو ڏيندو ۽ پيا ٻه ڏينهن يعني ١١ ۽ ١٢ تاريخ جو وقت رمي جو بعد
از زوال آهي. زوال کان بعد مغرب تائين مسنون وقت آهي. بهتر آهي ته اول ظهر نماز
پڙهي پوءِ رمي ڪري ۽ جيڪڏهن ڪو تڪڙ ڪري زوال کان اڳ رمي ڪندو ته
صحيح نه آهي مغرب کان بعد ساري رات صبح صادق تائين ڪراهت جو وقت آهي جيڪڏهن
صبح صادق تائين رمي نه ڪيائين ته ادا وقت قضا ٿيو ۽ ١٣ تاريخ تائين قضائي ڪري سگهي ٿو
۽ دم ڀري صورت ۾ ڏيندو ۽ جي رهي پئي رمي ١٣ تاريخ جي. سو تيرهين تاريخ منيٰ ۾ رهي
۽ زوال کان بعد رمي ڪري پوءِ وڃي ته مستحب ۽ افضل آهي پر جيڪو تڪڙ ڪري
اڳي نڪري ويندو ته البحارات سان جيڪا رهندو ته انکي منع ڪرڻ آهي. انهيءَ رمي به واجب
نه آهي ۽ جيڪا ٻارهين رات رهي پيو صبح صادق کان اڳي منيٰ مان نه نڪتو ته انهيءَ رمي
واجب ٿي پوندي ۽ ٽنهي جمرن جو ضروري آهي ته ڏينهن جو رمي ڪري پوءِ ويندو ۽ انهيءَ رمي جو
وقت مسنون بعد از زوال آهي اڳي ڪندو ته مڪروه آهي.

مسئله جائز آهي ته ٽنهي ڏينهن ۾ فقط هڪ رمي جمره کي جيڪو آهي هن پهرين
تي ڏينهن ۾ ٽنهي جمرن کي بالترتيب هڻڻ واجب آهي. شروع جمرة الاولي کان ڪندو ۽
ختم جمرة العقبه تي.

فائده - حج جي ڏينهن جا نالا عربي اصطلاح ۾ هي آهن:

يوم الترويه ٨ تاريخ	يوم عرفه ٩ تاريخ	يوم النحر ١٠ تاريخ
يوم القر ١١ تاريخ	يوم النفر الاول ١٢ تاريخ	يوم النفر الثاني ١٣ تاريخ

فائده اسان جي اسلامي شريعت ۾ تاريخن ۽ مهينن جو حساب قمري آهي جنهن ڪري
مهيني جي هر تاريخ شروع ٿئي ٿي رات کان سبب انهيءَ ته ڏينهن جيڪو تاريخ آهن مثلاً
ڪنهن ماڻهو طلاق. عتاق يا نذر يا حلف يا ڏيڻ ڪنهن تاريخ تي مقرر ڪيو هجي ته انهيءَ رات

ٻين سان اهو حڪم جاري ٿي ويندو. آهڙيءَ طرح اعتڪاف ۽ فطره ۾ سڀ ڪنهن لحاظ سان وقت داخل ٿيندو. مگر حج جي مسئلن ۾ اهين ناهي بلڪ ايندڙ رات گذريل ڏينهن جي حڪم ۾ تابع آهي مثلاً نائين تاريخ ڏينهن جو ڪو حاجي عرفات ۾ نه پهتو ڏهين تاريخ رات جي صبح صادق تائين پهچي ويو ته حج صحيح ٿيو. رمي جمار جو ١١ ۽ ١٢ تاريخ زوال کان پوءِ صبح صادق تائين ادا ڪيائين ته صحيح ٿيو نه ته وقت گذري قضا ٿي ويو. تڪبيرون تشريق جيون ٩ ذيحجه عرفه جي صبح کان شروع ٿينديون ۽ ١٣ تاريخ جي ٽيهري تائين هلنديون. ١٣ تاريخ آخر ايام تشريق تائين اهو حڪم آهي ٻئي ساڳيو حساب هلندو ۽ ١٣ تاريخ جي رات ايام حج کان خارج ليکبي ۽ تڪبيرون تشريق جيون بند ڪندو.

رمي جا ٻيا احڪام ۽ مسائل.

مسئله رمي سڀڪنهن ماڻهوءَ کي پنهنجو پاڻ ڪرڻ ضرور آهي جيڪڏهن بغير عذر جي ٻئي ٻارن کان رمي ڪرائيندو ته صحيح نه آهي ۽ جيڪڏهن ڪو ماڻهو بيمار آهي يا پيرن جي ڪري رمي ڪرڻ جي طاقت نه آهيس ته ٻئي ڪنهن کي پاڻ بدران رمي ڪرڻ لاءِ موڪلي.

مسئله هر هڪ پٿري هڪ جدا جدا اڇلائي مٿان گهرجي. جيڪڏهن ستئي پٿريون مٺ ۾ جهلي سڀ هڪاڻي ئي اڇلائي هڻيائين ته اهو فقط هڪ وار ليکبو ۾ ايندو ۽ باقي ڇهه پٿريون وري هڪ جدا جدا اڇلائي گهرجن.

مسئله رمي جار جمرن ۾ ستن پٿرن کان هڪڙي پٿري گهٽ هنيائين ته اڌ توبو ڏيندو. اهڙيءَ طرح هر هڪ پٿري لاءِ اڌ توبو ڏيندو ويندو ۽ تان جو دم جي قيمت کي نه پهچي ان کان مٿي ڪجهه گهٽ هجي مثلاً دم جي قيمت آهي ٻه رپيا ۽ اڌ توبي جي قيمت آهي چار آنا ته اهي ستي ان هيٺ جي نقصان ڪري چار توبيا ڪٽ جا لازم ٿيا جي قيمت ۾ دم سان برابر ٿيا ته هن کي جيتن توبين کان ڪجهه گهٽ ڪري ڏيڻ درست آهي تانجو اول جاءِ جا ڪٿ سان برابر نه ٿئي اهو قاعدو سڀني صدقن جي ياد رکڻ گهرجي مثلاً طواف جا شوط ٻي وضوءَ سان ڪرڻ يا احرام ۾ ڪنهن خوشبوءِ وغيره ذالڪ ۾ هر هڪ شوط لاءِ ۽ هر هڪ ڪنهن لاءِ اڌ توبو ڏيڻو آهي جيڪڏهن

جهڙي شرطن يا عيبن نوڙڻ جو مثلاً ڪفارو دم ڪي ڏيڻ هجي ته تنهن جو ڪجهه کائي نه ٿو.

ذبح ڪرڻ يعني قرباني جي حيوان ڪهڻ

اهڙن ڏينهن ۾ قرباني ڪرڻ وڏي عبادت ۽ وڏو ثواب آهي ڇوڪري قرباني ۾ گهوٽ ڪري ماجي وجهو ڪيو آهي ته زياده جيترو پيئدو وڌيڪ ڇهندي نفل قربانيون ڪندو اوترو بهتر آهي حديث شريف ۾ آهي ته اَفْضَلُ الْحَجِّ الْعَجُّ وَالثَّجُّ يعني تمام نيڪ حج اهو آهي جنهن ۾ لبيڪ بلند آواز سان چئجي ۽ رت قربانيءَ جو هاريجي. پاڻ سڳورن عليه افضل الصلوٰة والسلام حجة الوداع ۾ سوَن جو قرباني ڪئي آهي جهان ١٠٣ ٺ پنهنجي هٿ مبارڪ سان ذبح ڪيا اٺ باقي ٣٧ اٺ حضرت علي رضي الله عنه کي حڪم ڪيائون جن سان اهي ڪهي سڀ پورا ڪيا پوءِ هر هڪ اٺ مان ٽڪر ٽڪر گوشت جو وٺائي ڪري گوشت ڪاڌائون ۽ ڪجهه شوربو انهيءَ تناول فرمايون.

مسئله مستحب آهي ته قرباني پنهنجي هٿ سان ڪري پاڻ ڪهي نه ڄاڻي ته ٻئي ڪنهن کان ڪهرائي مگر پاڻ روبرو حاضر هجي ته بهتر آهي. جو پاڻ سڳورن بي بي فاطمه خاتون جنت کي فرمايو ته قُومِي اِلَى اُضْحِيَتِكِ فَاشْهَدِيهَا يعني وڃي پنهنجي اضحيه ڪهڻ وقت حاضر ٿي ڇوته هن قربانيءَ سان ڪفارو ٿي تنهنجا گناه جيڪي ڪيا هوندي بخشيا ويندا ۽ جو تون (يعني اضحيه ڪهڻ وقت)

اِنَّ صَلَاتِيْ وَنُسُكِيْ وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِيْ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ لَا شَرِيْكَ لَهٗ وَبِذٰلِكَ اُمِرْتُ وَاَنَا اَوَّلُ الْمُسْلِمِيْنَ ۞

مسئله مسافر حاجي تي اگرچه غني هجي اضحيه ڪرڻ واجب نه آهي ڇو ته مسافر شخص مٿي غني به هجي اضحيه لازم نه آهي. نفل ڪرڻ ثواب آهي پر جيڪو حاجي مڪه شريف ۾ مقيم ٿي چڪو هجي ۽ غني آهي ته اضحيه ڪرڻ واجب آهي دم قران وغيره سان اضحيه ساقط نه ٿيندي بلڪ هر هڪ جدا مستقل واجب آهي ۽ هر هڪ جو جدا جدا ادا لازم آهي.

مسئله ايام نحر ۾ قرباني ڪرڻ سڀ عملن کان خدا تعاليٰ وٽ زياده محبوب آهي جيتري قدر حيوان گهڻا ڪهندو ۽ رت گهڻو هاريندو بهتر آهي انهن ڏينهن ۾

هزار ، رپيا خيرات ڪرڻ کان هڪڙي قرباني ڪرڻ ثواب ۾ افضل ۽ اڪمل آهي - حيوان ٻه ڄيرو ٿلهو متارو ، سنو هوندو ، اوترو چڱو - حضرت امير عمرؓ پنهنجي پيلي ڏاچي قرباني لاءِ مقرر ڪئي جا ٽن سون دينارن ۾ مون کان گهري ٿي هئي پاڻ حضرت جن کان پڇيائون ته ڏاچي جي قيمت سان ٻيا اٺ وٺي ڪهان - حضرت جن منع فرمايو ته ڏاچي پيلي پر قرباني ٿئي اگرچه افضليت سان ڏهه ويهه ٻيا اٺ ملي سگهن -

قرباني جو راز انوهان کي اڳي ٻڌايو آهي ته شريعت جي احڪامن خصوصا حج جي مناسڪ ۾ اسان کي شارع جي حڪم جي تعميل ڪرڻي آهي نه پنهنجي ناقص عقل جي تقليد ۾ نه اسان فخر جي تابعداري - جي غلط خيال نه ڪرڻ گهرجي ته ايام نحر ۾ هيترا حيوان ڪهڻ عبث آهن ، هيترين قربانين ڪرڻ بي سود ڇو ته اهي حيوان جيڪر مسڪينن کي خيرات ڪري ڏجن يا انهن جي قيمت ڪنهن قومي فند ۾ جمع ڪرائجي - قرباني ڪرڻ سان سنت ابراهيمي جي پيالي ساک اسان کي يادگيري ٿي ملي ، هڪڙي وڏي اصول اسلام جي هدايت - اسان کي ٿي آهي ، جان فدا ڪرڻ - جهاد بالنفس ڪرڻ - خدا تعالى جي راه ۾ بوقت ضرورت هارڻ ، سر قربان ڪرڻ - يعني جيئن اڄ پنهنجن دنبن ، ٻڪرين کي خدا تعالى جي راه ۾ قربان ڪريون ٿا تيئن اسين جڏهن وقت ايندو پنهنجن سرن قربان ڪرڻ کان به دريغ نه ڪنداسين جيڪڏهن اسين جيترا حيوان ڪهنداسين يا انهن جي قيمت خيرات ڪنداسين ته جهاد بالمال ٿيندو مگر جهاد بالسيف جو سارو سبق اسان کي ياد نه ايندو.

اسلام ۾ جهاد بالنفس ڪرڻ جي ترغيب - فرضيت - اهميت - ضرورت ڪيتري نه شديد آهي سو مون کان نه پڇو ڪلام الله شريف ۾ اول کان آخر تائين پڙهو ته سوين پنهنجي اکريان ۾ موجود ڏسو ته انهن احڪام جي ڪيتري نه تفصيل ڪئي آهي ۽ انهي فرض ادائي ۾ ڪيتري نه ڀرو ڏنو آهي - افسوس آهي ته بيل ڪرڻ ٿا پوندو ته اسان انهي راه ۾ ڪو قدم ڪونه کنيو آهي - اسين پاڻ ته اسان جي پيء ڪنهن وهم نه لڳي اسان جي نڪ مان رت جو ڦڙو وهندو نه ڪريو پر اسين ڪمال ترقي ڪريون ، مسلمانن جي قوم وڌي پر پر

اعتداد شئي سه اين خيال است و محال است و جنون.

دنيا جي آفرينش کان وٺي اڄ ڏينهن تائين تاريخ عالم جي صفحه گرداني ڪري ڏسو ته ڪابه قوم بغير قرباني جي بام ترقي تي ڪين پهتي آهي ۽ نه ڪو فرقه بغير جهاد بالسيف شوڪت ۽ غلبو - قوت ۽ دبدبو حاصل ڪيو آهي. خود مسلمانن جي ترقي ۽ شوڪت جو دور انهي تاريخ کان شروع ٿيو آهي جڏهن مسلمانن تلوار هٿ ۾ ڪئي ۽ جهاد بالسيف شروع ڪيو. جيستائين اهو مادو قرباني جو منجهن موجود هو تيستائين شوڪت. حڪومت طاقت ۽ سلطنت سندن قدمن ۾ هئي. جڏهن آرام طلبي ۽ عيش پرستي جو روڳ انهن ۾ سرايت ڪري ويو. سندن تنزل ۽ ڪمزوري جو دور شروع ٿيو جو اڄ تائين هليو اچي -

جڏهن اسين دنيا ۾ ست لک به نه هوندا هئاسين مگر اسان جي هٿ ۾ چمڪندڙ تلوار هئي. تڏهن زبردست ۽ طاقتور سلطنتون اسان جي رعب ۽ دبدبه آڏو سر جهڪائينديون هيون. هينئر اڄ اسين دنيا ۾ ستر ڪروڙ آدمي موجود آهيون مگر اسان جي ضعف ۽ ڪمزوري جي هيءَ حالت آهي جو هڪڙي ضعيف همسايه قوم جا جا خود تابع ۽ مغلوب آهي. اسين تابع ۽ مغلوب ٿي گذاريون ٿا.

انهي روڳ جي علاج ۽ پنهنجي ترقي جي چاره جوئي لاءِ قسمين قسمين تدبيرون سوچيون وڃن ٿيون. ڪي چون ٿا ته انگريزي پڙهو ته ترقي ڪريو. ڪي چون ته سرڪاري نوڪريون ڪريو ته طاقت وارا ٿيو. ڪي چون ٿا ته تجارت ۽ زراعت ڪيو ته دولتمند ٿيو ته زور وارا ٿيو. مطلب ته جيترا وات اوتريون ڳالهيون. مگر يقين ڪري ڄاڻو ته جيسين مسلمان تلوار هٿ ۾ نه کڻندا - جهاد بالسيف والسنان نه ڪندا پنهنجن نفوسن جي قرباني نه ڪندا تيسين اسلام جي شوڪت دين جي قوت ۽ قوم جي ترقي حاصل ڪرڻ محال آهي. سنة الله التي قد خلت من قبل ولن تجد لسنة الله تبديلا. جڏهن به ڪنهن طريقه سان اعلاء ڪلمة الله ٿيندو هو ته اسان کي تلوار کڻڻ جو حڪم نه ٿيو ها. پيءُ کي مارڻ ۽ پاڻ مارائڻ جي ترغيب نه ڪئي وڃي ها. مطلب ته اهو سنا جو اصول غلط. شريعت اسلامي جي برخلاف عقل ۽ نقل جي ابتڙ آهي - ها تو سيکو فرض ادائي استطاعت

شرط آهي ۽ جهاد بالسيف مشروط بالشرائط آهي بغير استطاعت ۽ امير عليه السلام جي فقط بدامني ۽ خونريزي ڪرڻ جي اجازت نه آهي. بيگناهن يا نڪي هلاڪتي ۾ وجهڻ جي منع آهي ۽ اسلام جي سربلندي لاءِ سڀ ڪجهه ڪرڻو آهي. پنهنجي جان پنهنجي مال متاع فدا ڪرڻ فرض آهي.

حلق يعني مٿو ڪوڙائڻ جڏهين نماز ۽ سلام ورائڻ سان نماز پوري ٿئي ته پوءِ احرام جا ممنوعات ڪم مٿي ڪوڙائڻ سان ختم ٿين ٿا هاڻي هنڪي سڀئي ڪپڙا پائڻ خوشبوءِ لڳائڻ شڪار ڪرڻ جائز آهي مگر جماع جو جواز طواف زيارت ڪرڻ کان پوءِ ٿيندو ۽ اڳي جواز نه آهي. حاجي ذبح ڪري آيو هاڻي هنڪي مٿو ڪوڙائڻ ۽ احرام جو ترڻ گهرجي. مردن لاءِ ياڪي سان مٿو ڪوڙائڻ ته افضل ۽ سنت آهي عورتن لاءِ نه باڻ سگهرن دل وڃان سان دعا ڪئي آهي ته اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِلْمُحَلِّقِيْنَ صحابن عرض ڪيو ته وَلِلْمُقَصِّرِيْنَ يا ڻ سگهو ٻيو ڀيرو فرمايو ته اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِلْمُحَلِّقِيْنَ اهڙيءَ طرح سان جڏهن ٽيو ڀيرو عرض ڪيائون تڏهن آخر ۾ حضور فرمايو ته وَلِلْمُقَصِّرِيْنَ ۽ خود حضرت جن هميشه مٿي مبارڪ جا وار جيڏا ڪرايا آهن فقط حج ۽ عمره ۾ مٿي جا وار ڪوڙايا اٿن. قصر جهڙو وقت جائز آهي ۽ حلال ٿي ويندو قصر جيڪو آهي تنهن سان وارن ڪترائڻ کي. باقي عورتن کي ته مٿو ڪوڙائڻ ۽ ڪٽڻ ۽ سنت نه آهي بلڪ ان جو مٿو ڪوڙائڻ اهڙو حرام آهي جهڙو مردن کي ڏاڙهي ڪوڙائڻ تنهن ڪري فقط قصر ڪرڻ واجب آهي تنهن ڪئي پنهنجي چوٽي جا وار ٻن ٽن آڱرين جي قدر ڪتري ڇڏيندي يون.

حلق جو مسنون طريقو هي آهي جو قبلي کي سامهون ٿي وهي ۽ ساڄو پاسو مٿي جو پهرين ڪوڙائي اول آخر ۾ تڪبير چئي ۽ هي دعا مٿي ڪوڙائڻ وقت پڙهي:- اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ عَلٰى مَا هَدَانَا وَاَنْعَمَ عَلَيْنَا وَقَضٰى عَنَّا نُسُكَنَا اَللّٰهُمَّ هٰذِهٖ نَاصِيَتِيْ بِيَدِكَ فَاجْعَلْ لِيْ بِكُلِّ شَعْرَةٍ نُوْرًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَامْحُ عَنِّيْ بِهَا سَيِّئَةً وَارْفَعْ لِيْ بِهَا دَرَجَةً فِي الْجَنَّةِ الْعَالِيَةِ اَللّٰهُمَّ بَارِكْ فِيْ نَفْسِيْ وَتَقَبَّلْ مِنِّيْ اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِيْ وَلِلْمُحَلِّقِيْنَ وَالْمُقَصِّرِيْنَ يَا وَاسِعَ الْمَغْفِرَةِ آمين. مٿي ڪوڙائڻ جي

اول ۽ آخر ۾ تڪبير ورڻ جو ڪي - پوءِ پنهنجي واسطي ۽ ٻين ماڻهن مڙني لاءِ
۽ مسلمانن لاءِ دعا گهري ڪوڙائي پاڪ ترائي وار ڪٽي دفن ڪري ڇڏي جيڪڏهن
مٿي ڇا وار نه هجن تڏهن به پاڇي مٿي صرف گهمائي ۽ جيڪڏهن مٿي تي ڦٽ
ڦرڙيون اهڙيون هجن جو حلق ڪرائي سگهي ته نه ڪر فقط ته معاف آهي - پلي پنهنجا ڪپڙا
پائي حلال ٿئي دم ڪونه پوندس - حلق کان پوءِ ۽ سنوارت پنهنجي مسنون طريقه سان
ڦرائيندو ۽ نهن لهرائيندو ته درست وارو آهي مگر جيڪڏهن حلق کان اڳي اهڙي ڪم
ڪندو ته دم پيئيندو ڇو ته مٿي ڪوڙائڻ کان اڳي احرام ۾ داخل آهي.

مسئله احرام وارو ماڻهون "جڏهن احرام مان ٽڙڻ جو وقت آيو" پوءِ پنهنجي
مٿو پاڻ ڪوڙي يا ٻي احرام واري کان "جنهن کي به وقت پورو ٿيو هجي" ڪوڙائي ته
ٻنهي جو مٿو ڪوڙڻ ڪا به منع نه آهي نڪو دم آهي - اهو شرط نه آهي ته هر ڪو پنهنجي
مٿو حلال کان ڪوڙائي -

مسئله حلق ڪرڻ جو وقت ته يوم النحر جي صبح سان شروع ٿيو مگر واجب آهي
جمرة العقبه هڻڻ کان بعد حلق ڪري جيڪڏهن اڳي ڪندو ته دم پوندو ۽ آخر وقت
ذوالحجه ۱۲ تاريخ سج لهڻ تائين آهي ڇو ته هي واجب ادا ڪرڻ لاءِ باقي حلال ٿيڻ لاءِ
آخري حد مقرر ٿيل آهي جڏهن حلق ڪندو ته تڏهن حلال ٿيندو ۽ عمره جو حلق اڪثر
طواف ڪرڻ کان پوءِ شروع ٿيندو ۽ سعي ڪرڻ کان پوءِ ته ضرور حلق ڪري حلال
ٿيندو ۽ هي حلق عمره جو هجي خواه حج جو شرط آهي ته حرم جي حدن اندر ڪندو خواه مڪه
۾ ڪري خواه منيٰ ۾ يا ٻئي هنڌ مگر حرم جي حدن کان ٻاهر نه هجي - حدن کان
ٻاهر ڪندو ته دم پيئيندو.

طواف زيارت جو هي طواف ڪرڻ ته حج ۾ فرض آهي ۽ حج جو رڪن آهي
حاجي رمي ڪري ذبح ڪري مٿو ڪوڙائي پنهنجو لباس پهري - افضل آهي ته جنهن
ڏينهن طواف زيارت لاءِ مڪه ۾ وڃي نماز ظهر جي پڙهي بطريق معلوم طواف ڪري
نفل طواف جو پڙهي صفا مروه تي وڃي سعيو ڪري - بهتر آهي ته عصر جي نماز به
حرم شريف ۾ جماعت سان پڙهي جو ڦڪي اچي ۽ مغرب وري به اچي منيٰ ۾ پڙهي ڏينهن

ڏهين تاريخ اهو طواف نه ڪيائين ته ١١ تاريخ. يا ٻارهين تائين ته ١٢ تاريخ رات جو خواه
ڏينهن جو ضرور اهو طواف ڪندو. انهن ٽن تاريخن ۾ بنا عذر جي نه ڪيائين ته
واجب جي ترڪ ڪرڻ ڪري هاڻي ٻين ڏينهن ۾ قضا ڪري ۽ دم ڏئي ۽ جيڪڏهن عذر
بيماري وغيره جي ڪري دير ڪئي آهيس ۽ معقول عذر جي ڪري نه ڏيو آهي ته
دم ڏيڻو نه پوندس.

مسئله انهي طواف ۾ اضطباع يعني ڪلها اگهاڙا ڪرڻ" ته رمل آهي
باقي رمل ڪرڻ جي شرط هيٺين ۾ ٻه شرط" سو جيڪڏهن اڳي عرفات وڃڻ وقت
سعي ڪيو آهي ته هاڻي رمل نه ڪندو ۽ جيڪڏهن اڳي سعي نه ڪيو آهيس
هاڻي ڪرڻو آهيس ته رمل ڪندو ۽ تنهن کان پوءِ صفا مروه ڏانهن ويندو.

مسئله ياد رکڻ گهرجي ته اسين اڳي چئي آيا آهيون ته عرفات وڃڻ وقت
حاجي کي واڌو آهي. سعي يعني صفا مروه اڳي ڪري پوءِ حج تي وڃي يا بعد ۾
سعي جي عرفات تان موٽي ۽ پوءِ اچي سعي ڪري سو جيڪڏهن اڳي سعي ڪري
ويو آهي ته هن طواف کان بعد سعي ڪرڻو ڪونهي نه ته طواف ڪري سعي ڪندو. طواف
زيارت جي وڃڻ لاءِ سستي ملي آهي ٣-٤ ڏينهن هر قسم سواري ملي ٿي. جمرة العقبيٰ
وٽ مڪه شريف جي رستي تي پاڻي جا گهڻا تمام گهاٽ گهڻي پئجي سان سبيل ﷺ
بدوي وٽن ۾ آڻي ٻهاريندا آهن. هڪڙي بدوي وٽ اٺ ته ڏهه ڏهه
يا گهٽ وڌ گڏهه ٿيندا آهن ۽ في نفر نين ڏهين آنه پاڻي جي چاڙهي وٺي ايندا
آهن. اوٺ موٽ ۾ ڪرهو جب وس وارا آهيو جي هڪ مٿو ڪندو ۽ جب وس وارا آهي.
بدوي گڏهن کي لغام ڪونه وجهندا آهن. فقط پلاڻ تي چاڙهي وٺي ويندا آهن
جلد هلڻ لاءِ يا پنهي پاڻي ڪرڻ لاءِ سؤ ٽي ڪٺي پنيان هڪليندا آهن. جي
ناواقف نا آزمودگار حاجين کي ڪرڻ جو امڪان گهٽو ٿو هوندو آهي ته نه ڪري
سنڀالي پيرين تي بيهي ۽ آنا ڏوهي ته بهتر آهي پئدل به ڪو اتر ويري نه آهي.
نهايت چار پنج ميل.

ايام اقامت مني طواف زيارت ڪرڻ کان پوءِ انهن ڏهين حج جي عمل ڪان